

Եւրոպայի պատմություն

ԲԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

(ՅԵՄԵՆԻ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ)

Ե

ՅԵՄԵՆԻ
1968

ქანთუძის
ქუჩის
ლიტერატურა

ნოე ჟორჯანიძე

ჩემი
წიგნები

63.3 Гр+66.62

а 841

ნოე ჟორდანიას

(11 იანვარს 1968)

განგეშორა საუკუნოდ დიდი ქართველი. ხანგრძლივი იყო ცხოვრება მისი. იგი სრული 65 წლისა იყო, როდესაც უზენაესმა მას თავისთან მოუწოდა. მწერალი, მოაზრე, პოლიტიკოსი, რომელიც ახალგაზრდობითგანვე იღვწოდა თვის იდეალთა განსახორციელებლად და თვისი ერისათვის, ღღეს ჩვენს შორის აღარ არის.

მას ვიგლოვთ მისნი მეგობარნი და დამფასებელნი მისი ღვაწლისა. მე პირადი უმცროსი მეგობარიც ვიყავი მისი და დამფასებელიც მისი ღვაწლისა, მკოდნე მისი პიროვნების ღირსებისა. ამიტომ მსურს მისთვის მტირე სიტყვა ეთქვა.

არ მინდა მისი ბიოგრაფია ეთქვა ამ სიტყვით, — ცხოვრების აღწერა მისი მომავლის საქმეა. მე მინდა მხოლოდ შევესო არსებას მისი ბუნებისა და მისს ღვაწლს, რომელიც მას თვისი ქვეყნის წინაშე გაუწევია, მის საქმეთ. საყვედურების თქმა დიდ-კაცათვის, კრიტიკა მათ საქმეთა წერილმანი და იაფი, და სხვა ამგვარი რამ, არარაობის თქმა და არარაობისაგან არ ოღეს არაფერი კარგი ყოფილა. ამას გარდა, დიდ სახელმწიფოთა პოლიტიკოსთაგანაც ვის არ მოსვლია შეცდომა? რა არას ნოე ჟორდანიას შეცდომები იმ „შეცდომებთან“ შედარებით, რომლების გამო ღღეს კაციობობა კატასტროფის წინაშე ღდას!

ნოე ჟორდანიას მსოფლიოს-ხედვა მარქსისტული იყო. მარქსისტული იყო მისი ახალ-გაზრდობის, ხანაში სოფლიოს-ხედვა ეკოონისა და რუსეთის სოციალისტთა უმეტესობისა. იგიც გაიტაცა ამ დიდმა მოძრაობამ და წარსული საუკუნის მე-90-ე წლებითგან იგი ოცდაათი წლის განმავლობაში თვის მსოფლიოს-ხედვას, თვის სოციალურ და პოლიტიკურ იდეალებს უქადაგებდა ქართველ მუშათ და გლეხთ და ქართველი ერის სხვა ნაწილებსაც, — მთელს ქართველ ერს. მაგრამ მისი ღვაწლი ხართო კალმით და სიტყვით არ ამოიწერებოდა. მარქსიზმი რევოლუციური მოძღვრება იყო, მოძღვრება კლასთა ბრძოლისა, ბრძოლისათვის კი საჭირო იყო დარაზმვა ხალხისა, მისგან განსახლერული იდეოლოგიის მქონე მებრძოლი და შეგნებული მხედრობის შექმნა. და ნოე ჟორდანიამ და მისმა თანამოაზრეებმა პირველად დარაზმეს განსახლერული სოციალ-პოლიტიკური იდეალის მქონე ქართველობა: მუშები, გლეხები, ინტელიგენცია, თვით თავად-აზნაურობის მოზრდილი ნაწილიც შედიოდა მათგან შექმნილ სოციალ-დემოკრატიულ პარტიაში.

ეს იყო დიდი საქმე მათგან ქმნილი მაშინდელ მძიმე პირობებში ცარსტული რუსეთის ბატონობისა საქართველოში, და ჩვენც, არა-მარქსისტებმა და ნაციონალისტებმა დიდი საქმე მოწინააღმდეგისაც დიდად უნდა ვსცნოთ.

ქართული ნაციონალიზმი მაშინ იდეურად ძლიერი იყო, მაგრამ ხალხის დარაზმვა ეროვნული თავისუფლების იდეალის განსახორციელებლად მან ვერ შესძლო. ქართულ მარქსიზმს კი რუსეთის რევოლუციურ ძალებთან ერთად მოქმედებით მიიზნდა შესაძლებლად თვით-მპყრობელობის დამხობა, სოციალური რეფორმები

მშრომელ კლასსათვის და დამყარება დემოკრატიული თავისუფლებისა. ამ მიზანთა მიხედვის შემდეგ მისი რწმენით ვერც კვლავ უბოძებდა დაკარგულ უფლებებს. ნაციონალისტური ბრძოლის წარმოება უზარმაზარი იმპერიის წინააღმდეგ თვით ამ იმპერიის რევოლუციონერ ძალთა დაუხმარებლად, მას სრულიად უიმედოდ მიაჩნდა.

ამ ნიადაგზედ სწარმოებდა ბრძოლა სხვადასხვა მიმართულების ქართული ნაციონალიზმისა სოციალ-დემოკრატიის წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა ჩვენში, როგორც ყველგან, ხშირად მწვავე იყო და მკენებელი მთელი ერისათვის, მაგრამ ქართველ სოციალ-დემოკრატების არც კლასსთა ბრძოლის ქადაგებას და არც ქართველი ხალხის მიმართვის წმინდა სოციალურ-პოლიტიკური იდეალებისაკენ ქართველი ერის მთლიანობა არ დაურყევია. დადგა დრო და მთელმა ქართველმა ერმა, განურჩევლად პარტიათა, აჩვენა ქვეყანას, თუ რა იყო მისი ნება და სურვილი.

ქართული სოციალ-დემოკრატიის მხოლოდ ბოლშევიკური ნაწილი, ე. ი. უმცირესი ნაწილი იყო, რომელსაც საქართველოს პოლიტიკური უფლებანი არ აინტერესებდნენ. ხოლო ნოე ჟორდანიას და მისი პარტიის უმეტესობა, მიუხედავად მათი ბრძოლის ტაქტიკისა, რომელიც თითქოს ამ უფლებათა უარყოფას მოასწავებდა, არ ივიწყებდნენ ქართველი ერის კანონიერ პოლიტიკურ-ეროვნულ მოთხოვნებთან თვით ნოე ჟორდანიას საქართველოში იყო და არა ლონდონის ინტერნაციონალში, იგი ქართულად სწერდა და გახდა დიდი ქართველი პუბლიცისტი, იგი ქართულად უქადაგებდა თავის იდეალებს ქართველ მშრომელთ. რუსეთის სოც.-დემ. პარტიის ყრილობაზედ 1902 წელს იგი მოითხოვდა ჰეორე ქართველ სოციალ-დემოკრატთან ერთად საქართველოს ავტონომიას, ავტონომიას აგრეთვე სხვა ზაგრულ ერთათვისა რუსეთის იმპერიის წიაღში. და როდესაც დადგა ეამი, აჩვენა ქვეყანას, თუ რაგვარი უფლებანი სწამდა მას მისი მშობელი ერისათვის და სხვა უფლებებახდელ ერთათვისაც.

პირველი დიდი ომის დროს, როდესაც ქართველ ნაციონალისტთა გაუფრთხილებად, გამამხნეებელი ხმა საქართველოდან, გარდა ამ ჭკუფის თანამოაზრეთა. ნოე ჟორდანიასგან გვესმოდა, ინტერნაციონალისტ-სოციალ-დემოკრატიისგან, არა ნაციონალისტურ პარტიათაგან. ნოე ჟორდანიამ იცოდა, რომ დადგა ეამი რუსეთის იმპერიის მიერ დაზარალებულ ერთა განათვისუფლებისა და მარჯვე დროს უცდიდა, რომ მისი ქვეყნისათვისაც აღედგინა დიდი ხნითგან დათრგუნვილი სახელმწიფოებრივობა. მან იცოდა, რომ მას უნდა ეყისრა ეს დიდი საქმე, რათგანაც იგი იყო წინამძღოლი ქართველი ერის დიდი უმეტესობისა.

ნოე ჟორდანიას მცირე დეაწლი არ მიუძღვის კავკასიის ერთა სოლიდარობის იდეის შექმნისათვის. და როდესაც რუსეთის მმართველობა დიშალა კავკასიაში 1917 წ. რევოლუციის დროს, ამ იდეით იყო მხოლოდ შესაძლებელი ამიერ-კავკასიის კომისარიატის შექმნა. როდესაც ოსმალეთის ფრონტიდან მოაწვა საქართველოს და მთელ კავკასიას ნახევარი მილიონი დამარცხებული და გაბოლშევიკებული ჩარი, ნოე ჟორდანიას ენერჯიულმა და ქვეიანმა ზომებმა და ასეთთავე ზომებმა კავკასიის ყველა ერთა მეთაურობისა შესაძლებელ ჰყო ამ დაშლილი მხედრობის შინ გაგზავნა და ამით ანარქიის თავითგან აცილება, რომელსაც შეეძლო მთელი კავკასია სრულიად დაეღუპა. ესეც იყო დიდი საქმე, ნოე ჟორდანიასგან ქმნილი საქართველოსათვის 1917 წელს. რიისათვისაც მთელი ერი, განურჩევლად კლასსთა, მის ზომარტ მადლით იყო აღსავსე.

1917 წ. აღდგა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, ჩაეყარა საფუძველი ქართულ უნივერსიტეტს, და დაარსდა ქართული ეროვნული საბჭო, რომლის თავ-

ნდომარე ნოე ქორდანი იყო. ეს საბჭო შთანაჩენი იყო მომავალი დამოუკიდებელი საქართველოს მთავრობისა. იგი შექმნილი იყო მთელი ერის ნებით, რომელმაც ნოე ქორდანი თავის მეთაურად სცნო. ამან კვლავ დაუბრუნა ქართველ ერს მისი დიდი ნაწილი, პოლიტიკურად შეგნებული მშრომელი კლასები. ქართველი ერი ახლა ერთი იყო და საქართველოს თავადაზნაურობამაც კვლავ გამართლებულ ერს მთელი თვისი ქონება გადასცა, რაც მას ეკუთვნოდა კოლექტიურად. ეს იყო მისი კეთილშობილური, ასახუნი ნოე ქორდანისა ეროვნულ აქტზედ.

შემდეგ, 1918 წელს, საქართველოს და სხვა ქვეყნებს კავკასიისა, — ოსმალეთს, ადერბეიჯანს, — შიას — სრული შესაძლებლობა მიეცათ დამოუკიდებელ ეროვნულ სახელმწიფოთა შექმნისა, როდესაც დაიშალა ამიერკავკასიის კომისარიატი. და ეს არ იყო მხოლოდ იძულება გარეთგან, როგორც ბევრს ჰგონია, არამედ გამოძვირება მათი პოლიტიკური ნებისყოფისა. — 26 მაისს 1918 წელს გამოაცხადა საქართველომ დამოუკიდებლობა ას ჩვიდმეტი წლის პოლიტიკური სონობის შემდეგ, და მის მავალითს კავკასიის სხვა ერებზე მიჰყენენ. ნოე ქორდანი იყო მაშინ ქართველი ერის ხელმძღვანელი და იგი გახდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პირველი პრეზიდენტი და თავმჯდომარე მისი მთავრობისა. მე არ ვიცი, ვინ შესძლებდა ნოე ქორდანისა გარდა მაშინდელ პირობებში საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას, რომელი მასზედ უფრო დიდი ნაციონალისტი, არა-სოციალისტი ან თუ გამოაცხადებდა, როგორ ექმნებოდა შესაძლებელი დამოუკიდებელი საქართველოს არსებობა, თუ მას არ ექმნებოდა ნოე ქორდანი და მისგან ხელმძღვანელი მშრომელი კლასები, რომლებიც ქართველი ერის დიდ უმეტესობას შეადგენდნენ? საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას ნოე ქორდანისა და მისი პარტიის თანხმობის გარეშე საჩოქალაქო იმე მოჰყვებოდა და დაამხობდა ახლად შექმნილ სახელმწიფოს.

ხოლო ნოე ქორდანისა მთავრობა მისი ხელმძღვანელობით ენერგიულ დეაქტს შეუდგა სახელმწიფო აღმშენებლობისა. დამოუკიდებლობა საქართველომ 1921 წლამდე იარსება, და რაც ამ მოკლე დროის განმავლობაში საქართველოში გაკეთდა, იმაზედ მეტი უფრო ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ბევრ ახალ სახელმწიფოში არ გაკეთებულა. დავანებოთ აქ თავი კრიტიკას. მას არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს. მნიშვნელობა აქვს იმას, რაც შეიქმნა მოკლე დროის განმავლობაში და საფუძველს უყრიდა საქართველოს ბრწყინვალე მომავალს უკეთეს პირობებში.

ძნელი იყო კრიმინალური, განსაკუთრებით ბოლშევიკური ელემენტების ალაგმვა, მაგრამ მთავრობამ ამ სიძნელესაც სძლია სწრაფად და არა დიდი სისხლის ღირით. საქართველოს ფიქრადაც არ მოსვლია მეზობლებთან ბრძოლა, მათგან რაისამე წავლევს, მაგრამ თუ თავს დაესხმოდენ, იგი თავს იცავდა და იმარჯვებდა. დამყარდა მშვიდობიანობა და წეს-რიგი შიგნით და თანხმობა მეზობლებთან. რომლებიც ფასსა სდებდენ საქართველოსთან მეგობრულ განწყობილებას. უკვე სჩანდა შესაძლებლობა კავკასიის ერთობისა, კავკასიის ერთა კონფედერაციისა, და ეს იყო მესამე დიდი საქმე, რომელთანაც ნოე ქორდანისა სახელი იყო დაკავშირებული.

კიდევ ერთი რამ მაგონდება, რაც ჩემთვის დაუვიწყარია და საამაყო, და აგრეთვე ყოველი ქართველისათვის დაუვიწყარი და საამაყო უნდა იყოს. ყველამ იცის, თუ რა გრძნობებს იწვევს ერში მისი დაპყრობა უცხო ერის მიერ, ეროვნული ჩაგვრა, გამორიცხვა თავისუფალ ერთა კრებულითგან. ცარისტულმა რუსეთმა, მოწვეულმა საქართველოში მოკავშირედ და დამცველად, საქართველო, ორი-ათასი წლის ისტორიისა და მაღალი კულტურის მქონე, გუბერნიებად გარდაქმნა და 117

წლის განმავლობაში გამარჯვებულ პოლიტიკას აწარმოებდა, მოსპო ბაგრატიონთა დინასტია, რომელიც 1200 წლის განმავლობაში ემსახურებოდა საქართველოს, მოსპო დამოუკიდებლობა მისი ეკლესიისა, კანონიერად ცნობილი უკე) მერვე საუკუნითგან, სდენიდა მის ენას და კულტურას, სკოლებითგან და სასამართლოებითგანაც განდევნა ქართული ენა, და სხვ.

რომელი ერის გულში არ დაკუბდებოდა სიძულვილი მჩაგვრელთა და დამამცირებელთა მიმართ და რომელი ერი არ იძიებდა მათ შურს, თუ ამისი შესაძლებლობა მიეცემოდა? სოლო დამოუკიდებელ საქართველოში არ მომხდარა არც ერთი აქტი შურისძიებისა იქ დარჩენილ რუსთა წინააღმდეგ! პირიქით მათ სრული უფლებები მიეცათ საქართველოს მოქალაქისა, და ბოლშევიკებისაგან დევნილი რუსებიც საქართველოს აფარებდენ თავს, სადაც იგინი ძმურ მიღებას და დახმარებას მოელოდენ, და არც ერთს რუსს, ჩვენ ქვეყანაში მცხოვრებს, ან შემოიხიზნულს ეს მოლოდინი არ გაცრუებია. ასეთივე იყო ქართველთა დამოკიდებლობა რესპუბლიკის ყველა არაქართველ მცხოვრებთა მიმართ. ამ მხრივ ნოე ჟორდანიამ განაგრძო საამაყო ტრადიცია ქართველი ერისა, რომელსაც არ უყვარს სისხლი. განსაკუთრებით სისხლი უდანაშაულოთა და უსუსურთა, რომელსაც მუდამ ჰქონდა სხვა ერთა პატივისცემა და შორს იყო მისგან სიძულვილი მათი და შურის ძიებისა ან სამაგიეროს გადახდის გრძნობა თვით დამნაშავეთა მიმართ.

ნოე ჟორდანიას ღრმად უყვარდა თვისი ერი და მისი კულტურა. მახსოვს შარშან ლევილში რომ ვიყავი, პატარა გუნდმა შევნიერი გურული სიმღერები მოგვასმენია. ნოეს გვერდში ვიჭექი და ვუსმენდი. მოხუცი აღელდა, ხელის მოძრაობას აყოლებდა სიმღერებს და ეტყობოდა თვითონაც გულში მღეროდა. როდესაც გუნდმა სიმღერები გაათავა, ჟორდანიას ცრემლები წამოუვიდა, თქვა: „რამდენი ხანია რაც გურიასი აღარ ვყოფილვარ და ეს სიმღერები აღარ მომისმენია“-ო. სწრაფად ადგა მძიმედ ჩაფიქრებული და ჩქარი ნაბიჯით გავიდა განსვენებული სიმონ წერეთლის ქობითგან, სადაც გუნდი იმღეროდა, და გაეშურა თავის ბინისაკენ.

სამ წელიწადს გაძლო მხოლოდ დამოუკიდებელმა საქართველომ, მიუხედავად იმისა, რომ იურიდიულად იყო ცნობილი მრავალ სახელმწიფოთაგან და მიუხედავად იმისა, რომ იგი საბჭოთა რუსეთმაც იცნო, მანვე დაიპყრა იგი ვერაგულად თავისდასხმით 1921 წელს. ნოე ჟორდანიას მთავრობა ევროპაში გადმოიხვეწა და აქეთგან განაგრძობდა ბრძოლას მტრის წინააღმდეგ.

ამ ბრძოლას შეაღია ნოე ჟორდანიამ მთელი მისი ენერჯია, და აქაც ღრმა პატივისცემა მოიპოვა მან ყველას წინაშე, ვისაც სწამს ერთა თავისუფლება და ყოველგვარი მონობის წინააღმდეგ იბრძვის. ღრმად ზოხულებულსაც არ შეუწყვეტია მას ეს ბრძოლა. დღეს იგი აღარ არის, დაუღალავი მებრძოლი თავისი ერის თავისუფლებისათვის და თვის იდეალთათვის, მისგან ქმნილი დიდი საქმეებით შეასრულა რა ის ვალი, რომელიც მას დააღვა მისმა ერმა და მისმა რწმენამ.

ნოე ჟორდანიას აჩრდილთა სამეფოში შესვლით დასრულდა ერთი დიდი ეპოქა საქართველოს ცხოვრებისა. — „ანერ აპეთანე“! მაგრამ სახელი მისი საუკუნოდ დარჩება ქართველი ერის მეხსიერებაში.

მიხეილ წერეთელი

დავიბადე ორ იანვარს 1868 წ.

ჩემი მოწაფეობის პირველ ხანაში, როგორც ლანჩხუთის სოფლის სკოლაში, ისე ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში, მქონდა მხოლოდ ორი სახელმძღვანელო: „დედა ენა“ და „როდნოე სლოვო“. გაგონილი მქონდა რომ არსებობს ქართული მეორე სახელმძღვანელო — „ბუნების კარი“, მაგრამ არსად შემხვედრია და მისი შინაარსის არაფერი გამიგია.

მახსოვს, ერთხელ (1879 წ.) მივდივარ ქართული მილიციის ყაზარმის წინ, უცებ გავიგონე ჩემი სახელის ამოძახილი. შევხედე, ჩემი სახელი-კაცი მილიციონერი კოდრატი ჟორდანია მიძახოდა: მოდი, მოდი, „ბუნების კარს“ მოგცემო. გამეხარდა, გადავხტი ლობეზე, კარების მონახვაზე დრო არ დავკარგე, მივირბინე — ვხედავ ერთ დიდ გობს სავსეს მოხარჩული ხორცის ნაჭრებით. კოდრატიმ აიღო ერთი და მითაეაზა — „ბუნების კარი“-ს მაგიერათ მიიღეო. მეწყინა, ხორცი გადავაგდე იქვე მიწაზე და გამოვბრუნდი, მართლა წიგნს მაძლევდი მეგონა, საჭმელი კი არ მიჭირს-თქვა. ეს იყო რაღაც დაუფიქრებელი სიამაყე, ვინაიდან საჭმელი მუდამ მაკლდა და ამ მოულოდნელ გამასპინძლებას დიდის მადლობით უნდა შევხვედროდი.

გავიდა კიდევ ერთი წელი. თავი ჩაქინდრული მაქვს „როდნოე სლოვო“-ში. მეშინია ჩემი ამხანაგი თხილაშვილის ბედი არ მეწვიოს, რომელიც გამოაგდეს სასწავლებლიდან იმიტომ რომ ვერ ისწავლა ზეპირათ ერთი რუსული ლექსი — „პჩელკი ნა რაზვეტკახ“. მართლაც, რაღაც საკვირველი ამბავი სჭირდა ამ ბავშვს. ამ ლექსის გამო ორჯერ დაარჩინეს ერთ და იმავე კლასში, ხოლო ბოლოს გარეთ გამოუძახეს. რუსული სახელმძღვანელოს ასეთი სიძნელე ჩვენთვის აიხსნებოდა ჩვენი რუსული ენის სრული უცოდინარობით და ამიტომ უმძიმეს სატანჯველათ მიგვაჩნდა რუსული ენის გაკვეთილი.

ერთ დღეს რუსული ენის მასწავლებლის მაგიერ შემოვიდა გაკვეთილზე ქართული ენის მასწავლებელი და გამოგვიცხადა — მასწავლებელი ვერ მოვა, ავით არის, სამაგიეროთ, მე წაგიკითხავთ ქართული წიგნიდან რამდენიმე ადგილს. ამოიღო მოსკო წიგნი, დავინახეთ სათაური „ბუნების კარი“ და დიწყო კითხვა ლექსების, აწერილობის საქართველოს კუთხეების და სხ. გაკვეთილის გათავებისთანავე მივირბინე მასწავლებელთან და ვსთხოვე რამდენიმე დღით ეთხოვებია წიგნი. მათხოვა და გახარებული გავიქეცი შინისაკენ.

შეუდექი კითხვას. განსაკუთრებით დამაინტერესა ბუნების მოვლენათა ახსნა-განმარტებამ. წვიმა, თოვლი, ქუხილი, მეხი და სხ. ამისთანაებზე წერილების წაკითხვამ გამაოცა, გამაშტერა, წაკითხულს არ ვუჭეროდი, რამდენიმეჯერ ვკითხულობდი ერთ და იმავე წერილს. აზროვნება შემერყა. ვიცოდი, და დარწმუნებული ვიყავი, რომ ყველა ეს მოვლენანი ღვთის საქმეა, როცა უნდა წვიმას მოიყვანს, როცა უნდა სიმშრალეს, ახლა კი გამოდის რომ ღმერთი არაფერ შუაშია, ის არც კი სჩანს, მის მაგიერობას ასრულებს თვით ბუნება და მისი ძალები. დარწმუნებული ვიყავი ქუხილი — ეს წმინდა გიორგის ცხენის ქენებაა ცის სივრცეში, ახლა კი ვხედავ რომ არც წმინდა გიორგი ურევია ამ საქმეში, არც მისი ბედაური. დავეპვდი, პირველათ დავფიქრდი და შევეკითხე ჩემს თავს — ღმერთი სად არის და არის კი სადმე. ამ დღიდან თავს აღარ ვგრძნობდი ჩემს ტყავში, რალაც მაწუხებდა და ეს ჩემი ექვები არ მასვენებდენ. ერთ დღეს გაკვეთილებს შორის დასვენება, ავდარის გამო, კლასში გავატარეთ. რალაცამ ამიტაცა, ოთახის შუაგულში დავდექი და დავიძახე: ბაღნებო, ყური დამიგდეთ, ახალ ამბავს გეტყვი; უცებ შესწყვიტეს ხმაურობა და შემომესიენ — თქვი, თქვიო. იცით თუ არა ერთი ანბავი, ღმერთი არ ყოფილა — წამოვროშე უეცრათ. შეიქნა ხმაურობა — რა თქვი, რა თქვი, ღმერთი დაგჯის, მოინანიე ახლავე, შემომძახეს აქედან-იქიდან. შემრცხვა, შემეშინდა ღვთის, მაგრამ თავი მაინც არ ვაჩვენე ბავშვებს მოშიშარათ და უკანდამხევათ. გამოვარდი გარეთ, ბალკონზე და იქ ჩემთვის ვიძახე: ღმერთო შემინდვე, ნუ მიკანონებ და რამდენჯერმე ტუჩებზე მუშტიც დავირტყი, რა წამოვროშე-თქვა.

მაგრამ ჩემი სულიერი აფორიაქება ამ ინცინდენტით არ გათავდა. ის ოხერი ექვი თავიდან არ მომშორდა და განვაგრძე ბუნების-მეტყველებით დაინტერესება. მინდოდა უეჭველათ გამეგო, ღმერთი თუ არ არსებობდა, თუმცა ამავე ღროს ყველა მარხვას ვინახავდი, წელიწადში ორჯერ ვეზიარებოდი, აღსარებას და წირვა-ლოცვას არ ვაკლდე-

ბოდი, ვიყავი ეკლესიის ერდგული შვილი. ამავე დროს კი ის ეპი
ლრღნიდა ჩემს სულს და ძიებისაკენ მიწვევდა.

ამ დღიდან დავინახე რომ მე გადმოვარდი ჩვეულებრივი, საყო-
ველთაოთ მიღებული აზროვნებიდან, გადმოვარდი ბარტყივით ბუდი-
დან და მარტოთ-მარტო უგზო-უკვლოთ ვხოხავდი, ვერც ძველ ბუდეს
დავუბრუნდი, ვერც ახალს მივაგენი; ამ მდგომარეობის შეჩვევა ად-
ვილი არ აღმოჩნდა; ვხედავდი, ყველა ნაცნობი და უცნობი ცხოვ-
რობს და ფიქრობს გაკვალული გზით, არ შორდება ერთი-მეორეს არც
ზნით, არც ჩვეულებით, არც ფიქრით. ის არ იცვლის კალაპოტს. ჩემს
თავს ვთვლიდი ამ ხალხში უცხოთ, გარედან მიწებებულათ და ვნატ-
რულობდი ერთ იმათგანათ გახდომას. ვცდილობდი, არაფერი გამო-
დიოდა, ჩემს თავს ვერ გავეჭეცოდი, ჩემს ეპევებს თავს ვერ ვაღწევ-
დი. ოზურგეთი ვერ მაკმაყოფილებდა, რალაც ნაყარ-ნუყარი წიგნე-
ბით ვერ ვპოულობდი პასუხს ჩემს კითხვებზე. ამიტომ როგორც კი
სასულიერო სასწავლებელი გავათავე, დედ-მამას გაუცხადე თფილის-
ში სწავლის გაგრძელების სურვილი. დედა გაჯავრდა, ერთი შვილი
მყავს და მას არ ვკარგავო. ქალს შვილათ არ თვლიდა. მამა ჩემი გა-
ჩუმიდა, ვატყობდი არ იყო წინააღმდეგი, თუ ხარჯს მოახერხებდა.
დედას შეუჩინე ღვდელი, ჩვენი მოძღვარი ფ. ბარამიძე. მან მიგნებუ-
ლი ლაპარაკი იცოდა და დედასაც სწორათ მიუდგა, შვილი ღვდელი
გეყოლება, გიწირავს, გაცხონებს, ამაზე უკეთესი რა იქნებაო — გამო-
უცხადა დედას და ამ ჰანგებით გასტეხა მისი წინააღმდეგობა. მამა კი
ამბობდა, აზნაურის ღვდლობა ვის გაუგონიაო. მოახწია მარიამობის
თვის ბოლო, მამაჩემმა გაყიდა წისქვილთან მდებარე ორი ქცევა მიწა,
იყიდეს რუსიეშვილებმა 80 მან. და ამ ფულით მამის თანხლებით გა-
ვემგზავრე თფილისში. შევედი სემინარიაში და დავდექი კერძო ოჯა-
ხში თვეში ათ მანეთად (1884 წ.).

ერთ დღეს თფილისის დათვალიერების დროს, წავაწყდი რუსის
სობოროს გვერდით ძველი წიგნების სავაქროს, მაშინვე შეუდექი
ძებნას ბუნების მეტყველებიდან რაიმე შრომის და უცებ, მოულოდ-
ნელათ თვალი მოვკარი ერთ დიდ წიგნს ამ სათაურით: „ბოგ ვ
პრიროდე“ („ღმერთი ბუნებაში“). გამეხარდა, ვიყიდე მაშინვე და
გავსწიე შინისაკენ. წიგნის ავტორი აღარ მახსოვს, ხოლო წიგნი კი შე-
ვინძე სამუდამოთ, დავტოვე ჩემს წიგნებში ლანჩხუთში.

ეს წიგნი გადავიკითხე რამდენიმეჯერ, ლექსიკონით (ჩუბინაშვი-
ლის) ხელში. დავრწმუნდი რომ ღმერთია თვით ბუნება; ცალკე, რო-
გორც პიროვნება, თეთრწვერიანი და ტახტზე მჯდომარე არ არსებობს.
ეპევები გაქრა, სულიერათ დავწყნარდი. ასე გავატარე პირველი წელი-
წალი. მაგრამ მეორე წელს ისევ ეპევები აღმეძრა. ვფიქრობდი, თუ კი

ბუნების პატრონი და ბატონი ბუნებაა, ხალხის ბატონი და პატრონი ვინ უნდა იყოს; საზოგადო აზრი იყო, რომ ხალხის პატრონია მეფე, ხოლო მეფე დაყენებულია ღმერთის მიერ. და თუ ღმერთი აღარაა, ხელმწიფე იმპერატორი მისი დაყენებული არ არის და თავის ტახტზე ვისი ბრძანებით და ავტორიტეტით იჯდა, ველარ გავიგე. ახლა ვატყობდი, რომ მე მეორე ბუდიდანაც ვარდებოდი, ვცდილობდი თავის შეკავებას და ამ ფიქრებისაგან თავის დაღწევას. ვეძებდი წიგნებს და რაც კი შემხვდებოდა ვკითხულობდი. ამ დროს გავიცანი ზ. კიკინაძე და დამპირდა წიგნების მოცემა. მივედი მისას, მთაწმინდაზე, ვნახე, მართლა, ბევრი წიგნების საწყობები. მკითხა რა მინტერესებს, ჩემი ექვები ვერც გაუშვლავნე, ვერც მთლათ დავმალე, ვუთხარი ისე გაკვრა-გამოკვრიტ. წამოსვლისას ხელში მომცა ორი ნომერი რაღაც რუსული გაზეთი, და დამარიგა არავის აჩვენო, როგორც წაიკითხო — დამიბრუნეო. ვერ მოვითმინე, გზაშივე გადავშალე და დავინახე სათაური — „კოლოკოლ“ (ზარი). ამ ქურნალმა გადასწყვიტა ჩემი ყველა ექვები. მეფე ისეთივე გამოგონილი ავტორიტეტია, როგორც ღმერთი. ეს ორთავე ერთ დონეზე დავაყენე. ათეიზმი და რესპუბლიკანიზმი ერთი მეორის ტყუაათ დავსახე.

თავიდანვე დამჩემდა ერთი ზნე — რასაც ახალს გავიგებდი უეჭველათ სხვებისათვისაც ვადამეცა. მიყვარდა განსაკუთრებით სოფელში ლაპარაკი ამ საგანზე. მახსოვს ონურგეთიდან ჩამოვედი „ბუნების კარი“-ს კითხვის შემდეგ ლანჩხუთში. ჩვენ წინ, მინდორში, არის პატარა გორაკი, რომელსაც დაარქვეს „ფიქრის გორა“, სადაც უორდანიები იკრიბებოდნენ და დაობდნენ მამულზე. აქვე ისვენებდა ყველა მოსეირნე და საუბრის მოყვარულნი. მეც ჩამოსვლისათანავე გავედი მინდორში და გავჩერდი „ფიქრის გორა“-ზე, ნელ-ნელა თავი მოიყარეს მეზობლებმა, გამვლელ აამომვლელებმა, დაიწყეს საუბარი, ცის და ბარის ამბავი. მე ჩამოუგდე ლაპარაკი ბუნების მოვლენაზე. ავხსენი მათი მიზეზები: ახალგაზრდები არ დაინტერესდა, ერთ ყურში შეუშვეს — მეორედან გამოუშვეს, ეტყობოდათ. ხნიერები ისმენდნენ ყურადღებით. როცა გავათავე ერთმა მათგანმა თქვა: ღმერთო დაილოცა შენი სახელი, როგორ კარგათ გაუნაწილებია თავის საქმეებში. ყველა წვრიმალში რომ ყოველთვის თვითონ ჩაერიოს — ეს რა იქნებოდა და სხვა, გაავრძელა ამ თემაზე ბაასი. ახლა რომ ვუკვირდები, ეს იყო ბრძნული განსჯა, ღვთის და ბუნების კანონების მორიგება, ჩემზე შთაბეჭდილება მოახდინა, მაგრამ არა იმდენი, რომ ჩემი ექვები გაიფანტა.

როცა ხელმწიფის და მისი მთავრობის წინააღმდეგ ბრძოლას გა-

ვეციანი, მინდოდა „ფიქრის გორა“-ზე ეს საგანოც აღმეძრა. ეს კი გაცილებით უფრო ძნელი საკითხი იყო, ვინემ წვიმა-ქუხილზე ლაპარაკი. ერთხელ „ივერია“-ში დაიბეჭდა ფელეტონი, სადაც ნიჭიერათ იყო აწერილი ედისონის მიერ ელექტრონის სანთლით მთელი ბალის უეცრათ განათება. ლანჩხუთში ჩამოსვლისთანავე ეს ამბავი მოუყევი გორაზე თავმოყრილ ხალხს, ძალიან გაუკვირდათ. ბოლოს ერთმა ხმამალა თქვა: დიდება შენ ღმერთო, რას არ გამოიგონებს რუსის ხელმწიფე! გამიკვირდა, სრულიად არ მიხსენებია არც რუსეთი, არც მისი ხელმწიფე, ვლადიმერ კობლი ამერიკაზე და ედისონზე. შემდეგ ლაპარაკიდან გამოვარკვეე, რომ ხალხში ასეთი აზრი იყო: თუ სადმე რამე კარგი კეთდება—სულ ყველა რუსის ხელმწიფის მეოხებით. ამ რწმენას დაერთო ახალი გარემოებანიც.

ამ დროს (1886—1890 წ.წ.) გურიის სახელმწიფო ტყეების გამგეთ, რომელსაც „ლესნიჩის“ უწოდებდენ, იყო ვინმე ქიქოძე. ამ მოხელემ ზედმეტი გულმოდგინეობის გამოსაჩენათ ალბათ, მთავრობის წინაშე, ყველა კერძო პირთა ტყეები გამოაცხადა სადაოთ და მოითხოვა ხაზინისათვის გადაცემა. დაიწყო გაუთავებელი საჩივრები. აი ამ დავაში მთელი გლეხობა დადგა ხაზინის მხარეზე და უმოწმებდენ ხაზინის ვეჟერლს რასაც ითხოვდა ქიქოძე. გამოვიდა რომ მთავრობას შეუერთდა გლეხი და ორივე ერთად ებრძვის მემამულეთ. თანაც „ლესნიჩის“ აგენტები მოხერხებულათ ავრცელებდენ ხალხში იმ აზრს რომ გლეხობა ხომ ხაზინის ხალხია და რასაც მემამულეთაგან ამოიგებენ მას გადაეცემაო. გაჩაღდა ნამდვილი პროპაგანდა „რუსის ხელმწიფის“ სასარგებლო ინტერესების ნიადაგზე და ვის შეეძლო ხმა ამოელო საჯაროთ, ხალხში, მთავრობის წინააღმდეგ. ამიტომ ჩვენი ახალი აზრები რჩებოდა მოსწავლეთა და ინტელიგენციის ამართ. განსაკუთრებით მე არ შემეძლო ამ მიმართულებით მელაპარაკა „ფიქრის გორა“-ზე, ვინაიდან დავა ქონდა ხაზინას სწორეთ უორდანიებთან და ხალხი ჩემს ნალაპარაკევს მიიღებდა მეგვარეთა დაცვათ. გლეხობა აშკარათ გამოდიოდა ხაზინის დასაცავათ, ხდებოდა ყრილობები კანცელარიასთან და სხ. ამ მოძრაობის დღიურიც კი ვაწარმოვე მაშინ (რაც ჩავაბარე ერთ პირს, 1919 წ. და დღემდე არ დაუბრუნებია).

თუ რუსული ლიტერატურიდან ვეცნობოდი რევოლიუციურ აზრებს, პოლიტიკურ და სოციალურ მიმდინარეობას, ქართულიდან ვეცნობოდი ნაციონალურ და პატრიოტულ სულისკვეთებას. ვფიქრობდი ამ საგანზედაც მექნებოდა ბაასი ლანჩხუთის „ფიქრის გორა“-ზე, მაგრამ ნათელი მოთხოვნილებანი ვერ ამოვიკითხე ვერსად. მხოლოდ აკაკის ლექსებიდან გამოგვექონდა დასკვნები, რომ საქართველო უნდა

იყოს თავისუფალი; ყველა სხვა მოთხოვნებიანი ეხებოდენ დღიურ პირვარამს — ქართული შკოლა, ქართული მწერლობა და სხ. გურიაში ნაციონალურ მიმართულებას ნიდაგი სრულიად არ ქონდა. ყველა ნატრობდა რუსულის ცოდნას, „ორი კლასის“ გათავებას და სამსახურის შოვას. ქართული ენა იყო მიჩნეული საშინაო სახმარებლათ, ერთი-მეორესთან წერილის მისაწერათ, რითაც თავი არ ირჩინებოდა და არც რაიმე ვასავალი ქონდა დაწესებულებებში. მეორეთ, რაც მთავარია, გურია მდებარეობდა ოსმალეთის საზღვარზე, იყო მულამ შიში შემოსევის და განადგურების და ამიტომ დიდათ კმაყოფილი რუსეთით, რომელიც იდგა საზღვარზე და მათ იცავდა. უკმაყოფილო იყვნენ მხოლოდ გურიელები, რომელთა მართველობა შესცვალა რუსეთმა და დააწესა თავის მართველობა. ოზურგეთში სწავლის დროს ვიცნობდით მათ ნაცნობს. მესმოდა მათი ნაამბობი. დიმიტრი გურიელი, გვარის მეთაურა და იესე გურიელი ნატრულობდენ „ძველ დროს“ და ფიქრობდენ მის დაბრუნებას ახალციხის და ახალქალაქის ბეგების დახმარებით... ეს იყო მათი შინაური ნატვრა, რაც სავსებით ეპირდაპირებოდა ხალხის სულისკვეთებას. ხალხი იტანჯებოდა ახირებული ჩვეულებით, ახალ-გაზრდა ქალ-ვაჟთა ჩოლოქს იქით გატაცებით და იქ გაყიდვით. ვანსაკუთრებით იყიდებოდა გოგოები და ფასიც კარგი ქონდა. მე ვიდექი ერთ ოჯახში, რომლის მეთაური ცხოვრობდა „ტყვეს გაყიდვით“. მე მისი არ მეშინოდა, რადგან იყო ჩემი ნათესავი და თან ხანში შესული. სწორეთ ჩემს დროს, ომის აფლქების წინ, რამდენიმე მაგალითი მოხდა ტყვეს გადაცემის და გაყიდვის ჩოლოქს გაღმა. ვიყავი მულამ შიშიში, არ გამიტაცონ თქვა. ეს შიში შემინელდა ომის აფეთქების შემდეგ, როცა ოზურგეთი გაიგსო რუსის ჯარებით და საზღვარზე გაჩაღდა ომი. მაგონდება ერთი ამბავი, რომელიც მაშინ გავიგონე და რაც შემდეგ დამიდასტურა ამბის მონაწილემ, ზემოთ მოხსენებულ ყოფილმა მილიციონერმა კოდრატი ჟორდანიამ.

ოსმალის დამარცხების შემდეგ ჩოლოქს ჩვენი ჯარები შევიდა აქარა-ქობულეთში. გურული მილიციის ერთი რაზმი ანტონ ქარცივაძის მეთაურობით დაბანაკდა ქ. ართვინში. ანტონმა მიიღო დაპატიება სადილათ თავისი რაზმით ერთ ბერძნის ოჯახში. სტუმრები გამოცხადდენ, შეხვდა ახალ-გაზრდა ლამაზი ღიასახლისი, რომელმაც დაახვედრა ჩვენებური სადილი. ქმარი შინ არ იყო. შუა ჭამაში რომ არიან ანტონს ფერი ეცვალა, დაკვირვებით ათვალიერებს ღიასახლისს, უცებ იცნო და იქვე სტოლის ქვეშ ჩაიკეცა. მივარდენ ააყენეს, გაიყვანეს მეორე ოთახში საყვედურებით — ბევრი დაუღლეიაო. მაგრამ ქალმა მიხვდა რაშიდაც არის საქმე, მიხვდა რომ ქარცივაძემ

ის იცნა, შევიდა მასთან ოთახში და ანუგეშებს — წარსული მე უკვე დიდი ხანია დავივიწყე, ხომ ხედავ ღმერთმა არ მომიძულა, მოვესწარი გურულების ნახვასაც... გამოჩნდა, რომ ეს ქალია გურიანთელი გლეხის შვილი, მოტაცებული და გაყიდული სწორეთ ანტონ ქარცივაძის მიერ. როცა ამ სცენას კოდრატი დაწვრილებით ამიწერდა, ყოველთვის თვალეში ცრემლები მომადგებოდა. რა სულ გრძელი და დიდებულია ქართველი ქალი!

ასეთ ატმოსფერაში აღზრდილი გურულები ვერც კი წარმოიდგენდნენ თავისუფალ საქართველოს. თვით ამ სახელზედაც არ ქონდათ ნამდვილი წარმოდგენა. საქართველო ნიშნავდა ქართლს, ქართველი — ქართლელს, ხანდახან — კახელსაც. ერთი მთლიანი ქართველი ერი, ერთი მთლიანი საქართველო მის წარმოდგენაში სრულებით არ არსებობდა. ის მუდამ ფიქრობდა თავის დაცვაზე თათრებისაგან, ამ საქმეში მის დამხმარეთ ვერავის ვერ ხედავდა გარდა რუსისა. რუსი მოხელე არ უყვარდათ, ალბათ, იმიტომ რომ ვერას გააგებინებდა და არც ენდობოდა. სამაგიეროთ დიდ პატივს სცემდნენ რუსის მხედრობას, ოფიცრებს და ჯარის კაცებს. ეს უკანასკნელნი ეცოდებოდით. რამდენჯერ მინახავს ქალი ჭიშკართან მიმდგარი გამვლელ სალდათს უძახოდა — რუსო, რუსო და მას ხილს აწვდიდა. ისინიც კარგათ, ზრდილობიანათ ეპყრობოდნენ მცხოვრებთ და არ მინახავს, არც გამიგონია რაიმე უსიამოვნება ყოფილიყოს ჯარსა და მცხოვრებთა შორის. სამაგიეროთ რუს პოლიციელს და ხალხს შორის ხშირი იყო დატყევა. კარგათ მახსოვს ერთი ამბავი: ჩვენში დანიშნეს პრისტავათ ვიდაც რუსი. ერთ ყრილობაზე გლეხს მან რუსულათ დედა დააგინა. ეს გაიგონეს თუ არა, ყრილობამ ჩამოათრია პრისტავი კანცელარიის ბალკონიდან, სცემეს, ძლივს გამოართვეს ხელიდან ცოცხალ-მკვდარი პოლიციელი. შეიქნა დიდი ამბავი, მოიჭრენ მაზრის უფროსი, გუბერნატორის მოადგილე, გამომძიებელი, აფრინეს დეპუტეები — ლანჩხუთში ბუნტიაო და სხ. მთელი ეს ისტორია გათავდა მშვიდობიანათ — პრისტავი გადაიყვანეს, რუს მოხელეთ ცირკულიარით აუკრძალეს ქართველების გინება, ხოლო გამლახველნი არც დაუჭერიათ, არც დაუსჯიათ. მე მგონია ეს საქმე თფილისში მიაფუჩეჩეს. საერთოდ, იმ დროს გურიისაგან დამრჩა ერთი შთაბეჭდილება — ხალხს არ სურდა რუსის მოხელეები, რუსული საშინაო წესები, ხოლო რუსის ჯარი კი უნდოდათ და მას პატივით ეპყრობოდნენ.

ამნაირათ, ხალხს იმ დროს ვერ მიეკარებოდი ვერც პოლიტიკურად, ვერც სოციალური და ვერც ნაციონალური პროპაგანდით. ეს ძალიან მაწუხებდა და იძულებული ვიყავი სოფელში მეცხოვრა ზაფ-

ხელობით, როგორც სტუმარი, უცხო კაცი. სამავიეროთ, თფილისში მოწაფეთა წრეები იძლეოდა ასპარეზს სწავლის და აზრთა გავრცელების. პირველათ მე ვიყავი წევრი-მოსწავლე ასეთი არალეგალური წრის, შემდეგ მე თვითონ მყავდა წრეები და მათ ვხელმძღვანელობდი. ორივე შემთხვევაში საგანი ჩვენი მეცადინეობისა იყო სოციალური და პოლიტიკური საკითხები. ნაროდნიკული დოქტრინა გასდა ჩემი დოქტრინა ცოტაოდენი ცვლილებებით. ჩავიჭერი წიგნების სამეფოში, სემინარიის წიგნები არ იძლეოდა რაიმე დაქაყოფილებას, არც მისი წიგნთ-საცავი, არც სახელმძღვანელოები. მიყვარდა ისტორია, ილოვაისკიდან ვერავითარ აზრს ვერ შეადგენდი, ვერც რუსეთზე, ვერც ევროპაზე. ლიტერატურას ასწავლიდენ მხოლოდ პუშკინამდე. მერმე ვინ იყო, რა იყო — არავინ იცოდა. ქართული ხომ სრულიად არაფერი, გარდა გაბრიელ ეფისკოპოზის ქადაგებისა, რასაც გვიხსნიდა თედო ჟორდანი და ამასაც რუსულათ. ყველა წიგნს, რაც არ იყო შემოღებული სახელმძღვანელოთ, არ იძლეოდენ წიგნ-საცავიდან, ითვლებოდა აკრძალულათ, რის წაკითხვა იწვევდა სასტიკ სასჯელს. და მეც სწორეთ ამ აკრძალულ წიგნებს დავაწევი და მათ შერჩევა-გაცნობაში ვხარჯავდი თითქმის მთელ ჩემს დროს.

ამ შერჩევაში დამჩემდა ერთი ზნე — ხელაღებ უარსვყოფდი ბელეტრისტიკას, ყოველნაირ შეთხზულ აწერილობას და მხოლოდ „რეალისტურ“ წყაროებს ვეტანებოდი. წაკითხვებზე მხოლოდ ერთადერთი რომანი — „ჩტო დელატ“, ისიც იმიტომ რომ ეკუთვნოდა ჩერნიშევსკის და შეიცავდა რევოლიუციონერთა ცხოვრების აწერილობას. ამ ცალ-მხრივ განვითარების წყურვილი აიხსნებოდა ერთი გარემოებით — ეს იყო რეაქცია წინააღმდეგ იმ ფანტასტიური ატმოსფერისა, რომელშიაც მე ბავშვობაში ვიზრდებოდი.

ღირს ამ საგანზე შეჩერება.

ჩემი ბავშვობის ხანაში ლანჩხუთის მცხოვრებთ, ალბათ მთელ გურიასაც, ქონდათ წარმოდგენა ქვეყნიერებაზე სავსებით ზღაპრულათ და სასწაულებრივათ. საერთო აზრი იყო: ქვეყანა დასახლებულია უჩინარი სულებით, რომლებიც ებრძვიან ადამიანებს და მათ ვხას უბნევენ. ეს სულებია: ჭინკა, ქაჯი, ეშმაკი, დევი, კულიანი, მზაკვაი და სხ. ბავშვებს ყავთ მიჩენილი ჭინკა, ხოლო დიდებს ყველა დანარჩენი. ეს ჭინკა მაინც მუდამ მაგონდებოდა და სულს მიწუხებდა. ერთხელ ჩემი თამაშის ამხანაგი სამი დღის განმავლობაში მინდორში არ გამოჩენილა. შემდეგ მოვიდა და ჩემს შეკითხვაზე — თუ სად იყო ამდენ ხანს, მომიგო: დედა-ჩემმა წისქვილში გამაგზავნა. შემოღამებული იყო, შევედი თუ არა წისქვილში, მომესმა ხმაურობა

და ყვირილი — ვინ მოსულა, მოკიდეთ მას ხელი. უცებ კუთხეები-
დან გამოვიდნენ ჭინკები და დამესია. მოვასწარი კუთხეში დადგომა,
ამოვიღე ჭაყვა-დანა, ვიღრიალე ირგვლივ მათ მოსაგერებლათ. ენა
დამება და ლოცვა ველარ ვთქვი, თუმცა დედამ დამაბარა ლოცვა არ
დაგავიწყდეს, წისქვილმა ჭინკა იცისო. შემდეგ, არ ვიცი რამდენი
ღრო გავიდა, დედას შეშინებოდა — სად არის ამდენ ხანს ბიჭო,
მოვიდა და როგორც კი სინათლით შემოვიდა — ჭინკები მაშინვე
გაქრენ. მერე ლოცვებით მომასულიერეს და აეხზე დამაყენეს. ამ
ამბვის გაგონებისთანავე გავიქეცი შინ და დედა-ჩემს უთხარი — წის-
ქვილში აღარ გამაგზავნოთ და უამბე რაც მოხდა. არა ნენა, როგორ
გაგაგზავნი მართოთ, დამე კი არა, არც დღით. ის წყეული სინათ-
ლეზე იმალება ხან წყალში, ხან ბორბლებში-ო.

ერთხელ ოზურგეთიდან მოვდივართ ლანჩხუთში ოთხი ბავშვი;
გვყავდა ერთი ცხენი და ზედ ვკლებოდით მორიგეობით ორ-ორი.
ნატანებს გაღმა ვიყავით, რომ მზე ჩადიოდა. მე და ჩემი სახლი-კაცმა
ჯზის შემოსაკლებლათ გადავაჯიქურეთ გორაკებით, ხოლო მეორე
წყვილი ცხენით მოდიოდნენ შარა გზით. მივადექით მდინარეს, რო-
გორც კი შევდექით ხილზე მომესმა ძახილი: ვერ წახვალთო და რაღა-
ცამ წყალში მოაზდინა ტყაპუნი, ნაპირიდან გადახტა. ჭინკა დაგ-
ვხდაო — დავიძახეთ და შეშინებულებმა მოგკურცხლეთ უკან. შევ-
ხდით ამხანაგებს, უამბეთ რაც მოხდა და გადავწყვიტეთ უკან დაბ-
რუნება. მივდივართ ყველა ფეხით შეშინებული, დაფიქრებული. შე-
მოგვხვდა ერთი თოხიანი კაცი და გვკითხა: სად მიხვალთ აქეთ, ავი
ორაგვისაკენ მიხვიდოდითო. ჩვენც უამბეთ რაც მოხდა, მან მოგვი-
გო: მეისპო მისი სახელი, იმ ხილესთან მართლა იცის ყოფნა, წამო-
დით მე გაგიყვანთ, თუ გაბედა შემოტევა ამ თოხის ყუას შიგ შუა-
გულში მივახეთქებო. გავყევით გულის ფანქვალით. მივედით ხილ-
თან, გვეშინოდა ზედ შედგომა, წინამძღოლი გვიჯავრდება, კინალამ
თოხის ყუა ჩვენ არ მოგვართყა, გავედით როგორც იყო მშვიდო-
ბით და მოგკურცხლეთ. ორი კვირა დედა-ჩემი მატარებდა მოლაზონ-
თან „შეშინებულის“ გამოსალოცავათ.

ლანჩხუთში ხმა გავართა — ნათლისმცემელში მცხოვრები ერთი
მოლაზონი ტურაზე იჯდა და მიაჭენებდაო. ეს იყო უტყუარი ნიშანი
იმის, რომ ის კუდიანია. მოაზდინეს ყრილობა, 30 კაცმა და ქალმა და-
ამოწმა — ჩვენი თვალით ვნახეთ ტურაზე იჯდაო. დედაკაცი გადაა-
სახლეს „პრიგოვორით“ საზოგადოებიდან. მთელ ამ საქმეს მეთა-
ურობდა ერთი ქკვიანი გლეხი ოფონა ბოლქვაძე. გავიდა ათ წელზე
მეტე. მე შინ ვარ თფილისიდან ჩამოსული. მამა ჩემთან მოვიდა, ენ

ოფონა, მუსაიფის დროს ჩემი თანადასწრებით მამამ კითხა: ოფონა, მითხარი თუ კაცი ხარ, ძველი ამბავია, მართლა დაინახე რომ ის მოლაზონი ტურაზე იჯდაო? ოფონას გაეცინა და უპასუხა: ნიკო ჭკვიანი კაცი ხარ და ასეთ აბდლურს რაფერ მკითხავ. ადამიანის ტურაზე ჯდომა ვის გაუგონია. იმ დედა-კაცმა შემაწუხა, ჩემი კარის მეზობელი იყო. სულ მწყევლიდა და გადავწყვიტე რამენაირათ თავიდან მომეშორებია. ერთ დღეს ადრე ავდექი, იყო ნისლი, დავინახე მოლაზონი მიდიოდა შუკაში და დაუცაცხანე. უცებ მოუფიქრებლათ შევძახე — ტურაზე ზის. ტურაზე. გადმოცვინდენ მეზობლები, მოლაზონი შეშინდა და მირბის გამწარებელი. ხალხი უყურებს შორიდან და „დაინახა“ რომ მართლა ტურაზე იჯდაო. მე გამეცინა, სწორეთ ახალ-გაცნობილი ვიყავი თეორიას მასიურ გალიუტინაციაზე. მაგრამ იმ დროს როცა ეს ამბავი მოხდა, მე ღრმათ მწამდა მთელ ხალხთან ერთად მისი სინამდვილე.

ვიცნობდი ერთ მონადირეს, ხალვაშის გვერდში იდგა. ყოველთვის ნადირით დაბრუნდებოდა ტყიდან. ხალხში ამბობდენ: რა უჭირს, რატომ არ დაბრუნდება საგძლით, ქაჯი სწყალობსო. ეს ქაჯი ტყის ბატონია და ვისაც შეიყვარებს — ნადირს მიურევსო. ქაჯი კი უქვევლათ ქალი უნდა ყოფილიყო და ეძებდა ადამიანებს საყვარლათ.

მამა ჩემს ჩემთვის უამბია: მყავდა ერთი შინაყმა, წვებოდა სამზარეულო სახლში, დამე შეიქნებოდა ყვირილი და ქვების სროლა. შევარდებოდით სახლში, ვხედავთ ბიჭს ათრთოლებულს და დიდ ქვებს. შეკითხვანზე თუ რა ამბავია, მეტყოდა — რა ვქნა ბატონო, მსდევს ქალ-ქაჯი, მე რომ არ გაეყვები აი ამ ქვებს მესვრის და რაღაც ნაირათ კედლებიდან ისე ცვივა შიგნით, რომ ფიცარს არ ამტვრევსო. ეს განმეორდა მრავალჯერ. წავიყვანე ოდაში და დავაწვინე ჩემს ოთახში. ეძინა დილამდე, არაფერი არ მომხდარა. როგორც კი სამზარეულოში დაბრუნდა მარტო — მეორდებოდა იგივე ამბავი. ბატონ-ყმობის განთავისუფლების შემდეგ წავიდა შინ, დაცოლშვილდა და დიდი ხნის შემდეგ გამოტყდა: არ ვიცხ რატომ, მაგრამ ზნეთ დამჩემდა ქალ-ქაჯის ჩემი დევნა მომეგონებია, ქვები დამეგროვებია სახლის კუთხეში და ამეტეხა ის აურ-ზაური, რის მოწამე იყავიო.

ასეთ ატმოსფეროში ვატარებდი ჩემს ბავშვობას, რაც სინამდვილეში იყო, არ მიტაცებდა და შთაბეჭდილებას არ ახდენდა, რაც უჩინარი და ფანტასტიური იყო — ის მალეღვებდა და სინამდვილე მეგონა. ამიტომ ადვილათ წარმოსადგენია, რა გამიხარდა როცა ამ უჩინარი ქვეყნის აწერილობა დაბეჭდილი ვნახე. რაღაც შემთხვევით ხელში ჩამიგარდა ყარაშანიანის ერთი კარი. გადავიკითხე და გავშ-

ტერდი — აი რა ამბები სთება ქვეყანაზე და მე კი არ ვიცოდი თქვა. ვეძებდი მხოლოდ ასეთ წიგნებს. ჩემს საყვარელ საკითხავათ გახდა ყარამანიანი, ვარშაყიანი. ბარამიანი, ამირანიანი, ქალ-ვაჟიანი. ვიყავი გართული ამბების კითხვაში და ღრმად მწამდა ამ ამბების სინამდვილე. მხოლოდ მას შემდეგ რაც „ბუნების კარმა“ დამინგრია ჩემი რელიგიური შეხედულებები, დამინგრია ამ წიგნების რწმენაც, შეთხზული და გამოგონილი ამბების პატივისცემა და თავისთავს ვეკითხებოდი — რატომ ვიყავი ისე გამოსულელებული, რომ ზღაპრები ნამდვილი მეგონა.

ამ პსიხოლოგიით ჩამოვედი თფილისში და შეუდექი წიგნების მკაცრ შერჩევას — არ შემომპაროდა გამოგონილი ამბები. ბუნების-მეტყველებამ და სოციოლოგია-ისტორიამ დაატყვევა მთელი ჩემი ყურადღება. ორი-სამი წლის შემდეგ ამ ორ დარგს შორის საბოლოოთ გადაკეთე არჩევანი უკანასკნელის სასარგებლოთ, ბუნებისმეტყველებას გამოვეთხოვე. ვიხაროდით ჩვენსავე წრეებში, გარეთ ვერაფერი გადაქმნდა, ერთად-ერთი „ფიქრის გორა“ იყო ჩემი ასპარეზი და იქ მეფობდა სრული სიბნელე, ხალხს ვერ მიეკარებოდი ახალი აზრებით. ერთ ზამთარში (1889) დიდმარხვაში, სემინარიის ბურსაკებს მოსძულდათ ყოველ-დღე ლობიოს ჭამა და გამოაცხადეს გაფიცვა. გაკვეთილები შეწყდა, მოითხოვეს საქმლის გაუმჯობესობა. მე ვიყავი „პრიხოდიაში“, გარედან მოსიარულე და არაჯითარი ინტერესი არ მქონდა სემინარიის ბურსაში, თავი მოვიყარეთ სამმა პირმა — მე, თ. კოკაძემ და ფ. მახარაძემ. გადავწყვიტეთ გაფიცვა-ხათვის მიგვეცა ნაციონალური ხასიათი, წამოვაყენეთ შემდეგი მოთხოვნები: შემოღება სემინარიაში ქართული ენის, საქართველოს ისტორიის და ქართული ლიტერატურის. ბურსაკებმა გაიზიარეს ეს პროგრამა და გაიმართა ბრძოლა. ერთი კვირე დაიკეტა სწავლა, სანამ არ მოგვეცეს დაპირება ეგზარხოსის მოადგილის ალექსანდრე ეფისკოპოსის პირით, მოთხოვნებიანთა შესრულების, სწავლა არ დაეიწყეთ. ეს იყო ერთად-ერთი ბრძოლა, რაიცა გადავიხადე სემინარიაში ყოფნის დროს. ვსცემდით ხელ-ნაწერ ეურნალს, სახელათ — „სინათლე“-ს და „ყვავილს“. პირველ ნომერში მოთავსებული ჩემი წერილის წინააღმდეგ დაბეჭდა მეორე ნომერში ფ. მახარაძემ, თუმცა ჩემი წერილი გათავებული არ იყო და რასაც ის ლაპარაკობდა, ჩემს მეორე წერილში იყო, და მოთავსებული მისი წერილის გვერდით, მეორე ნომერში. გამოიწვია სიცილი და დაცინვა მოწაფეებში. წერილების შინაარსი არ მახსოვს.

ერთი სიტყვით გავხდი სოციალისტ-ნაროდნიკი. მომხრე რევო-

ლიუციის, მაგრამ თვით დოქტრინა არ მაკმაყოფილებდა. რუსეთში იყო „ობშჩინა“, ჩვენში — კერძო საკუთრება; რევოლუცია უნდა გვექადაგა გლეხებისათვის, მაგრამ გლეხი იყო მონარქისტი და ვერ ვეკარებოდით. ამ ჩიხიდან ვერ გამოვედით სემინარიაში. ნაროდნიკობა აღიარებდა რევოლუციას, მაგრამ არა დემოკრატიულს, არამედ პირველადვე სოციალისტურს; ყოველი გარდამავალი საფეხური იყო გამორიცხული; ესეც იწვევდა ექვს. სოციალიზმის განხორციელება გამოყრუებულ ხალხის დახმარებით მიმაჩნდა საეკვო საქმეთ. მიუხედავად ყველა ამ ეჭვებისა, მე მაინც აქეთ მქონდა პირი. არავითარი სხვა ხასიათის რევოლუციური მიმართულება და ლიტერატურა არ იყო, არც გამეგონა. უნდა ამომერჩია ორში ერთი: ან ეს ხაზი, ან ხუცობა. უკანასკნელი იყო თავიდანვე მიუღებელი, ურწმუნო ღვდელი შეუძლებელია. დამრჩა პირველი გზა. დედა-ჩემს დიდი იმედი ქონდა ჩემი — ღვდელი იქნება, მიწირავს და მაცხოვრებს.

1890 წ. გავათავე სემინარია. პოლიტიკურათ განწყობილნი სემინარიელნი ვიყავით ცოტა, სულ რამდენიმე პირი, ამათ შორის მე ვიყავი ბუნტარულ გუნებაზე. ვფიქრობდი ერთი მოხერხებული ბუნტი, მსგავსათ სემინარიის ბუნტისა, რომელიმე სოფელში, ხალხს გამოაღვიძებს თქვა. მაგრამ ნიადაგი ვერ დავინახე. ბუნტი თუ იყო ხალხის — იყო მთავრობის აგენტების დახმარებით შემამულეების დასაშინებლათ.

ასეთი დაეჭვებული სოციალისტურ დოქტრინაში და ტაქტიკაში, იმედგატეხილი და უნიადაგო გავემგზავრე 1891 წ. ზაფხულს ვარშავაში ვეტერინარ ინსტიტუტში შესასვლელათ. ვეტერინარობა არ მაინტერესებდა, არც მინდოდა; და თუ შევედი ამ ინსტიტუტში — იმიტომ რომ აქ გვიღებდნენ სემინარიელებს, ისიც პირველი ხარისხით გაათავებულთ. და ვფიქრობდი ამ შემთხვევით სარგებლობას ჩემთვის საინტერესო განათლების მისაღებათ. ჩამოსვლისთანავე მოვაწყვე ორი სამაცადინო წრე — ქართველ სტუდენტების, ქართულ ენაზე, რუს-ქართველ სტუდენტების რუსულ ენაზე. პირველისათვის დავსწერე მოხსენება „რა არის პროგრესი“ (პ. გელეიშვილს ჩავაბარე) ნაროდნიკული მიმართულებით ეს იყო ჩემი უკანასკნელი ნაზრევი რუსული სოციალიზმის ფარგალში. 1892 წ. კი დაიწყო ჩემთვის სრული რევოლუციით ამ სფეროში.

რუსული წრე შედგებოდა მხოლოდ რუს სტუდენტებისაგან; ამათ შორის ვიყავი ერთი ქართველი. პირველ ყოვლისა წავიკითხეთ კაუტსკის „მარქსის ეკონომიური მოძღვრება“, რუსული გამოცემა, პირველი ნაწილი. ამ ბროშურამ ჩემზე ვერ მოახდინა დიდი შთაბეჭდილე-

ბა და ჩემს ეჭვებს არ უპასუხებდა. ამ ბროშურის შემდეგ წრის ერთ-
მა წევრმა რუს-ებრაელმა, გვარად ვიტკინდ, მოიტანა იმავე ავტორის
მეორე წიგნი გერმანულ ენაზე, სადაც იყო ახსნილი და განმარტე-
ბული ისტორიული მატერიალიზმი. ვიტკინდი ამას კითხულობდა და
იქვე გვითარგმნიდა რუსულათ. აი ამ დღიდან დაიწყო ჩემში სწრაფი
ევოლიუცია. ერთი ნაროდნიკული სკამიდან მეორეზე, მარქსისტულ
სკამზე, გადაჯდომა. აქ პირველათ დავინახე რომ რუსული სოციალიზ-
მი ნამდვილი უტოპიური და რეაქციონური მიმდინარეობაა და თუ
ის მართლა განსორციელდა სადმე, დავექანებით უკან ბარბაროსო-
ბაში. ეს ერთი.

მეორეთ, ნამდვილი ევროპული სოციალიზმის მატარებელი და
განმახორციელებელი ყოფილა მრეწველობაში ჩაბმული მუშა ხალ-
ხი, ეს მისი მოძღვრებაა და მაშასადამე ყოველ ნაირი ფართე მოქმე-
დება პოლიტიკურ ასპარეზზე უნდა იქნეს დაწყებული მუშათა კლას-
ის გაცნობიერებით და ასპარეზზე გამოყვანით.

მე თფილისში კარგათ ვიცოდი რომ მუშა რევოლიუციის ერთი
აგენტთაგანია. მაგრამ მუშას ვეძახოდით კურტნის მატარებელ მო-
მუშავეთ, ანდა აისორ-სპარსელ ამბალებს და ვერასოდეს ვერ წარ-
მომედგინა რომ ფაბრიკის, ან რკინის გზის მუშა რევოლიუციურ მუ-
შათა კატეგორიაში შედიოდა. ერთხელ, მახსოვს, სადამოს ჩამო-
უარე სიონის უბანში დანვრეულ საარაიას, რომელშიაც შედიოდენ
აისორ-მუშები. ნახევრათ ტიტველნი და მშიერნი, შევიხედე და დავი-
ნახე სრავალი მათგანი წამოწოლილი მიწაზე. ეს იყო მათი ბინა. ვი-
ფიქრე აი ნამდვილი ბოგანო. გაპროლეტარებული მუშა და შევედა
გადაწყვეტილებით გამეწია მათთვის პრობაგანდა. მაგრამ გამოჩნდა,
რომ არც ერთმა არ იცოდა არც რუსული, არც ქართული და ისლუე-
ბული ვიყავი გამოვბრუნებულიყავი. ამიტომ ადვილი წარმოხად-
ენია ჩემი განცვიფრება როცა ვარშავაში გავიგე ვინ არის მუშათა
კლასი, მისი სოციალური მოძღვრება, მისი ისტორიული მოწოდება.

მესამე, რაც მთავარია, აქ გავიგე, რომ ჩამორჩენილ ქვეყნებში
პირველ ყოვლისა, უნდა მოხდეს პოლიტიკური რევოლიუცია. დამ-
კვიდრდეს დემოკრატია და მხოლოდ შემდეგ, ეკონომიურათ განვითარ-
ების გაძლიერების და ფართო ორგანიზაციების შემწეობით მივალთ
სოციალურ რევოლიუციამდე. ამით ისპობოდა ნაროდნიკული სოცია-
ლიზმის ძირი: პირდაპირ სოციალიზმი, ძირს პოლიტიკაო.

ამ სამმა დებულებამ საძუდამოთ მოკლა ჩემში იმდენი წლის
შეთვისებული რუსული სოციალიზმი და გადამიყვანა ევროპულ
ნიადაგზე. ამით ტაქტიკაც აშკარათ დავინახე. მონარქისტულ გლეხს

ინტელიგენცია ვერ ვუდგებით, მაგრამ მისი მოძმე ქარხნის მუშა ადვილათ მიუდგება და მას ჩაბერავს ახალ აზრებს. აღმოჩნდა გლეხობის გადასაბრუნებელი საკე.

ამ მიმდინარეობის საფუძვლიან გაცნობით მაშინვე შევუდგე შესაფერ ლიტერატურის მოძებნას და გაცნობას. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე პლესანოვის ბროშურამ — „გორე ტიხომიროვუ“ (ვაი ტიხომიროვს). რასაკვირველია, ყველა ამ აღმოჩენების შესახებ ვრცლათ ვსწერდი ეგნ. ინგოროყვას (ნინოშვილი) და სილ. ჯიბლაძეს. ამასთანავე ვუგზავნიდი არა-ლეგალურ რუსულ ლიტერატურას.

ვარშავამ ჩემში მოახდინა დიდი შთაბეჭდილება ნაციონალურ სფეროშიაც. როგორც კი მივუახლოვდით ვარშავას რკინის გზით, ვავონში შემოვიდა პოლონელი კონდუქტორი და დაწყობილი ბილეთების ჩამორთმევა. ჩემს გვერდით იჯდა პოლონელი მგზავრი და მას პოლონურათ მოსთხოვა ბილეთი. ეს გაიგონა ჩემს უკან მჯდარ რუსის ეანდარმმა, წამოხტა, მივარდა კონდუქტორის და ოქმი შეუყენა — პოლონურათ ლაპარაკის გამო. გამიკვირდა. გავეცდი. ჩვენში არაფერი ამის მსგავსი არ მენახა, თუმცა ქართველი კონდუქტორები მუდამ ქართულათ ელაპარაკებოდენ ქართველ მგზავრებს. მივედით ვარშავაში. დამასახლეს ერთ პოლონურ ოჯახში. მეორე დღეს გამოვედი ქუჩაზე, შევედი დუქანში ქალაღის და საწერ კალმის საყიდლათ, ველაპარაკებოდი რუსულათ, ხმას არავინ მცემს, ამბობენ „ნოკოპისკო“ — არ გვესმისო. მე პოლონური არ ვიცი, დავიარე რამდენიმე დუქანი. ყველგან იგივე პასუხი. დავბრუნდი სახლში და შევიჩვილე ერთ პოლონელ სტუდენტს. მას აუტყდა ხარხარი, წამოდი წამოდიო ნახაე რომ ისინი შენზე უფრო კარგათ ლაპარაკობენ რუსულათო. წავყვივი. შევიყვანე პირველ დუქანში საიდანაც ხელცარიელი გამომისტუმრეს. ჩემმა თანამგზავრმა რაღაც უთხრა პოლონურათ, მივხდი უთხრა — ეს ქართველიაო. მედუქანმ ჩაიცინა და მშვენიერი რუსული ენით მესაუბრა. დავინახე რომ რუსულ ენას ქონდა გამოცხადებული ბოკოტი. შემდეგ გავიგე, რომ ის მედუქანე ვინც დაარღვევდა ამ გადაწყვეტილებას, კარგავდა პოლონელ მუშტრებს, მასთან აღარ შედიოდენ სავაქროთ. გავიგე აგრეთვე ისიც, რომ ყოფილა ფართო საიდუმლო ორგანიზაცია, რომელიც აწარმოებდა პასიურ ბრძოლას რუსებთან და რუსეთთან. ამიტომ ვარშავა დარჩა წმინდა პოლონური ქალაქი, სულით და გარეგნობით.

ასეთი ნაციონალური დარაზმულობა ჩემთვის იყო სრულიად ახალი ამბავი. რასაკვირველია, შეუდგე ამ საკითხის გაცნობას. მე პო-

ლონური არ ვიცოდი, რუსულ ენაზე არაფერი იყო, გარდა ძველი ისტორიისა. მივმართე პოლონელ სტუდენტებს ჩემთვის გაეცნოთ ნაციონალური საკითხის არსებობა მიმდინარე მომენტში. ორი-სამი თვის მეცადინეობის შემწეობით გამოვარკვიე შემდეგი. 1863 წ. აჯანყების შემდეგ პოლონელი საზოგადოებიდან და ყველა მისი დაჯგუფებებისაგან გაქრა პოლონეთის დამოუკიდებლობის მოთხოვნილება და მისთვის ბრძოლა. მისი ალაგი დაიჭირა მოთხოვნილებამ პოლონეთის ავტონომიისა. ამას ითხოვდნენ ბურჟუაზიული პარტიები, სოც.-დემოკრატები და წინეთ კიდევ პარტია პროლეტარიატი. თუმცე ეს ორი უკანასკნელი წინ აყენებდნენ სოციალურ და პოლიტიკურ რეფორმებს. ბრძოლა წარმოებდა კულტურის ფარგლებში — პოლონური ენა, პოლონური შკოლა, პოლონური ადმინისტრაცია — ერთი სიტყვით შინაური ავტონომიის მისაღწევათ.

ეს მდგომარეობა მაგონებდა იმ მდგომარეობას, რომელიც იყო ჩვენში. აქ ყველა სწერდა და ქადაგებდა ქართული ენის და ქართული შკოლის აუცილებლობას. მაგრამ მას არ ქონდა არც პოლიტიკური ხასიათი, არც პროგრამული და საბრძოლველი არსება. საერთო იყო მხოლოდ ერთი უარყოფითი თვისება: არც პოლონელები, არც ჩვენები დამოუკიდებლობას არ ვითხოვდით. მაგრამ ვარშავის ქართველი სტუდენტობა აქ არ ჩერდებოდა და დამოუკიდებლობის იდეას აყენებდა. ეს იყო მისთვის მით უფრო ადვილი, რომ ასეთ მოთხოვნილებას ქონდა ხასიათი პლატონიური, მოსწავლური, რომლის არგვლივ არ იკრიბებოდა საზოგადოება და არც არავინ ფართე წრეებიდან იბრძოდა.

აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ერთად-ერთი პოლონური პარტია, რომელმაც თავის პროგრამაში წამოაყენა პოლონეთის დამოუკიდებლობა, იყო პოლონური სოციალისტური პარტია (პ. პ. ს.) მაგრამ ამ პარტიის დაარსება, ისიც უცხოეთში და ნაციონალური პროგრამის წამოყენება მოხდა შემდეგ ჩემი ვარშავაში ყოფნისა, 1893 წ. მაშასადამე ამ პარტიას ჩვენზე გავლენა ვერ ექნებოდა.

მე ავითმყოფობის გამო იძულებული ვიყავი დავბრუნებულიყავი სამშობლოში აგვისტოს დასაწყისში 1892 წ. იქიდან გამოვიტანე ნაციონალურ სფეროში ავტონომიურ-კულტურული აზრები, ხოლო ტაქტიკა კი სავსებით იქაური პარტიების. პოლონეთის ნაციონალისტები თუ სოციალისტები ფიქრობდნენ ავტონომიის მოპოვებას რუსეთის არსებული რეჟიმის შეცვლით და უფრო ლიბერალური რეჟიმის შემოღებით. ბურჟუაზიული დემოკრატია ამის მიღწევას ფიქრობდა არა რევოლიუციით, არამედ ოპოზიციით რუსეთის ოპოზიცი-

ასთან ერთად. ხოლო სოციალისტები, რევოლუციური გზით რუსეთის რევოლუციონერებთან ერთად ყოველ შემთხვევაში ცვლილება უნდა მომხდარიყო საერთო ძალ-ღონით რუსეთის მასშტაბით. ჩვენს პატარა ერისთვის ეს ტაქტიკა თავისთავად საგულისხმო და მისაღები იყო, მარტო ქართველობა სომ ვერ გაუმკლავდებოდა რუსეთის ვეშაპს. ჩვენთვის საჭირო იყო მოკავშირე ბრძოლაში, რომ იზოლიაცი-აში არ მოვხვედრილიყავით და არ გავლესილიყავით.

როცა „ფიქრის გორახე“-ზე მოვხვდი და ზოგი ჩემი აზრი გაუზიარე სოფლელებს, ვერავითარი გაგება და გამოხმაურება ვერ ვპოვე სოფელი რჩებოდა ძველებურათ ყრუ. აქ კიდევ თხოვნების და საჩივრების კულტი ბატონობდა. სამაგიეროთ შეგირდებში, რომელთა რიცხვი 7-8 კაცს არ აშორდებოდა, ვპოვე დიდი ენტუზიაზმი და საერთო აზროვნება. სამწუხაროთ, ამ ერთობის ზერელობა გამოჩნდა პირველ ჩვენ კონფერენციაზე ყვირილაში 1892 წ. დეკემბერში, სადაც გაიმარჯვა ნაროდნიკულ მსოფლმხედველობამ. ამის მთავარი საბუთი იყო იგივე ნაროდნიკული. ამბობდენ: ჯერ გააცნობიერე მუშები. შემდეგ ისინი გააცნობიერებენ გლეხებს; ამის შემდეგ ისინი შეერთდებიან და მოახდენენ რევოლუციას — ამ გრძელ წილადობილას ჩვენ ვერ მოგვისწრებით. ჩვენი შვილებიც ვერ მოესწრება, ეს გრძელი გზაა, ჩვენ კი გვეჩქარებაო.

საკითხი თითქოს გადაწყდა, მაგრამ მე მაინც არ მოვეშვი და ს. ჯიბლაძესთან და ეგნატესთან ერთად გადავწყვიტეთ ხელახლა შეყრა. შეუღლებით მოხსენების დაწერას. ამ მოხსენებას იცნობენ, დაბეჭდილია; ვიტყვი მხოლოდ, რომ საკითხებისადმი მიდგომა იყო ორი მხრით — ნაციონალურის და ტაქტიკურის. უნდა მომენახა ისეთი ღერძი, რომლითაც შეიძლებოდა ძველი საზოგადოების გადატრიალება. ასეთ პიონერათ მიმაჩნდა მუშები და ეს ელემენტები უნდა მომენახა ჩვენს ცხოვრებაში. ახლა მე არ შემიძლია ახსნა მეორე დებულების — ერის თავისუფლების აუცილებლობის. არ ვიცი საიდან ამოვიღე ეს, არც ერთ ნაწერში, რომელიც კი წამიკითხავს იმ დროს, ასეთი აზრი არ იყო გატარებული, არც ერთი ქვეყნის სოციალისტები ამ დებულებას არ აყენებდენ. რუსები, პოლონელები, პირიქით. მას ებრძოდენ, ხოლო ევროპის ლიტერატურას გაცნობილი არ ვიყავი. როცა ჩვენ ეს საზოგადო პროგრამული მოთხოვნილება წამოვაყენეთ და კონფერენციაზე მივიღეთ, ორი თვის შემდეგ შეიყარა ევროპაში პ.პ.ს. და მიიღო იგივე დებულება კონკრეტიული ფორმით — პოლონეთის დამოუკიდებლობის აღდგენა. მაშასადამე, ისინი არ იზიარებდენ ამ დებულების საყოველთაო მნიშვნელობას, ერთა სა-

ზოგადოთ თავისუფლებას და კმაყოფილდებოდნენ თავის ქვეყნის თავისუფლების მოთხოვნით. ჩემი დებულება იყო საერთო ხასიათის და მოკლებული კონკრეტულ ფორმას. არ იყო ნათქვამი საქართველოს განთავისუფლება. თუმცა მასში სწორეთ ამას ვგულისხმობდი. მაგრამ პირდაპირ ამის თქმა ნიშნავდა მთელი პროგრამის ჩაფლავებას და ისევ ნაროდნიკულ აზროვნებისავენ დაბრუნებას — სოციალისტური რევოლიუცია ყველა ანგარიშს გაასწორებსო. რა ძირითად მოსაზრებებიდან გამოდიოდა ერის თავისუფლება? მხოლოდ ერთიდან — დემოკრატიულ მსოფლმხედველობიდან. თუ კი პიროვნება უნდა იყოს თავისუფალი, თუ მთელი საზოგადოება თავის თავს უნდა მართავდეს, რატომ ერი, როგორც დიდი ეთნიური საზოგადოება, არ უნდა მართავდეს თავის თავს, არ ქონდეს თავისი სახელმწიფო. ეს იყო ჩვენთვის ლოდიკური დასკვნა და სწორეთ დიდი დისკუსიის შემდეგ ჩვენმა წრემ გაიზიარა ის. რაკი ერთხელ მივიღეთ არსებობა პროგრამის მინიმუმის და მაქსიმუმის, ჯერ ერთი დემოკრატიული ეტაპი და შემდეგ მეორე, ამით საბოლოოთ დავშორდით ნაროდნიკულ, რუსულ ყველა სკოლის სოციალიზმს, რომელიც ასეთ ეტაპებს ორ სცნობდა და ერთბაშად ყველას მიწიერ სამოთხეს პირდებოდა.

ამ ნაირათ, ტრადიციული მარქსისტული სოციალიზმის პირველი წესთქა მოხდა თფილისში, თებერვლის კონფერენციაზე (1893 წ.). მან მიიღო ნაციონალური ფორმა. ეს იყო სოციალისტური ინტელიგენციის აზროვნების გამოხატულება, გარეშე მუშათა და გლეხთა აზროვნებისა და პსიხოლოგიისა. ეს პროგრამმა ჯერ კიდევ არ იყო მიტანილი მასამდე, არ იყო შეფარდებული მის მოთხოვნილებასთან. ეს ამბავი მოხდა შემდეგ და ამან კიდევაც გამოიღო შესაფერი ნაყოფი. ამაზე ქვევით.

ამ დროს ჩემი ამხანაგები ვარშავაში, ქართველი და არა ქართველი, ყველა დაიჭირეს, მოსალოდნელი იყო ჩემი დაჰერაც, რადგან მათთან მქონდა მიწერ-მოწერა. საქირო იყო საჩქართ გაველოდი ამ ხიფათს და მიისში ბათუმიდგან გავემგზავრე ვეროპაში. ასეთი იყო გადაწყვეტილება პიონერთა ჯგუფის (სილვა, ვგნატე, კარლო, დ. კ. ლანდარაშვილი, ისიდორე რამიშვილი, არ. წითლიძე); ჩემი გამგზავრების ორი თვის შემდეგ მართლა მოსულიყო ლანჩხუთში ბრძანება ჩემი დაჰერის შესახებ. კარგს დროზე გავასწარი. გავხდი ძალაუნებურათ ემიგრანტი, თუმცა პასპორტი მქონდა კანონიერი.

ენევეაში ჩამოსვლის მეორე დღეს დავესწარი ერთ რუსულ კრებას, რამაც გამაკვირვა. ყველა ორატორი იყო ნაროდნიკი და დამსწრენი მხურვალე ტაშით აჯილდოვებდნენ. ვერ მოვითმინე, სიტყვა

აგიღე, თუმცა არავის ვიცნობდი და გამოვთქვი ჩემი აზრი. მეც ტაში დამიკრეს. ხმა გავარდა ერთი მარქსისტი ჩამოსულაო. ერთმა ვამიხმო და გამომკითხა ვინაობა და გამეცნო როგორც მარქსისტი, გვართ ბლუმენფელდი. ჩემს შეკითხვაზე თუ რამდენი მარქსისტი არიან აქ, მომიგო — სულ ხუთი პლესანოვიანათო! გამიკვირდა. გავოცდი, ჩამოვედი მათგან მარქსიზმის შესასწავლათ, ახლა გამოდიოდა რომ მე უნდა მესწავლებინა მათთვის ეს მეცნიერება.

ვნახე პლესანოვი, ვერა ზასულიჩი, ლევ დეიჩი, გუკოვსკი და ერთი თუ ორი ბუნდოველი. ამით ამოიწურებოდა მარქსისტების მთელი ქენევის ჯგუფი, სოლო ნაროდნიკულ ბანაკში ითვლებოდა ასობით. შეგვლდექი მარქსისტულ ლიტერატურის გაცნობას, მაგრამ მთავარი ჩემი ინტერესი გახდა — საზოგადო პოლიტიკური და სოციალური ვითარება ევროპის. ჯერ კიდევ სემინარიის მესამე კლასიდან ვოცნებობდი აქეთ გამომგზავრებას; ამ მიზნის მისაღწევათ კიდევაც შევედი ლ. აღნიაშვილის გუნდში და მივიღე მონაწილეობა ქართულ პირველ კონცერტში (1887 წ.) სახაზინო თეატრში. აღნიაშვილმა აღგვითქვა თუ გუნდის საქმე კარგათ წავიდა, წავალთ ევროპაშიაც და მას მოვივლით კონცერტებითო. სამწუხაროთ, კონცერტი პირველათვე ცუდათ იქნა მიღებული ქართველ საზოგადოების მიერ. დაესწრნენ მხოლოდ ინტელიგენცია, გალიორკაში კი კინტოები, გათავებისას აქედან-იქიდან გვესმოდა — რა სიმღერებია, მე ბავშვობიდან ვიცი ყველა ეს, უკეთესათ ვიმღერებთო და სხ. მეორე კონცერტი აღარ გამართულა.

გულგატეხილი დავრჩი, შემრჩა მხოლოდ ცოტაოდენი ფრანგულის ცოდნა, რასაც მასწავლიდა ა. მირიანაშვილი. დარწმუნებული რომ ევროპაში წავალთ. ფრანგულის სწავლას მაინც განვაგრძობდი ჩემით, ეგების ოდესღაც ბედმა გამილიმოს მეთქი. და სწორეთ ასე მოსლა. თუმცა გვიან. ამიტომ ჩამოვედი თუ არა შვეიცარიაში, მთავარი ყურადღება მივაქციე ხალხის ყოფა-ცხოვრებას, უმთავრესათ კი გლეხობისას. ბურჟუაზია არ მაინტერესებდა, ვინაიდან ეს კლასი ჩვენში თითქმის არ მოიპოვებოდა. აქ კი არ მოიპოვებოდა თავად-აზნაურობა. სამაგიეროთ ორივე ქვეყანაში არსებობდა გლეხობა და მუშები. აი ეს ორი კლასი გახდა ჩემი ყურადღების საგანი.

მუშათა კლასის როლზე და მნიშვნელობაზე კარგათ ვიყავი გაგებული მარქსისტული ლიტერატურიდან, მაგრამ გლეხობის შესახებ აქ მე ვერაფერი ვნახე გარდა იმისა, რომ მისი ზეედრია გაპროლეტარებაო. ეს პერსპექტივა მე არ მაკმაყოფილებდა და ვეძებდი ამ იდეური ჩიხიდან გამოსავალს. პირველ ყოვლისა შევუდექი შვეი-

ცარიის სოფლების დათვალიერებას და გლენტა ცხოვრების გაცნობას. ჩემი შთაბეჭდილებები იმ დროს იბეჭდებოდა „კვალ“-ში და აქ ამაზე ლაპარაკს არ გაეაგრძელებ. ვიტყვი მხოლოდ რომ გაპროლეტარების კვალი ვერსად ვნახე და ვფიქრობდი ამას კაპიტალი ასე იოლად ვერ მოერევა. ადვილად წარმოსადგენია ჩემი განცვიფრება, როცა ათი წლის შემდეგ (1904 წ.) მე ისევ მოვხვდი ამ ქვეყანაში, დავიარე ჩემი ნაცნობი სოფლები, ვევეს ზემოთ და ისინი ველარ ვნახე! გლენტა ოდების ალაგას სანატორიუმები, საავათმყოფოები და სხვა კერძო დაწესებულებები. კაპიტალი მორევია გლესს და იქიდან გადაუყრია. საერთოთ მთელი ეს არე-მარე აღარ გავდა პირველად ჩემ მიერ ნახულ არე-მარეს.

1895 წ. წავედი პარიზში. მსურდა ჟენევის უნივერსიტეტიდან გამოტანილი ცოდნა შემევესო აქ. ქალაქის გაცნობის შემდეგ უნდა ამომერჩია ორში ერთი: ან სორბონის ლექციები ან ნაციონალური ბიბლიოთეკა. ამოვირჩიე ეს უკანასკნელი, სადაც დილიდან საღამომდე ვმეცადინებოდი სამი თვის განმავლობაში. ამ დროის პარიჯი სრულიად არ გავს ახლანდელს. იყო ნამდვილი წარმტაცი პანარამა. სამგზავრო საშვალეა იყო მხოლოდ ცხენი-ფაიტონი და კონკა, ორივე გვარიან ზანტათ მოსიარულე. აუარებელი ხალხი დადიოდა ფესით, მთელი ქუჩები გატენილი იყო მოსიარულენით. დიდი ბულვარები გეგონებოდა მღელვარე ოკეანე, იმდენი ზღვა ხალხით იყო სავსე. მეც ყოველ დილით სენ-მიშელის ბულვარიდან მივიდიოდი ფეხით ნაციონალურ ბიბლიოთეკამდე და ფეხითვე ვბრუნდებოდი საღამოს. კონკა კი იყო საუკეთესო საშვალეა ქალაქის დასათვალიერებლათ, იჯექი მეორე ღია სართულზე, მიხვიდოდი ნელა და ხედავდი ყოველივეს. ჩემი პარიჯში ყოფნის დროს ვინახულე ეიულ გედი, პოლ ლაფარგი და სხვა ფრანგი სოციალისტები. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე ლაფარგმა. მას უყვარდა ლაპარაკი სოციალურ თემებზე; ვსერირობდით ნასადილევს მისი სოფლის მიდამოებში და ჩემს კითხვებზე დაწვრილებით და დალაგებით მიპასუხებდა. გავატარე მასთან ოთხი თუ ხუთი კვირა დღე და ბევრი ვისწავლე.

პარიჯში გავეცანი სხვადასხვა სოც. პარტიების პროგრამებს და ვერსად ვერ ვპოვე პასუხი ვერც ნაციონალურ, ვერც გლესის საკითხზე. აქაც არ იდგა არც ერთი ეს საკითხი, როგორათაც იდგა ჩვენში. ერი იყო თავისუფალი, დაობდენ მარტო ელზას-ლოტარინგიაზე, ხოლო გლესი იყო მესაკუთრე და ითვლებოდა წვრილ ბურჟუათ. მას აწუხებდა ხაზინა და არა თავადი.

ჩემთვის აშკარა იყო, რომ ჩვენი საზოგადოება და საფრანგეთ-

შვეიცარიის დიდათ განირჩეოდა ერთი-მეორისაგან, საერთო არა იყო რა, გარდა ერთისა — აქაც და იქაც არსებობდა მუშათა კლასი, თუმცა შემადგენლობა, წარმოშობა, ურთიერთობა სხვა კლასთან დიდათ განირჩეოდა ჩვენებისაგან. აქაური მუშა იყო მართლა პროლეტარი, უძრავ საკუთრებას მოკლებული და მხოლოდ ქირაზე მიშვებული, ჩვენი მუშა კი იყო სოფლელი, მცირე მესაკუთრე, მაგრამ მაინც მესაკუთრე, უმუშევრობის დროს თავის შინ ბრუნდებოდა და თავი იოლათ გაქონდა.

ამ ნაირათ, ნახული ევროპის სოციალური სტრუქტურა ძალიან შორს იდგა საქართველოს სოციალურ სტრუქტურიდან. ამიტომ საფრთხილო იყო ევროპის რევოლუციურ იდეოლოგიას არ გაემრუდებია ჩემი რევოლუციური ამოცანები.

პარიჟში დავრჩი ოთხი თვე. დავბრუნდი ქენევაში და იქიდან პირდაპირ გავემგზავრე გერმანიაში. აქ ძვედა მარქსიზმის სამშობლო, აქ ცხოვრობდნენ საუკეთესო მისი იდეოლოგები და ჩემი განათლების შესავსებათ აუცილებელი იყო აქ ცხოვრება და სწავლა. დავსახლდი ქ შტუტგარდში ორი მოსახრებით: აქ ცხოვრობდა კ. კაუცკი. აქ არ მყავდა არც ერთი ნაცნობი არც რუსი, არც ქართველი, რომ ხელი შეეშალა გერმანული ენის შესწავლაში. ორივე ეს მოსახრება გამიმართლდა. კაუცკის გავეცანი თავიდანვე, კარგად ლაპარაკობდა ფრანგულათ, კვირაობით ვსეირნობდით ტეგერლოხის ტყეში, ჩვენთან ერთად ხშირად ჰელპანდი (პარუფსი) და ვმუსაიფობდით შინაურულათ, ვულახდილათ. კაუცკიმ მოახდინა დიდი შთაბეჭდილება ჩემზე თავისი თავდაბლობით, უბრალოობით, ნათელი აზრით და ცოდნით. მისგან ბევრი ვისწავლე. ხშირათ ვიყავი მის ოჯახშიაც. მე მაინც სოფელი და სოფლის ხალხი მაინტერესებდა და ზაფხულში გავსწიე პროვინციებისაკენ. ჩემი დაკვირვებანი იბეჭდებოდა „კვალ“-ში და აქ სიტყვას არ გავაგრძელებ. საერთოდ, გერმანული სოფლის ვითარება არაფრით განირჩეოდა შვეიცარია-საფრანგეთის სოფლებიდან და საბოლოათ დავრწმუნდი ევროპის სოციალური წყობილების ერთი და იგივეობაში. გერმანელი გლეხიც ისეთივე მესაკუთრე და წვრილი ბურჟუაა, როგორც დანარჩენები. ამიტომ სოციალისტური ლიტერატურის საგანს გლეხი სრულიად არ შეადგენდა. მისი მოთხოვნილებანი არ ჩანდა და თვით ის როგორც წოდება იყო მიშვებული აგრარიელთა გავლენის სფეროში.

ჩემი მიზანი იყო გავცნობოდი არა-მარქსისტულ პოლიტიკურ ეკონომიასაც და ამიტომ გავემგზავრე მიუნხენში. აქ ჩაგეწერე უნივერსიტეტში და განსაკუთრებით გულმოდგინეთ ვუსმენდი პროფ. ბრენტანოს. მის ლექციებს ვრცლათ ვიწერდი და რამდენიმე რვეული შემიდ-

გა, რაიცა ჩემს ბიბლიოთეკაში დამრჩა საქართველოში. ამ ლექციებიდან ცოდნა ბევრი შევიძინე, მაგრამ პრინციპები, იდეოლოგია თითქმის არაფერი. მისი მთავარი მიმართულება იყო არც ლიბერალური, არც სოციალისტური, არამედ ეტატიური, კათედრის-სოციალისტური, როგორც ეს იყო იმ დროს მოდაში გერმანიის პროფესორთა შორის. ეს აზრები სრულიად არ მიეწყო ჩემს აზროვნებას, რომელიც უარყოფითად ეპყრობოდა სახელმწიფოს, ისიც ნიკოლოზ მეფის და ესაფუძვლებოდა თავისუფალი საზოგადოების თავისუფალ შემოქმედებას. ამ დროს მოხდა ერთი ამბავი: პოლონეთის ს.-დ. და პ.პ.ს. შორის ატყდა კამათი ნაციონალურ საკითხზე კაუცკის ქურნალში („ნოე ცაიტ“). ერთი უარყოფდა პოლონეთის დამოუკიდებლობას და ჩერდებოდა ავტონომიაზე; მეორე კი უარყოფდა ავტონომიას, როგორც უტოპიურს და ითხოვდა დამოუკიდებლობას. ამ დავაში ბოლოს ჩაერია თვით კაუცკი და გადაჭრით დადგა პ.პ.ს. მხარეზე. მისი არგუმენტაცია, როგორც მახსოვს, იყო ასეთი: ავტონომია აქის ადმინისტრატიული მოთხოვნილება და არა პოლიტიკური და სრულიად არ ძალუძს გადაჭრას ნაც. საკითხი. ერი, როგორც მთლიანი არსება, არსებობს, როცა ის მთლიანდება შეგნებით, ნაციონალური საერთო პსიხოლოგიით. მაშინ დგება მისი არსებობის საკითხი, როგორც სახელმწიფოს, როგორც პოლიტიკურ თვითმმართველი ერთეულის. ხოლო ფორმა ამ ერთეულისა არის ერთი — სახელმწიფო.

კაუცკის ამ წერილმა მოახდინა ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება. დავინახე რომ მარქსიზმი სრულიად არ უარყოფს ნაციონალურ საკითხს, ნაციონალურ თავისუფლებისათვის ბრძოლას. ეს იყო 1896 წ. დასაწყისში. მიუნხენიდან გადავედი ბერლინში, სადაც ორი სემესტრი უსმენდი პროფ. გაგნერს, შმოლერს და ზიბელს. ამათ შორის განსაკუთრებით ბევრი ვისწავლე შმოლერისაგან.

ამ დროს მამაჩემისაგან მივიღე შემდეგი ცნობა: პრისტავმა გამომიცხადა, რომ შენი შვილის საქმე მოუსპია პოლიციის დეპარტამენტს ნიკოლოზ შეორის გამეფების გამო და შეუძლია თავისუფლათ ჩამოვიდესო. მე ეს ამბავი კიდევაც გადამავეიწყდა. ჩემი ემიგრანტობა არ მახსოვდა და ახლა, რასაკვირველია, გამეხარდა ამ მდგომარეობის ლიკვიდაცია. ევროპაში ძალზე მომწყინდა, გადავსწყვიტე დაბრუნება, მაგრამ დაუშვებლათ მიმაჩნდა დაბრუნება ინგლისის უნახავად. 1897 წ. მარტში გავსწიე ლონდონისაკენ. დარწმუნებული ვიყავი ერთში — ქართველი ხალხი მართო პოლიტიკით ვერ დაკმაყოფილდებოდა; ეს ახალი სოფ, უეჭველია, მას ეუბნებოდა ახალს და სასარგებლოს, მაგრამ ამასთანავე საჭირო იყო სხვა რამეც, უმთავრესათ კულტურა. ქარ-

თველობა აღიზარდა სპარსულ-ოსმალურ-რუსულ კულტურის გავლენის ქვეშ, თუმცა ამასთანავე თავის ორიგინალურ ტრადიციებსაც მამაცურათ იცავდა, მაგრამ მას არ ქონდა წარმოდგენა ევროპის კულტურაზე, საითქენაც გვინდოდა მისი მიღწეა. რადგან ჩემი ევროპაში ყოფნის დროს (1893-97) აქ არ იყო არც ერთი ქართველი, რომელიც აქაურობას მას აუწერდა და გააცნობდა, მე მოვკიდე ბელი ამ მოვალეობის შესრულებას და შეძლებისდაგვარათ მას ვემსახურებოდი.

ლონდონმა ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. ინგლისის ყოფაცხოვრება ისე განირჩეოდა ევროპის კონტინენტისაგან, რომ გადავსწყვეტე ეს ჩემი შთაბეჭდილება გამეზიარებია ქართველ საზოგადოებისათვის. ამ წერილების ერთი ნახევარი კიდევაც დაიბეჭდა, ხოლო მეორე ნახევარი თან წამოვიღე და იქ დრო არ დამირჩა მის გადასათარიღებლათ და გადასაწერათ. მოყვა ქანდარმთა არხივში.

ვ. ჩერქეზიშვილმა დამაყენა ერთ ფოტოგრაფის ოჯახში, გვართ ვილსონი. მას ძალიან უყვარდა ლაპარაკი და პოლიტიკაზე დევა. ეს მისი თვისება ძალიან გამომადგა, სამი თვის მასთან ყოფნის შედეგ ჩინებულათ ვკითხულობდი და ვლაპარაკობდი ინგლისურათ. შემდეგ გადავედი სიტეში და იქ ვმეცადინეობდი ბრიტანიის მუზეუმში, განსაკუთრებით ქართულ ძველ წიგნების გასაცნობათ და იმ ძველი ინგლისური ძველ წყაროების, რომელიც კი საქართველოს იხსენიებდა. არ დამავიწყდება ორი დიდი ტომი სახელათ — „მოგზაურობა თურქესტანში მე-15 საუკ.“. აქ საქართველოც იხსენიებოდა. მქონდა რვეულები ამ წყაროებიდან ამონაწერებით სავსე და ისიც შეეწირა ქანდარმერიას, წაიღეს, არ დაუბრუნებიათ. ზაფხულში წავედი სოფელში, რიჯინგის ახლოს. ნამდვილად კი სოფელი არ არის ინგლისში. არის მხოლოდ გაბნეული ფერმები, დიდიხნობით იჯარით აღებული მიწის მებატონეებისაგან. ეს ფერმერები არიან წვრილი კაპიტალისტები და არა გლეხები. ვცხოვრობდი სწორეთ ერთ ამათგანის ოჯახში, რომელიც არაფრით არ განირჩეოდა სმა-ქამით და ადათ-ჩვეულებით ლონდონის პანსიონებისაგან. მაშააღამე, ინგლისის სოფელი სრულიად არ გავს ევროპის სოფლებს, მით ნაკლებად ჩვენსას. აქ გლეხობა სრულიად არ მოიპოვება. არიან მიწათმფლობელნი (არისტოკრატია), ფერმერები და სოფლის მუშები — პროლეტარები. ინგლისის სოციალური წყობა კიდევ შორს აღმოჩნდა ჩვენისაგან, ვინემ კონტინენტის.

ევროპაში დაყვავი ოთხი წელი და ექვსი თვე. ამ ხნის განმავლობაში რუსის ემიგრაციასთან არ მქონებია არავითარი კავშირი და ახლო დაზოკიდებულება. ესენი იყვნენ თითქმის ყველა ნაროდნიკული მიმართულების და მე ეს აღარ მაინტერესებდა. მინდოდა ჩემი გზით და მო-

საზრებით გამევენო სოციალური აზროვნების სამეფოში და თან ევროპის ყოფა-ცხოვრებას გავეცნობოდი. რუსები ამ უკანასკნელს არც ეცნობოდნენ, არც სწამდათ რამე მისი. რუსის „მეფიკი“ გაცილებით უფრო მაღლა იდგა მათთვის ევროპის მუშაზე და ბურჟუაზიაზე. ქართველები კი ცოტანი იყვნენ აქა-იქ გაპნულენი, მათ შორის ერთი არ მინახავს ჩემი აზრის და მიდრეკილების. ვიყავი მარტო ევროპის რთული პირობების წინაშე და მუღამ ვფიქრობდი რა კავშირი აქვს ყველა ამას ჩვენს ცხოვრებასთან.

ინგლისიდან პირდაპირ ვავემეზავრე საქართველოში, სადაც ჩავედი ოქტომბერში (1897 წ.). გავეცანი მდგომარეობას. ყველა თავის ადგილას დამხვდნენ, გარდა ევნატესი, რომლის ასე მოულოდნელ გარდაცვალებამ გული დამწყვიტა. და ეს ისე რომ, როცა ბიძა მისი მოვიდა ჩემთან სანახავათ სამი წლის შემდეგ, ცრემლი მომადგა თვალებში. ევნატე მისი გაზრდილი იყო. მაშა აღრე მოუყვდა. ჩემსას, ლანჩხუთში, იპართებოდა კრებები ამხანაგების და ვაწყობდით მუშაობის გეგმას. მდგომარეობა იყო შემდეგი: მარჯვენა სექტორში, ივერიელთა ბაქაში, ცვლილება არ მომხდარა. იქ იგივე ძველი საკითხები ბატონობდა — ბანკი, წ.-კ. საზოგადოება, ქართული თეატრი, შკოლა — მხოლოდ და მხოლოდ კულტურული მუშაობის იდეური ნაწილი. სხვა რაიმე პოლიტიკური, სოციალური და ნაციონალური საკითხი არ არსებობდა. „კვალ“-ის ბანაკში იყო დომხალი. აქ სწერდა ყველა ის, ვინც „ივერია“-ში ადგილს ვერ შოულობდა.. აქ ეტყობოდა პროგრესიული აზრების ძიება და მათ ირგვლივ კამათი. მარცხენა სექტორში დიდი ცვლილებაა. მარქსისტები შეჭრილან მუშათა შორის და იქ წრეების საშვალებით მუშაობა გაუჩაღებიათ. მხოლოდ აქ უჩენია თავი ვიწრო, სექტანტურ მიმდინარეობას — ყოველივე ლეგალური მუშაობის უარისყოფას და მხოლოდ არა-ლეგალური პროპაგანდით დაკმაყოფილებას. ამიტომ ეს ფენები უარყოფიდათ უცქერიან მარქსისტებს მონაწილეობას „კვალ“-ში და მით საზოგადო ასპარეზზე გამოჩენას. ამ ხაზს მეთაურობდნენ ახალი სოც.-დემოკრატები — ვასო ცაბაძე, რუსები (პოსტალევსკი და სხ.), ლ. კეცხოველი და სხ. ხოლო ძველები, ჩემი თანამედროვენი, ამ აზრს არ იზიარებდნენ. მასაში უფრო უკანასკნელთ ემხრობოდნენ, მაგრამ ვიწრო არა-ლეგალურ წრეებში პირველნი ჭარბობდნენ. მთავარი საქმე კი მაინც კეთდებოდა — მუშათა კლასის გამოღვივება და პოლიტიკურ ასპარეზზე დარაზმვა. ეს მუშები იყვნენ რკინის გზის სახელოსნოში მომუშავენი, რომელთა შორის დაარსდა პირველი წრეები. აქ კი ფართოთ ქონდა ფეხი გადგმული პროპაგანდას და პირველი კაღრები, შემდეგი ეტაპის მუშა-მეთაურები, ორგანი-

ზატორები და პროპაგანდისტები, მზადდებოდა. ამ ფენებს მისდევდა სტამბის მუშები, ხოლო ყველა დანარჩენი, განსაკუთრებით ნაროდნიკების მთავარი სამუშაო ასპარეზი — ხელოსნები, ძალიან შორს იდგენ ამ ახალი მოვლენებისაგან და ის არ ესმოდათ. განსაკუთრებით დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა მუშებზე მარქსის მოძღვრება ზედმეტ ღირებულებათზე. ერთი გურული მუშა გაკვირვებით მეუბნებოდა — ის კ. დაუბერდი, რომ სულ მეგონა ხაზაინი მე მარჩენდა, ახლა მხოლოდ გავიგე, რომ ხაზაინს თურმე მე ვარჩინე ეს იყო მართლაც „ქვეყნის გადაბრუნება“ და რა გასაკვირალია! მუშათა მასა მას დაეწაფა. წრეებში მომუშავენი ძალიან მოხარულნი იყვნენ ამ საერთო ინტერესის გაღვიძებით მუშებში და თავის ეკონომიური მრწამსის იქით არ იხედებოდნენ. ამ პირველი ეტაპის მარქსიზმი წარმოდგენილია როგორც მხოლოდ ეკონომიური დოქტრინა შესახებ დღის ქირის და მუშებ-კაპიტალისტების ურთიერთობისა. ყველა სხვა საკითხები ამ ხაზიდან გამორიცხულია. მოძრაობას აკლდა სოციალისტური ხასიათი. პოლიტიკური ბრძოლა კი მიჩქმალული იყო.

ჩვენ ძველმა მეგობრებმა, პირველი სოც.-დემ. კონფერენციის მონაწილეებმა მოვილაპარაკეთ და გადაწყვიტეთ მუშათა ბრძოლისათვის ფართო საზოგადოებრივი ხასიათის მიცემა. მე მათ, ჩემსას, ლანჩხუთში, გავუკეთე ვრცელი მოხსენება როგორ დგას ეს საკითხი ევროპაში, გავაცანი ბრძოლის ევროპიული ფორმები, მივეცი განმარტებანი ყველა საკითხებზე, შევთანხმდით ყველა პრობლემებზე, გირდა ერთისა — ვერ შევთანხმდით ნაციონალური საკითხის დასმის შესახებ. აქ ისეთი ღრმა უთანხმოება დაიბადა, რომ გადაწყდა განსაკუთრებით თათბირის მოწვევა თფილისში მრავალრიცხოვანი წევრებით. ეს თათბირი მოხდა მიხა დარჩიაშვილის ბინაზე, სადაც ცხოვრობდა მისი ძმა ლადო, ნოემბრის თვეში. დაესწრენ ყოველი მხრიდან, სადაც კი ს.-დ. მუშაობა იყო დაწყებული: ბათუმიდან კ. ჩხეიძე, ბეგლარ მელია და ლუზინი; ქუთაისიდან სამ. კილაძე და ერთი ნოქარი. თფილისიდან ათამღე კაცი სილ. ჯიბლაძის მეთაურობით. პირველ ყოვლისა გადაწყვიტეთ წინააღმდეგ „პოდპოლისტებისა“, არა-ლეგალურ მუშაობას ბიუმატოთ ლეგალური მუშაობა. ჩვენ მივიღეთ თავისთავზე „კვალი“-ს რედაქტორობა. ამ მიზნით მაშინვე დავიწყეთ მოლაპარაკება „კვალი“-ს პატრონებთან — ოფიციალურ რედაქტორ-გამომცემელ ანასტასია წერეთელთან და ფაქტიურ რედაქტორთან, მის მეუღლეს გ. წერეთელთან. შემდეგ გადავედით ჟურნალის ხასიათზე და მასში მოსათავსებელი მასალების აღნუსხვაზე. დიდი შეხეთქება გაიმართა ნაციონალურ საკითხის გამო. ამ საკითხის სრულიად მოხსნას ითხოვდნენ დღის წეს-

რიგიდან ბათუმელები, სანახევროთ მოხსნას თფილისელების უმრავ-
ლესობა, ხოლო ჩემი აზრის სრულიად აკრეფინ არ აღმოჩნდა. მათი სა-
ბუთები ტაქტიკური: საჯაროთ წამოყენება ისეთი საკითხების, რო-
მელიც მშრომელ მასებს აშორებენ გაბატონებულ კლასებს და ქმნიან
მათგან მოპირდაპირე შეგნებულ ბანაკს. ნაციონალური საკითხი კი
ხიდეებს დებს მათ შორის, ანელებს კლასთა ბრძოლას და მით ანელებს
მასების მთელ მოძრაობას: გვეყოფა ისიც, თუ შევსძელით მათი გა-
დაყვას ეკონომიური წრიდან პოლიტიკური ბრძოლის ნიადაგზე; ეს
არის მთავარი ამოცანა. საბუთი თეორიული: ქართველი ხალხისთვის
ჯერ კიდევ გაუგებარია ნაციონალური მოძრაობების წამოყენება,
ნაციონალისტები აყენებენ ზოგ ამათგანს, გვირგვინ ზომიერათ, მაგრამ
შორს წასვლას ვერ ბედავენ. ეს იმიტომ რომ საქართველოს თავისუფ-
ლება ხალხისთვის ნიშნავს ოსმალეთ-სპარსეთის ტყვეთ გახდომას, ასე-
თი ლოზუნგით წავაგებთ მთელ ბრძოლას, ხალხი ზურგს შეგვაქცევს
ეკონომიურ და პოლიტიკურ საკითხებშიაც.

„იყო წარმოთქმული ისეთი აზრიც, რომ სოციალისტის საქმეა სო-
ციალისტური საკითხი და არა ნაციონალური. ამ აზრს იცავდენ ბათუ-
მელები და ყველა რუსები ლუზინის მეთაურობით. მაგრამ უმრავლე-
სობამ არ გაიზიარა ასეთი ნილილიზმი და დააწვა მიზანშეწონილების
თეზას. კრება შეწყდა. მე წავედი გ. წერეთელთან შესახვედრათ, უჩე-
მით იყო თათბირი. დაბრუნებისას სიღვამ აიღო სიტყვა და გამოა-
ცხადა თათბირის განაჩენი: „კვალი“-ს რედაქტორი იქნება ნ. ჟორდა-
ნია, მას უცხადებთ ნდობას ყველა საკითხებში. გვაქვს იმედი აქ გამო-
თქმულ საშუალებებს სახეში მიიღებს და მათ თანახმათ იმოქმედებსო.
ყრილობა დაიშალა. ხმა გავარდა „კვალი“ ჩვენს ხელში გადმოღის.
ერთ დღეს მოვიდა ჩემთან ალ. ყიფშიძე და გადმომცა ილია ჭავჭავაძეს
სურს თქვენი ნახვა და ხვალ დილით გელის თავის სახლშიო. ძალიან
გამიკვირდა, არავისათვის არ გამიმხელია. მეორე დღეს წავედი. მიმი-
ლო თავის სამუშაო კაბინეტში. გავეცანი, დაჯდომისთანავე დაიწყო:
შეგაწუხნეთ ერთი საქმისათვის. მე მსურს თქვენ გახდეთ „ივერიის“
ხელმძღვანელი, რედაქტორი სრული უფლებით, მხოლოდ როცა ჩვენს
შორის იქნება აზრების დიდი განსხვავება — მე ჩემსას დავბეჭდავ,
თქვენ თქვენსასო. მე სხვები მთხოვენ გაზეთის გადაცემას, მათ არ
გადავცემ, გამოცდილებით ვიცი მათი ამბავი, თქვენ თუ აიღებთ, მზად
ვარ გადმოგცეთო. ეს წინადადება იყო ჩემთვის სრულიად მოულოდ-
ნელი. მაშინვე გადაწყვიტე ჩემთვის წინადადებაზე უარი მეფქვა,
მაგრამ რომ ეს უხეშათ არ გამოსულიყო, ეუბასუხე: დიდ მადლობას
გწირავთ ასეთი ნდობისათვის. მე ეს არ დამიმსახურებია, წინადადება

ისეთი მოულოდნელია, რომ საჭიროა მოფიქრება, მეგობრების ნახვა და ამ ორ დღეში პასუხს მოგახსენებთ თქვა. ლაპარაკის დროს გამოირკვა, რომ მას სთხოვენ გაზეთის ხელმძღვანელობის გადაცემას გ. ლასხიშვილი, კ. აბაშიძე და ნაკაშიძე. გ. წერეთლისათვის არ მითქვამს. მეორე დღესვე დაპირებისამებრ წავედი ილიასთან ბანკში ოა გადავეცი უარი (საბუთებით). პასუხათ მითხრა: თქვენი ნებაა. იმედი მაქვს ერთმანეთს ხელს არ შეუშლითო. მე ეს გავიგე ისე რომ ერომეორეს თავს არ დავესხმით. მეც პირობა მივეცი. პირობა შევასრული... საკმარისია გადახედოთ „კვალი“-ს 1898 წ. ნომრებს, რომ დარწმუნდეთ. „კვალი“ თავს ესხმის „ივერია“-ს მხოლოდ მას შემდეგ, რა „ივერია“-მ აუტეხა კამათი.

ამ ნაირათ, პირველი იანვრიდან (1898 წ.) „კვალი“ გახდა ქართული მარქსისტების პირველი ლეგალური ორგანო. ეს იყო იმავე დროს პირველი მაგალითი მთელ რუსეთის იმპერიაში. არსად სოციალისტებს ლეგალური ორგანო არ ქონდათ.

საახალწლოთ ჩავედი ლანჩხუთში, გავედი „ფიქრის გორაზე“ და ჩამოუგდე ლაპარაკი თავმოყრილ მეზობლებს ნაციონალურ საკითხზე. მისმენდენ გულმოდგინეთ. როცა წამოვყაყენე დებულება საქართველოს თავისუფლების შესაძლებლობისა, ერთი ვლახი ადგა და მომახალა: აწი ჩვენ ტყვეს გაყიდვას ვერ დაუბრუნდებითო! სიტყვა პირში წაბრჩა, არ ვიცოდი რა მეპასუხა. დავინახე რომ ერის თავისუფლება მათთვის ძველი დროის დაბრუნებას ნიშნავდა... გავბრუნდი და ჩემს თავს ვუთხარი: ამხანაგები მართალნი არიან. ეს ხილი ნაადრევია, ხალხის გაღვიძება ჯერ უნდა მოხდეს სხვა ნიადაგზე. ამ გადაწყვეტილივით დავბრუნდი თფილისში.

ამ ნაირათ, ევროპიულ სოციალიზმს მუშებში პირველათ მიეცა წმინდა ეკონომიური ხასიათი. მისი ამ ცალმხრივობისაგან გამოყვანა ოა მისთვის მიცემა ფართე საზოგადოებრივი ხასიათის, უნდა ეკისრა „კვალს“, მას უნდა მოეპოვებია, პირველ-ყოვლისა, მასის ნდობა. გ. წერეთელმა გადამოცა სრული რედაქტორობა, სრულიად არ ერეოდა სარედაქციო საქმეებში და თუ რამეს დასწერდა — მე გადმომცემდა გასაცნობათ და ნების დასართავათ. ერთი სიტყვით, ეს პირი, რომელსაც წინათ არ ვიცნობდი, გამოდგა იშვიათი ადამიანი. საქმისათვის ყოველივე პირადი მოსაზრების და თავმოყვარეობის მსხვერპლათ მიმტანი, ხალხის ერდგული და კეთილშობილი პატრიოტი. სწორათ შეუზნებოდა ერთ და იმავეს: ნოე, ხომ იცი მე მარქსისტი არა ვარ, მაგრამ რაკი ვხედავ რომ ხალხის გამოღვიძება შეიძლება ამ გზით, მეც თქვენთან ვარ. არასოდეს მასთან რაიმე გაუგებრობა და

უსიამოვნება არ მომსვლია. ყოველ შაბათს დაჯდებოდა რედაქციაში და ახალ გამოსულ ნომერს გადაიკითხავდა და ხმა მალღა იტყოდა — ძალიან კარგი ნომერია... „კვალი“-ს პირველი ნომრები ფართეთ მოედვა რკინის გზის სახელოსნოს მუშებს და გამოიწვია საერთო თანაგრძობა. „ბოლშოლისტები“ შეშფოთდნ. ამაში დაინახეს მოძრაობის „გარყვნა“. შეეცადნ შებრძოლება „ლეგალზმისათვის“ და ჩვენი მონათვლა ოპორტუნისტებათ. ცდა უნაყოფო გამოდგა, მასაში ვერ პოვა გამომხაურება. არა-ლეგალური და ლეგალური გამოცხადდა ერთი-მეორის დამატებათ და გაგრძელებათ. ამ გადატეხას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ სწორედ ამ დროს თფილისის ორგანიზაციის ხელმძღვანელათ მოხვდა სილ. ჯიბლაძე. კაცი ფართე აზროვნების, ღიდი ორატორული და ორგანიზატორული ნიჭის და თავის დადების. მას მსაარში ედგა ვლ. მგელაძე. მ. ჩოდრიშვილი და მუშა ჩხეიძე, ოქუაშვილი, მთელი რიგი გაგებული და მომქმედი მუშების. ხელმძღვანელ ორგანიზაციაში ინტელიგენტი იყო მსოლოფ ერთი სილვა, სხვა ყველა მუშები; ხოლო პროპაგანდისტები კი იყენენ ინტელიგენტები და სწორეთ აქ ბუდობდა მარქსიზმის სექტანტური გაგება. მე არა-ლეგალურ წრეებში, არც ორგანიზაციაში მოხაწილეობას არ ვიღებდი, რომ ლეგალური მდღომარეობა არ გაფუჭებოდა, მაგრამ მეთაურები ხშირათ მოდიოდნ ჩემთან სათათბიროთ, ხოლო თვით სილვა ყოველ-ღღე მხვდებოდა ჩემსას ან მე მას ალექსანდროვის ბაღში მოთავსებულ სამეურნეო საზოგადოების ერთ სარდაფში, სადაც ის მსახურობდა. მუშაობა გაფართოვდა. წრეები გამრავლდა, გადასწყვიტეს პირველი მაისის დღესასწაული საიდუმლოთ, ქალაქს გარეთ. მომანდვეს ფურცლის დაწერა, რომელიც ელასამ დაბეჭდა და ხელიდან-ხელში ვრცელდებოდა. მთელი ეს ამბავი ისე ჩატარდა რომ პოლიციას არაფერი გაუგია.

„კვალი“ გამოდიოდა ცენზურის ნებართვით. მიუხედავათ ამისა ყველა ჩვენს აზრებს. გარდა პირდაპირი მოწოდებისა, თავისუფლათ ვბეჭდავდით. ეს აიხსნება ორი გარემოებით: საცენზურო კომიტეტს ქონდა სპეციალური ცირკულიარი პეტერბურგიდან, ყურადღება მიიღწიონ განსაკუთრებით ნაციონალური ხასიათის პროპაგანდას. უმთავრესად ლექსები ხდებოდა ამ ბრძანების მსხვერპლი. ჩვენი პროპაგანდა კი იყო უმთავრესად ეკონომიურ-სოციალურ-ისტორიული ხასიათის და ცენზურა დიდ ყურადღებას არ აქცევდა. მეორეთ. ცენზორი იყო ახალგაზრდა კაცი, გ. ყურული, რიგიანი ხასიათის და ლიბერალურათ განწყობილი. მარქსიზმის არა იცოდა რა და ცირკულიარის ფარგლებში რჩებოდა. ერთხელ კი შემომჩივლა —

თქვენი გულისთვის ახლა შრომა მომემატა, დამავალეს მარქსიზმის შესწავლად. რასაკვირველია ვერაფერი შეისწავლა და განაგრძობდა ცენზორობას ალებული ხაზით. შეტაკება მქონდა ერთხელ — ერთი ჩემი მოწინავე არ გაუშვა, ვიჩიულე კომიტეტში. თავმჯდომარე პაკელმა გამართა ცენზორების სხდომა. მეც მიმიწვიეს, მივეცი ახსნა-განმარტება და წერილი გაუშვეს! ეს იყო სრულიად მოულონდელი ამბავი. ამის შემდეგ გიორგის სისასტიკე აღარ გამოუჩენია. ცხადი იყო, რომ საცენზურო კომიტეტს პატრიოტული ლექსები უფრო აფრთხობდა, ვინემ ეკონომიური საკითხები.

თფილისში მოძრაობა გაიზარდა, ორგანიზაცია გაძლიერდა და მან თავისი მუშაობა გადაიტანა სხვა ქალაქში, პირველ-ყოვლისა ბაქოში, სადაც არავითარი მუშაობა არ იყო. თფილისიდან გაიგზავნა იქ სამუშაოთ გამოცდილი ამხანაგი.

მთავარი საკითხი იყო გლეხობისადმი მიდგომა. მარქსიზმი სცნობდა გლეხს, როგორც ადამიანს, მოქალაქეს და მას იცავდა. მაგრამ როგორც მესაკუთრეს არც სცნობდა, არც იცავდა. ჩვენში კი სწორედ გლეხი მესაკუთრის საკითხი იდგა. მრავალი მუშა სწორედ ასეთი კატეგორიის გლეხებს წარმოადგენდნენ. „კვალი“ უყოყმანოთ შეუდგა გლეხი მესაკუთრის ინტერესების დაცვას და მოითხოვდა მისთვის საყოფი მიწების მიცემას. ორგანიზაციაში გაისმა ლოზუნგი — მიწების ჩამორთმევა მემამულეებისაგან და გლეხებისათვის გადაცემა. გურიისში შედგა ამ ნიადავზე ს.-დ. გლეხთა კომიტეტი. მაგრამ ქალაქის ორგანიზაციებს მისი ძალიან ეშინოდათ და ბათუმში მოითხოვა გურიის ორგანიზაციის დამორჩილება მისთვის. ამას კიდევაც მიადწვიეს, ასევე ხონის კომიტეტი ქუთაისისას დაუმორჩილეს. ერთი სიტყვით სოფლის ორგანიზაციებს გამოეცხადა უნდობლობა. ამ საკითხზე შეიქნა დიდი დავა. ბათუმში განსაკუთრებით იჩემებდა ყველა საკითხებში „ორტოლოქსობას“, ნამდვილ მარქსისტობას. დიდის ბრძოლით და დავიღარაბით გურიის კომიტეტმა მოიპოვა დამოუკიდებლობა.

ამ ნაირათ, ამ სფეროშიც მოხდა მარქსიზმის „ნაციონალიზაცია“. ჩვენი სოციალიზმი თანდათან ღებულობდა ხალხურ ხასიათს. ამ დროს არც რუსეთში, არც ევროპაში სოც.-დემ. პროგრამაში გლეხთა დაცვის საკითხი არ იდგა. რუსეთში გლეხების კიდევაც ეშინოდათ, თუ აიშალა დაგვანგრევსო, რაიცა გამოჩნდა შემდეგ პარტიულ ყრილობაზე.

„კვალ“-სა და „საზოგადოებას“ შორის გაჩაღდა დიდი შუღლი, მთელი ინტელიგენცია გადავეიდგა და მოიკალათა „ივერიის“ ბანაკ-

ში. ამან გამოიწვია შიში ჩვენს რიგებში, უინტელიგენციოთ ვერას შივალწევთო. ამის პასუხათ გამოვაქვეყნე წერილები „ინტელიგენცია“. ამან ცოტა დააწყინარა ამხანაგები, ხოლო მუშებში გამოიწვია ენტუზიაზმი. სამაგიეროთ დიდათ გააბრაზა „ივერიის“ ბანაკი. აუ წინეთ კანტი-კუხტათ მაინც ვხვდებოდი ცნობილ ინტელიგენტებს — ცხვედაძეს, გოგებაშვილს, ჭრელაშვილს, ეკ. გაბაშვილს და სხ. „ინტელიგენციის“ შემდეგ სრულიად მოეწყდი მათ, გავირიყე მათგან და მათ მსოლოდ გოლოვინის პროსპექტზე ვხვდებოდი.

მე ვადექი იმ აზრს, რომ ჩვენ ყველა საზოგადო დაწესებულებებში უნდა შევდიოდეთ და შიგ მხურვალე მონაწილეობას ვიღებდეთ. დრამატიული საზოგადოების კრებამ ამირჩია თავის მდივნათ, რასაც პირნათლათ ვასრულებდი მთელ წელიწადს. დავესწარი წერაკითხ. ს. კრებას და წარუადგინე პროექტი რეფორმების, რამაც გამოიწვია დიდი კამათი და „ივერიის“ გამოლაშქრება „ახალი ფანტაზიების“ წინააღმდეგ. ვითხოვდი ღარიბ ბავშვებს მიეცეს მუქთათ სახელმძღვანელოები და სხ. რაც დრო გადიოდა, მით უფრო ვშორდებოდი ქართველ ინტელიგენციას და მას ვეპირდაპირებოდი.

1900 წ. გარდაიცვალა გ. წერეთელი. თფილისის მუშათა კლასმა გაუმართა დიდებული გასვენება, ნიშნათ იმ ღვაწლასა, რაიცა მან დაიმსახურა „კვალ“-ს გადმოცემით და ჩვენს გვერდში ამოღგომით. ეს იყო პირველი გასვენება საზოგადო მოღვაწის, რომელსაც მუშათა მასა დაესწრო. ამ გარემოებამ შთაბეჭდილება ვერ მოახდინა ინტელიგენციაზე, რომელიც უფრო და უფრო გაერთიანდენ ჩვენს წინააღმდეგ. ბრძოლის უმწვერვალესი პერიოდი დადგა 1900 წელს, როცა მე გამოვაქვეყნე „კვალ“-ში პრესის ისტორიული განხილვა და რაც შემდეგ ცალკეც გამოიცა. „ივერია“-მ ასტეხა პირველი განგაში. გამოვიდა წერილი ახალმოსულის ჰეველონიმით, თან გაავრცელეს ხმა რომ ავტორი „თვით ილია“ არისო. მაგრამ როცა დაიბეჭდა ამ წერილის გაგრძელება მრავალ ნომრებში, რომელთა ტონმა გამოიწვია საერთო აღშფოთება, დაიხიენ და თქვეს ავტორი ილია არ არისო. ვინ არის? ზოგი ამბობდა ნ. ხიზანიშვილია, ზოგი — გ. ყიფშიძეა, ზოგი — ახნაზაროვია და სხ. მუშებისაგან მივიღეთ საპროტესტო წერილები, ერთს ხელს აწერდა ასამდე კაცი, მეორეს — 500-ზე მეტი და სხ., რაიცა ქვეყნდებოდა „კვალ“-ში. პროტესტს აცხადებდენ არა შინაარსის, არამედ ფორმის და ტონის წინააღმდეგ. მუშები ასწავლიდენ ინტელიგენციას ზრდილობას. ატყუა პოლემიკა, უკანასკნელი, გადამწყვეტი. საქმეში ერეოდა მუშათა ორგანიზაციები. საერთო აზრი იყო რომ საკითხი ახლა საბოლოოთ ნათელია, გზა გაკ-

ვალულია, ხაზი მოცემულია, რასაც ხალხი უნდა მისდევდესო. „ივერიელთ“ კი მულამ ეგონათ ამ დავაში ხალხი არაფერ შუაშია, მათ არც კი ესმით ეს, ყოველივე ეს ყინული ატეხილია ნ. ჟორდანის და მისი თანამშრომლების მიერო. ამ აზრზე დარჩენ 1905 წლამდე.

მხოლოდ 1901 წლიდან ჟანდარმერია ატყობს „კვალსა“ და მუშათა მოძრაობას შორის რაღაც კავშირს. მაგრამ კარგად ვერ გამოერკვია, არის ეს პიროვნული სახის თუ გახეთის აგრატიური გაღვინა. ამ წლიდან „კვალი“ სავსებით შევიძინეთ ანასტასია წერეთლისაგან (მივეციოთ სამი ათასი მან.). გადაველით საპიორის ქუჩაზე, სადაც იყო რედაქცია და ჩემი ბინა. მე წავედი რამდენიმე დღით შინ, ლანჩხუაში. ამოვედი, დამხვდა ამბავი: ბინა გაჩხრიკეს, წაიღეს ხელნაწერები და ს. ჭიბლაძე დაიჭირესო (აქ ათევედა დამეს). მე არ დავუბარებინვართ. აშკარა იყო ჩემი ექვის ქვეშ აყვანა. ცნობილი სამაისო დემონსტრაციის შემდეგ (18 აპრილს, შუა ბაზარზე) დაიწყო მასიური დაპატიმრება მთელ თფილისში, ციხეები გაიჭრა. გადაწყდა ჩემი სახლდარგარეთ წასვლა და დროებით თავის შეფარება. ფული სამასი მან. მომცა დ. სარაჯიშვილმა. რედაქცია ჩავაბარე ახალ ხალხს, ავიღე ექიმების მოწმობები, რომ მექვირება ევროპის კურორტები (დასახელებული იყო ორი). ჩავედი ლანჩხუთში და შეუდექი პასპორტის აღების საქმეს. სხვანაირათ, უპასპორტოთ, წასვლა ჯერ კიდევ არ იყო შემოღებული ჩვენში. ოზურგეთმა დაპიგვიანა, მოწმობის მოცემა. მაკვირებდა და მაფიქრებდა. ერთ საღამოს მოწმობის ალაგას მივიღე მოულოდნელი ვიზიტი ქუთაისის ჟანდარმერიის უფროსის, მრავალი მხლებლებით. გამჩხრიკეს, დამიჭირეს და ქუთაისის ციხეში მომათავსეს, საიდანაც სამი თვის შემდეგ, სრულიად დაუციოთხავად, გადამიყვანეს თფილისში — სამხედრო ციხეში. შემდეგ — მეტეხში.

გადიოდა თვეები და მე არავინ შეკითხებოდა, არავითარ ბრალდებას არ მიყენებდენ. ცხადი იღო საბუთი არაფერი ქონდათ და მას ეძებდენ. თფილისის ორგანიზაციას ქონდა დადგენილება თუ როგორ მოქცეულიყვნენ ამხანაგები ტყვეობაში. ვინც პირველათ ჩავარდებოდა ტყვეობაში, ის ცდილობდა ყოველნაირი ხერხით ვანთავისუფლებას. ამ მიზნით ყველა ბრალდებაზე უარი ეთქვათ და არ გამოტეხილიყვნენ სოც.-დემოკრატობაშიაც. ვინც მეორე და მესამეჯერ მოხდებოდა ჟანდარმერიის კლანჭებში, ისინი უარს ამბობდენ ჩვენების მიცემაზე და საქმე ირჩეოდა მათი ჩვენების გარეთ. მე პირველათ ვიქენი დაქერილი და ვმოქმედებდი დადგენილებისამებრ.

ვითხოვდი დაკითხვას, ბრალდების წამოყენებას ან განთავისუფლებას. დაკითხეს მხოლოდ მარტში, ე. ი. დატყვევების რვა თვის შემდეგ. არავითარი საბუთი არ აღმოჩნდა გარდა „კვალი“-სა და სოც.-დემოკრატიკობაში ბრალდებისა. ჩემი პასუხი იყო ადვილი: „კვალი“ გამოდის ცენზორის ნებართვით, არალეგალური არაფერი ჩამიდენია და სხ. ცნობები კი უექველად სწორი ქონდათ; ეს ვიცი შემდეგი აზრით. სამხედრო ციხეში ჩემი ოთახის გვერდით იყო ერთი თავისუფალი ოთახი. ერთ დღეს მოვიდა ქანდარმა როტის-ტრი რუნიჩი, რომელსაც ჩემი საქმე ებარა. ამოაყვანია ქვემო სართულიდან ვლასა მგელაძე, რომლის დაჭერა არც კი ვიცოდი და დაუწყო შეკითხვა. მე ვაყურებდი ოთახთა შორის დაკეტილ კარებთან. რუნიჩი ეკითხება: — შენ ააწყვე და გაავრცელე ნ. ჟორდანიას მიერ დაწერილი პროკლამაცია, ვინ გიწყობდა ხელს ამ საქმეში? ცოტა შემეშინდა, ვაი თუ ვლასას წამოცდეს — არავინ ხელს არ მიწყობდა, მარტო მე ვმუშაობდი, მაგრამ ვლასამ კატეგორიულად განუცხადა — არასოდეს ფურცელი არ ამიწყვია, არც ნ. ჟორდანიასაგან რამე მიმიღიაო... ერთი სიტყვით დაარტყა რუსული „ატკაზი“. ერთხელ რუნიჩი მოვიდა პროკურორით, ჩამომართვეს კიდევ ერთხელ ჩვენება. პროკურორი მიმტკიცებდა, რომ მთელი მოძრაობა, დემონსტრაცია, გაფიცვები და სხ. „კვალი“-ს ბრალია, ხოლო ამ ეურნალის სულის ჩამდგმელი კი თქვენა ხართო. მე ადვილათ მოვიგერიე ისინი. მიჩვენეთ ერთი ნომერი, სადაც მთავრობის წინააღმდეგ რაიმე მოწოდება და გამოლაშქრება იყოს მეთქი და სხ. ერთა სიტყვით ყველა ბრალდებაზე მეც რუსული „ატკაზი“ დავარტყი და თავი გამანებეს.

ციხეში ყოფნა გამოვიყენე ერთი ნაკლის შესავსებათ. ვკითხულობდი ბელეტრისტიკას, რაიცა ბლომათ მოიპოვებოდა ციხის სამკითხველოში. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა შექსპირმა და ვიქტორ ჰიუგომ. მეტეხის ყველა სართული საესე იყო ამხანაგებით. ყველა აღფრთოვანებული იყო შექსპირით. არ შევუდგები ციხის ცხოვრების აღწერას, ეს არ არის ჩემი მისანი.

საქართველოს ყველა სოც.-დემ. ორგანიზაცია იღვწოდა ერთიმეორეზე დამოუკიდებლათ, მათ შორის იყო კავშირი პიროვნებათა საშუალებით, მაგრამ საერთო ორგანო არ ქონდათ. სწორეთ ასეთი ორგანიზაცია უნდა შექმნილიყო, რისთვისაც განძრახული გვექონდა კონფერენციის მოწვევა, რომ უცებ ყველა მეთაური ციხეში მოხვდა. ეს პლანი ჩაიშალა. ფურცელი იცემოდა თფილისში თფილისის კომიტეტის სახელით. როცა 18 აპრილის დემონსტრაციის შემდეგ კო-

მიტეტის წევრთა უმრავლესობა დატყვევებულ იქნა, ხოლო დარჩენილი ორი პირი შიშით გადაიშალა, მასა დარჩა უხელმძღვანელოთ. ვერავინ გაიგო რა მოხდა. გავრცელდა მრავალი ჭორები, მოქმამოთქმა: ქართველი ინტელიგენცია შეშინდა — დაველუპავს „კვალი“-ო, გაიძახოდნენ გოლოვნის პროსპექტზე. ამ დროს დავსწერე ფურცელი, სადაც გარკვეული იყო დემონსტრაციის მნიშვნელობა და ჩვენი მოთხოვნილებანი. გადავეცი ტექნიკურ აპარატს, რომელიც საესეებით შენახული იყო ხელუხლებლათ; დაბეჭდეს და გაავრცელეს. საზოგადოება დაწყნარდა, რაიონები ამუშავდნენ და აირჩიეს ახალი კომიტეტი.

1902 წლის დამდეგს ციხეში მივიღეთ თფილისის კომიტეტის ფურცელი, რამაც გაგვანცვიფრა იმით, რომ თავზე ეწერა: — რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია. გამიკვირდა, რა შუაშია რუსეთის პარტია. როდის შევერთდით, რა პირობით — არაფერი არაინ იცოდა ცხადი იყო რომ ჩვენ მოვხვდით რუსეთის პარტიაში, არა როგორც რაიონული ორგანიზაცია, არამედ როგორც ადგილობრივი ორგანიზაცია. დამაფიქრა, შემეშინდა იდეოლოგიურათაც არ მიგველო რუსების მთელი პოზიცია, სადაც არ იდგა არც გლეხის საკითხი, არც ნაციონალური, არც ორგანიზაციული ჩვენის მნიშვნელობით და სხ. საჭიროა ამ უკანასკნელის ახსნა. ჩვენში ორგანიზაცია შესდგებოდა მხოლოდ მუშებისაგან, ორგანიზატორები და ხელმძღვანელები იყვნენ ისინი. მხოლოდ პროპაგანდისტები იყვნენ ინტელიგენტები, მაგრამ მათ არ ქონდათ გადამწყვეტი ხმა კომიტეტში და რაიონებში. ნივთიერი მხარე მთლათ აწეა თავზე მუშებს, რომელნიც ყველა „პალუჩქაზე“ იხდიდნენ დადგენილ პარტიულ გადასახადს. რუსეთში კი იყო პირუკულმა: ორგანიზაცია შესდგებოდა ინტელიგენტ-პროპაგანდისტებისაგან. მასსა მათ მისდევდა, ფულს შოულობდნენ ინტელიგენტები და მოქონდათ ორგანიზაციაში. მუშა არას იხდიდა. ერთი სიტყვით, პარტია იყო ს.-დემ. ინტელიგენტების იმ მიზნით, რომ მუშა ხალხისათვის მიეცა პოლიტიკური შეგნება ცარილმთან საბრძოლველათ. ეს იყო, მაშასადამე, პარტია არა მუშების, არამედ მუშების სასარგებლო, დიამეტრალურათ წინააღმდეგი ჩვენი პარტიული წყობისა. ამ მხრით, რუსების სოც.-დემ. აღიარებდა მარქსიზმს, მაგრამ სინამდვილეში, პარტიის წყობაში და მუშაობაში ისინი იყვნენ ნაროდნიკები.

რაკი ასეთი დიდი განსხვავება იყო ჩვენსა და რუსებს შორის, სახიფათოთ მიმაჩნდა ასე ხელალებით მათ პარტიაში გათქვეფა. მაგრამ რაკი ეს მოხდა, საჭირო იყო თავისი ხსისათის შენარჩუნება და

ცდა ამ მხრით გაელენის მოხდენა თვით რუხებზე. ამ მიზნის მისაღწევათ, საჭირო იყო, პირველ-ყოველისა, შექმნა საქართველოს ცენტრალურ ორგანოს. ციხეში ვიჯექი სწორედ წელიწადი, იენისში გამომიშვეს და ბინათ მომცეს ლანჩხუთი, საქმის გადაწყვეტამდე პეტერბურგის პოლიციის დეპარტამენტის მიერ. ამ დროს გურიაში უკვე გაძლიერებული იყო გლეხთა მოძრაობა, რომელსაც ყავდა თავის ადგილობრივი მეთაურები, სოც.-დემ. ორგანიზაციის წევრები. დაიწყო მასიური დაპატიმრება და მათ შორის მეც მიმავოლეს. ქუთაისის ციხეში მოვხვდი 200 დაქერილ გურულ გლეხებს შორის. აქ პირველათ ვნახე ნ. ხომერკი, აქ იყო ს. ჯიბლაძე და სხვა მრავალი ნაცნობ-მეგობრები. ჩქარა ინტელიგენტები გადავიყვანე ფოთის ციხეში, საიდანაც გამომიშვეს ოქტომბერში და ბინათ დამინიშნეს განჯა, პოლიციის მხედველობის ქვეშ. აქედან ხშირად ჩავდიოდი ჩუმათ თფილისში პარტიული საქმეების გამო. ან ამოდიოდენ ჩემთან, უმთავრესათ გ. წულუკიძე, კომიტეტის წევრი და მისი დავალებით. სილვა უკვე გადასახლებული იყო ციმბირში. გადავწყვიტეთ მოწვევა პარტიული კონფერენციის ამიერ-კავკასიის მასშტაბით. 1902 წ. ზამთარში, კონფერენცია მოხდა თფილისში, ტილიპუტურის რესტორანის ერთ-ერთ ოთახში და ჩატარდა ჩემი თავმჯდომარეობით. მთავარი საკითხი იყო არჩევა ცენტრის, რასაც დეარქვით საკავშირო კომიტეტი („საიუზნი კომიტეტ“) ამიერ-კავკასიისა. აქვე მომანდევ დაამწერა პარტიული პროგრამის პროექტი, როგორც ადგილობრივი, ისე მთელი სარუსეთესო მასშტაბით. განჯაში დაბრუნებისას შევუდექი ამ მუშაობას და რამდენიმე კვირაში დავათავე. პროგრამა იყო გვარიან ვრცელი — დემოკრატიული რესპუბლიკა, დემოკრატიის ბატონობა, მთელი პროგრამის მინიმუმი მუხლებათ დაყოფილი. ნაციონალურ საკითხში მქონდა წამოყენებული ასეთი მუხლი: „ამიერ-კავკასიის თვითმართველობა პარლამენტით თფილისში“. შემდეგ ეს მუხლი დაყოფილია მისი კომპეტენციის და მუშაობის განსაზღვრით. პროგრამა გადავაგზავნე თუ არა თფილისში, მოვიდა მოწერილობა პეტერბურგიდან: ჟორდანია გაგზავნილ იქნას სამი წლით ვიატკის გუბერნიაში. გამომიცხადა ეს განჯის ჟანდარმერიამ და ჩამომართვა ხელ-წერილი ორი კვირის განმავლობაში გავემგზავრებოდი დანიშნულებებისამებრ ჩემი ხარჯით. გავრცელდა ეს ხმა. მამაჩემი ამოვიდა შინიდან, დედაც ამოყვა გამოსათხოვრათ. ერთ დღეს თფილისიდან ჩამოდის გ. წულუკიძე და მიცხადებს: ორგანიზაციამ დაადგინა შენა გაქცევა საზღვარგარეთ ბათუმით, ფული და ყველა საშუალებანი მომზადებულიაო. ეს ნამუსი გავანდევდი დედას, რომელიც მაშინვე

დაბრუნდა სიხარულით; მამას, რომელიც დარჩა ჩემს გაქცევამდე ჰაბაყის შინ წასაღებათ. მართლაც ერთ საღამოს ჩავვჩქი მატარებელში და გავსწიე ბათუმისაკენ. სადგურზე დამხვდა კაცი დაპირებული ნიშნით და წამიყვანა კონსპირაციულ ბინაზე. სწორეთ საიღუმლო სტამბის გვერდით. იქ ვიმალებოდი ათი დღე. სანამ ერთ ინგლისურ ნავთის გემზე მოაწყობდნ ჩემს წასვლას. კაპიტანმა იცოდა, რომ მე ვარ დეზერტირი და ვექცევი სამხედრო მოვალეობას, პოლიტიკურს არ წაიყვანდა.

სამი კვირის მოგზაურობის შემდეგ გიბრალტარით და ანლანტის ოკეანით მივაღექით ინგლისს და რამდენიმე საათში უკვე ლონდონში ვიყავი. პასპორტი არავითარი, მაგრამ ამ დროს საჭიროც არ იყო, რუსეთის შემდეგ არც ერთ საზღვარზე პასპორტს არ ითხოვდნენ. ლონდონში ხაცნობი ვერავინ ვნახე; გამოვსწიე პარიჟში, რამდენიმე ხანი დავყავი აქ, მაგრამ აქაც ვერავინ ვნახე პარტიულებიდან; გავსწიე ჟენევაში. პირველ-ყოვლისა „ვიზიტი“ გაუკეთე პლენანოვს. შინ არ დამხვდა, მისმა ცოლმა მითხრა, გიორგი არ არის შვეიცარიაშიო, სამ-ოთხ დღეში მეცოდინება მისი მისამართი და შემოიარეთო. ვერავინ პასუხისმგებელი სოც.-დემ. ვერ ვნახე, მაკვირვებდა. ერთი კვირის შემდეგ შევიარე პლენანოვისას, როზალია მარკოვანამ ახლა გამიცხადა „სეკრეტი“: ამჟამად ხდება რუსეთის სოც.-დემ. მუშათა პარტიის ყრილობა, თქვენი ჩამოსვლა ვაცნობე გიორგის და მივიღე მისგან წერილი, ყრილობას დაუდგენია მოვიწვიოს კრებაზე სათათბირო ხმითო. თან მომცა მისამართი — ბრიუსელი, სახალხო სახლი. გამკვირდა. როგორ მოხდა რაღაც ორთვენახევარში, რომლის განმავლობაში ვიმალებოდი და მოგზაურობას ვანდომებდი, ყრილობის მოწვევა, დელეგატების გამოცხადება და მე კი საქართველოში არაფერი ვიცოდი. გავსწიე ბრიუსელში. საქართველოდან დამხვდა სამი დელეგატი: დ. თოფურაძე, კნუნიანიცი და არ. ზურაბოვი. მათგან მივიღე სრული ინფორმაცია. ყრილობის მოწვევის უწყება მიუღიათ თფილისში დეპეშით. საკავშირო კომიტეტს დაუყოვნებლივ აუჩრჩევია ეს სამი პირი და გამოუგზავნია. იმავე კომიტეტს გაუჩრჩევია ჩემი პროგრამის პროექტი და უარუყვია, მიუღია სხვა პროექტი. რაც პოლიტიკურ და ეკონომიურ ნაწილში დიდათ არ განირჩეოდა ჩემისაგან, მაგრამ ნაციონალურ და გლეხთა საკითხში დამდგარან რუსულ შეხედულებაზე, ნაროდნიკულ სოც.-დემოკრატიულზე. მიუღიათ რუსეთის დაყოფა ფედერაციულ ერთეულებათ ტერიტორიის და არა ნაციის საზომით. ფედერაციები იქნებოდნენ, ასე ვთქვათ, გაფართოვებული საგუბერნიო ერობა. გლეხთა საკითხში მიიღეს „ისკრის“

პროექტი, გლეხებისათვის გადაცემა „ჩამონაჭრების“. ამ დროს სა-
კავშირო კომიტეტში შედიოდნენ არ. ზურაბოვი, მ. ცხაკაია, კუნია-
ცი (ბაქოდან), ალ. წულუკიძე, ფ. მახარაძე, მთელი წყება, რომელიც
შემდეგ სავსებით მიემხრო ბოლშევიზმს. ნამდვილი მომუშავენი, მუ-
შათა კლასის მეთაურნი და ორგანიზატორები უკვე გადასახლებულ-
ნი, გაქცეულნი და ციხეებში იყვნენ დამწყვდეულნი. საქმის მეთაუ-
რობა ჩაუვარდათ ხელში რუსეთულ ინტელიგენტებს, რომელნიც
პირდაპირ მონაწილეობას მუშათა ორგანიზაციებში არ ღებულობ-
დნენ, გარდა ალ. წულუკიძისა. ამით უკვე მზადდებოდა ორგანიზაცი-
ების გადაყვანა რუსულ რეესებზე, რაიცა ზემოთ დავახასიათე

მე და თოფურიძე ვიდრე ერთად, მაგრამ დიდი ხანი ლაპარაკი
ბრიუსელში არ დაგვცალდა. პოლიციას გაეგო უცხო ყრილობა სთე-
ბაო და აკრძალა. ერთ-ორ დღეში ავიბარეთ და გადავედით ლონ-
დონში. დიდი ლაპარაკის შემდეგ თოფურიძე მოვიმხრე, სომხებს კი
ეკრატური შევასმინე.

ვაიხსნა ყრილობა. გამოჩნდა ისეთი ატმოსფერა, რომ თფილის-
ლებმა ვერ გაბედეს თავის პროგრამის არამც თუ წარღვენა, გამოჩე-
ნაც კი. დელეგატების დიდი უმრავლესობა იყო განწყობილი უაღ-
რეს ცენტრალისტურათ, ფედერაციას ვერ გააგონებდით; არც ნა-
ციონალური საკითხის სწამლათ რამე, ეს მათთვის არ არსებობდა,
ისე როგორც გლეხთა საკითხი. გადიოდა მუხლ და მუხლ „ისკრის“
პროექტი; როცა „ჩამონაჭრებზე“ იყო ლაპარაკი, მე ავიღე სიტყვა
და დავაყენე აგრარული კითხვა ჩვენებური მასშტაბით (ეს სიტყვა და-
ბეჭდილია ოქმში), ამათ. გლეხობის ეშინოდათ, თუ მადა აუხსენი,
მთლათ დაგვანგრევსო. რაკი ყრილობის ასეთი განწყობილებაა. ვა-
დავწყვიტეთ ზოგ პირთან წინააწარი მოლაპარაკება ნაციონალური
საკითხის გამო. მარტოვთან შევეთანხმდით შკოლის და საოლქო თვით-
მართველობის შესახებ, რაც გავიდა ძლივს-ძლივობით. დებატები არ
გამოუწვევია ერთა თვითგამორკვევის პრინციპის პილებას ორი მი-
ზეზით: ის გადმოდებულა პირველი ინტერნაციონალის რეზოლუ-
ციებიდან და არავინ იცოდა რას ნიშნავდა ის.

ყრილობა გათავდა რასკოლით — იშვა ბოლშევიზმ-მენშევიზმი.
მიზეზი — საორგანიზაციო საკითხი, ვინ არის ორგანიზაციის „ხაზა-
ინი“. ბოლშევიკები ადასტურებდნენ ამ ნიადაგზე იმ წყობას, რაც
იყო რუსეთში, ხოლო მოწინააღმდეგენი ფიქრობდნენ მის „შეპაჩინ-
ებას“. პოლიტიკურ განსხვავებას მაშინ არ ხედავდნენ.

ყრილობა დასრულდა. მე, როგორც ემიგრანტი, ღავბრუნდი ენ-
გევაში. დელეგატები დაბრუნდნენ სამშობლოში. სომხები მიემხრენ

ლენინს, თოფურიძე ყოყმანობდა. ერთი თუ ორი თვის შემდეგ გავიგე თფლისიდან, რომ დელეგატებს დაუმაღავთ განხეთქილება ორგანიზაციებისათვის. მოხსენება გაუკეთებიათ მხოლოდ საკ. კომიტეტისათვის, რომელიც მთლათ მიმხრობია ლენინს და მის ცეკას. გასაუწყებელია განხეთქილება დამალონ და ორგანიზაციული წესით მუშათა მასა გადაიყვანონ ლენინის დოქტრინის ხაზზე. გავიგე თუ არა ეს, მე დავსწერე ვრცელი წერილი ლონდონის ყრილობის და იქ მომხდარი ამბების შესახებ და გადაუგზავნე თფლისის კომიტეტს. შემდეგ გავიგე, რომ ეს წერილი მიეღო საკ. კომიტეტს და დაემალა. ასე რომ მუშათა ორგანიზაციები ჩაჩჩა საყრუეთში.

უენევაში გავეცანი რა რევოლიუციურ საზოგადოებას, დავინახე შემდეგი: ათი წლის წინ მარქსისტები იყვენ თითით საჩვენებელნი, ხოლო მთელი რუსული მასა ნაროდნიკული, ახლა კი პირიქით. უკანასკნელი იყვენ თითზე ჩამოსათვლელნი, ხოლო მასა კი იყო სოც.-დემოკრატიული. ეს უკანასკნელი ლონდონის ყრილობის შემდეგ სწრაფათ გაიყო ორათ — ბოლშევიკ-მენშევიკებათ, რასაც უწოდებდენ მეუმრავლესეებს და მეუმცირესეებს, ყრილობაზე მიღებული ხმების რაოდენობის მიხედვით. პლენანოვმა არ ჩააბარა „ისკრა“ ლენინს და მის ცეკას და განაგრძო გამოცემა წინანდებურათ.

რაზე დაობდენ? სულ უბრალო საკითხზე — ორგანიზაციულ წყობის დეტალებზე. ლენინის პოლიტიკური, ტაქტიკური და ორგანიზაციული შეხედულებანი იყო გაშუქებული მის წიგნში „ჩტო დელატ“, გამოცემული სწორეთ „ისკრა“-ს რედაქციის მიერ, სადაც პლენანოვის ჯგუფი სჭარბობდა. დავის საგანი კი გახდა მხოლოდ ერთი მუხლი, დანარჩენი მიჩქმალული. ამ ერთ მუხლშიაც უდაო იყო ძირითადი დებულება — პარტიული ორგანიზაციის შემქმნელი, მეთაური და წინამძღოლი არის „პროფესიონალური რევოლიუციონერი“ ე. ი. ინტელიგენტი სოც.-დემოკრატი. განსხვავება იწყებოდა შემდეგ: ამ მეთაურობამ როგორ მართოს და როგორ ეპატრონოს პარტიას, დიქტატორულათ, მადლიდან ბრძანებით, თუ „დემოკრატიულათ“, ჩაგონებით და შეთანხმებით. მარტოვი ამტკიცებდა — ლენინმა პარტიაში დაამყარა „საალყო წესები“, რასაც უძღვნა მთელი საპოლემიკო წიგნი. ე. ი. დავა იყო წესებზე და არა ორგანიზაციულ პრინციპზე. მე მთელი ეს დავა მეჩვენებოდა წყლის ნაყვათ და მათ შორის ვერ ვხედავდი დიდ განსხვავებას. ამიტომ არ ჩავდექი არც ერთ ჯგუფში, არ ავყვევი „ძმათა ბრძოლას“, გავდექი განზე და შეუდექი კავკასიის ჯგუფის შექმნას ჩვენებური მოძრაობის დასახმარებლათ. მოვანახე ერთი სომეხი, გამოვეცით სომხურათ მანიფესტი კომ. პარტიისა,

გავებით კავშირი ბათუმთან, სადაც ვგზავნიდით ლიტერატურას (პარსელით) და სხ.

ამ დროს საქართველოში მოხდა შემდეგი ამბავი: მიუხედავად 1901 წლის დიდი რეპრესიებისა, დაწყებული მოძრაობა არა თუ არ შენელდა, კიდევ უფრო გაიზარდა. ამ გარემოებამ გავლენა მოახდინა განზე გამდგარ და მტრულად განწყობილ ინტელიგენციასზე და შეიტანა მასში რყევა. ერთი ნაწილი გამოეყო და ახალგაზრდებთან ერთად დადგენ ახალ გზაზე. მათ იცნეს მოძრაობა, მაგრამ მოინდომეს თავის რელსებზე შეყენება. ამ ჯგუფს მეთაურობდა არ. ჯორჯაძე, გ. ლასხიშვილი და სხ. მათ 1904 წელს დაიწყეს გამოცემა ქართულად და ფრანგულად ჟურნალის „საქართველო“ პარიზში. ამ მათ ინოციტივას შევხვდი დადებითად და კიდევაც მოვათავსე იქ რამდენიმე წერილი მოძრაობაზე ჩვენში. მაგრამ ჩქარა გამოჩნდა მათი განსხვავებული ტენდენციები, რის გამო არ. ჯორჯაძეს გამოუცხადებია პირადად რომ ჟურნალში მონაწილეობას ვერ მივიღებდი. იმავე წელს მათ მოაწყვეს ენევაში კონფერენცია, სადაც ჯგუფი ქართველ სოციალ-დემოკრატებისა იყო მოწვეული სტუმრად. მოწვევა მივიღეთ (მე, კოტი ჯაფარიძემ, მ. ორჯონიკიძემ და სხ. სულ 5 თუ 6 კაცი), მაგრამ იქვე წავიკითხეთ ჩვენი განცხადება, რითაც ვაცნობებდით კრებას ჩვენ უარყოფით დამოკიდებულებას კონფერენციისადმი. კრება დაეტოვეთ. შემდეგ დაიწყო პოლემიკა. რაში იყო ძირითადი განსხვავება?

კონფერენციამ გამოაცხადა დაარსებულად სოც.-დემოკრატიული პარტია, რომლის ძირითად დოქტრინათ აღიარა ორი ახალი დებულება: საქართველოს ავტონომიისათვის ბრძოლა და ამ დროშის ქვეშ ყველა რევოლუციური და პროგრესიული ძალების დადგომა. ეს უნდა გამხდარიყო „საერთო ნიადაგი“ ყველა კლასის და წოდების შორის და სხ. (იხ. ლიტერატურა). აი ეს „საერთო ნიადაგი“ გახდა ჩვენთვის ყოვლად მიუღებელი. ეს იყო აღდგენა ილ. ჭავჭავაძის ძველი დებულების — ყველა ერთ ტაფაში ვიწვით: ყველა შევერთდეთ ვინაობის დაცვაში, რის წინააღმდეგ მეოთხმოცე წლებში ილაშქრებდნენ ქართველი ნაროდნიკები. თუ ეს მიუღებელი იყო იმ ძველ დროს, გაცილებით უფრო მიუღებელი იყო ამ მოძრაობის ხანაში. რატომ? იმიტომ რომ მუშათა მოძრაობა გადავებით გლუხთა მოძრაობას. პირველი თუ დაპირდაპირებული იყო უმთავრესათ არა-ქართული კაპიტალის წინააღმდეგ და აქ კიდევ შეიძლებოდა ლაპარაკი საერთო ნიადაგზე, მეორე კი მიმართული იყო ქართველების. ქართველი მემამულეების წინააღმდეგ და აქ ამ ორ წოდებათა შორის

საერთო ენა შეუძლებელი იყო. ჩვენ მიერ ასეთი ენის ძიება და-
ბლოკდებოდა ერთი შედეგით — გლახობა ჩამოგვშორდებოდა,
გლახობა საკითხი მოიხსნებოდა და ჩავარდებოდი რუსის სოც.-დემ.
მდგომარეობაში. გლახობის ჩამოშორება გასტეხდა მცირე რიცხო-
ვან, მაგრამ მეტათ აქტიურ მუშათა კლასს და გზას გაუხსნიდა ზოლ-
შევიკების გეგმონიას. ქართული მარქსისტული სოციალიზმი სამუ-
დამოთ დაიმარხებოდა.

ამ მთავარ შოტივს მოსდევდა მეორე წყების მოტივებიც. ბრძო-
ლა იყო გამოცხადებული რუსეთის თვითმპყრობელობასთან. აქ პა-
ტარა საქართველო გამოიჩინდა უნარს და გამძლეობას იმდენათ, რამ-
დენათ ის იქნებოდა სხვა ხალხების და მათი პარტიების გვერდით.
ერთ მეტრძოლ რაზმათ გადაქცეული. ყოველივე განდგომა, იდეური
თუ ტაქტიკური, გვამარცხებდა და გერიყავდა მოძრაობისაგან. სოც.
დემ. წინააღმდეგ დავებქდე ენევეაში ბროშურა „ქართველი ნაციო-
ნალისტები“ და გადავგზავნე საქართველოში. შემდეგ ჰოლემიკა გა-
რძელდა სამშობლოში.

ყოველ შემთხვევაში ერთი მოვლენა იყო ფაქტი: ქართველი სა-
ზოგადოება შეინძრა და ახალი გზების ძეხნას შეუდგა. იწყება სა-
ერთო გამოფხიზლება და გადაწყობ-გადმოწყობა. ამით საქმე ვაკერ-
თულდა. საშიში იყო ახალ ტალღებს არ დაენგრია ჩვენი ახალი რე-
ვოლუციური შენობა.

11 იანვარს 1905 წ. ენევის გახეთში გამოქვეყნდა პეტერბურგის
დეპეშები შესახებ მუშათა დემონსტრაციებისა გაპონის მეთაურო-
ბით. მაშინვე გადაწყვიტე — რევოლუცია დაწყებულა, დაუყო-
ნებლივი წასვლა საჭიროა. ერთ კვირაში ვიშოვე პასპორტი, ბოლგა-
რელი იგნატოვის სახელზე. ჩემი არქივი, ხელნაწერები, წერილები,
წიგნები ჩავაწყვე ყუთში, დავლუსმე და მივაბარე დაშნაკუტუნის
რედაქციას („დროშაკი“), რომელიც მდებარეობდა როზერეს ქუჩაზე
(რაც მას შემდეგ ველარ მივიღე) და 18 იანვარს გავემგზავრე რუსე-
თისაკენ, პირდაპირ პეტერბურგისაკენ, სადაც ჩემი ახალშერთული
კოლი, ინა კორენევა, ბინადრობდა და პარტიაში მუშაობდა. ის დაბ-
რუნდა ენევიდან რამდენიმე თვით ადრე. 25 იანვარს უკვე ადგილზე
ვიყავი, რევოლიუცია უკვე გათავებული იყო, რეპრესიები დაწყებუ-
ლი. ჩემი ანგარიში არ გამართლდა. ინამ დაწვრილებით მიაგმო რაც
მოხდა და გადაწყვიტეთ საქართველოში წასვლა. ის ლეგალურაა,
მე არა-ლეგალურათ. გამოირკვა, რომ გაპონის მოძრაობა იყო სრუ-
ლიად მოულოდნელი პარტიული ორგანიზაციებისათვის, მასში აოც
რაიმე როლი უთამაშნიათ, პირიქით, თვით აყვა მას, შეიქნა აზვირ-

თებული სტიქიის სათამაშო იარაღი. მაგრამ როცა ტალღა დაეარდა, ნიაღვარი გადაიარა. ადგილზე დარჩენ ისევ ორგანიზაციები, დაყოფილი რაიონებათ და შეერთებული კომიტეტით. აქ უკვე ბატონობდა ლენინის ც. კ. და იბრიალებდა ჯოხს ორგანიზაციების კუთხე მოსაყვანათ. „რასკოლი“ მზადდებოდა.

წამოველით, გავჩერდით ბაქოში. ინა დადგა ნაცნობ რუსის ქალის ოჯახში. გვაებით კავშირო სოც. დემოკრატებთან. მოხდა მათი (ინტელიგენციის) კრება, სადაც გავაკეთე განხეთქილების შესახებ მოხსენება. მედავენ ბოლშევიკები, არაფერი გამოვიდა, ვიფიქრე — სჯობს ძველებური მეთოდით მოქმედება. თფილისის ორგანიზაციიდან ზუშების გამოგზავნა და აქ მათი ამუშაება. გავსწიე თფილისისაკენ, ინა დარჩა ბაქოში. თფილისში ატმოსფერა დამხვდა დიდათ გამოცვლილი: ძველი მარჯვენა სექტორი ილიას მეთაურობით დაშლილიყო, „ივერია“-ც ახალი ხალხის ხელში გადავიდა; სოც.-ფედერალისტები დაპატრონებოდენ „ცნობის ფურცელს“; „კვალი“-ს ალაგას გამოდიოდა „მოგზაური“ ფ. მახარაძის რედაქტორობით („კვალი“ დახურა მთავრობამ). მუშათა მასებში რევოლუციური სული ღვივოდა; ორგანიზაციებში და კომიტეტში მითქმა-მოთქმა და ჯახი პარტიულ საკითხებზე. თუმცა არავინ იცოდა დავის შინაარსი. არც ერთ დელეგატს არ გაუყუთებია მოხსენება ლონღონში მომხდარ ამბებზე არც ერთ ორგანიზაციაში, გარდა საკავშირო კომიტეტისა. აქ კი თითქმის ყველა მიმხრობოდა ბოლშევიზმს. ჩემი ჩასვლა მოულოდნელათ არაფრათ ეჭაშნიკათ, მოინდომეს ჩემი ჩაჩუქება. ამ მიზნით მოიწვიეს ს.კ. კომიტეტის კრება, დაესწრენ: მ. ცხაკაია, ალ. წულუკიძე, არ. ზურაბოვი, ფ. მახარაძე. ლაპარაკიდან გამოირკვა მათი ახალი მრწამსი და გადაწყვეტილება მასაში არ გაიტანონ ეს საკითხი, ხოლო ორგანიზაციები გადაიყვანონ ლენინის საორგანიზაციო ნიადაგზე — ყველა ხელმძღვანელი ორგანო დაინიშნოს მალღიდან. აშკარა გახდა ჩემთვის, რომ ს.კ. კომიტეტთან მე ვერას გავაწყობდი და ვინახულე ყველი ნაცნობი მუშები. ამათგან კი გავიგე, რომ ორგანიზაციაში მსულა ს.კ. კომიტეტის ბრძანება — გადადგეს კომიტეტის ძველი მუშადგენლობა და მთელი ტეხნიკური აპარატი ჩააბაროს დაინიშნულ კომიტეტს. ამ მოწერილობას აუღელეებია მოწინავე მუშები და პირველ კვირასვე ეს საკითხი გაირჩევა რაიონულ ორგანიზაციების წარმომადგენელთა კრებაზე კომიტეტის თანდასწრებით. კრება მოხდა ნაძალადევეში, დაესწრო ოცამდე კაცი. მე ვიჭექი კუთხეში, არავის მათგანს არ უცენივარ (მხოლოდ წვერი მქონდა მოპარსული), მაგრამ როცა სიტყვა ავიღე (ანდრეის მხედრონობით) და ლაპარაკი დავიწყე,

ყველა გაშტერებული შემომჩივრდა, მე გამეცინა, წამოცვივდნენ, მიცნეს, ყველა ძველი ნაცნობი იყვენ, ხელათ თავი შეიკავეს, ჩემი ჩაპარვა არ გახშიანებულიყო, დასნდენ, ორი კაცი გარეთ დააყენეს საღარაჯოთ. გაჩაღდა კამათი, რაიცა დასრულდა ერთხმათი განაჩენით — საკ. კომიტეტს უარი ეთქვას მოთხოვნილებაზე და განაგრძოს ნუშაობა ძველებურათ. მათ მაინც დანიშნეს თავისი კომიტეტი, ხოლო ჩვენი გამოაცხადეს პარტიის გარეთ. ატყდა დიდი შუღლი. ყველა რაიონებში ისინი მარცხდებოდნენ, ყველგან მუშათა მასა ორივე ხელებით აფრინდებოდნენ ორგანიზაციის ძველ წყობას, მუშათა მეთაურობას და საარჩევნო წესებს.

ამ დროს ცნობა მივიღე ბაქოდგან, ინა დაიჭირესო. დავბრუნდი, ოფიციალურათ ხომ ვერ გამოვჩნდებოდი. მაგრამ ვინახულე ციხის ექიმში ი. ელიაშვილი, ჩემი ძველი ნაცნობი და ავუხსენი, რომ ის ჩემი ცოლია, ფეხმძიმეთაა, ამ ერთ თვეში ელის, ციხეში მოლოგინება შეუძლებელია და თუ შეიძლება განთავისუფლება ამ მოტივებით თქვა. დამპირდა, დაპირება შეასრულა. ორივე ერთად წავედით თფილისისაკენ და იქ დავბინავდით ცალ-ცალკე, მე კონსპირატულ ბინაზე დიდუბეში. აპრილის პირველ რიცხვებში ის წავიდა ლენინხუთში ახალ დაბადებული გოგოთი (ასმათი). მე დავრჩი თფილისში. რაღაც ერთ თვეში თფილისი გაიწმინდა ბოლშევიზმისაგან და ჯერი მიდგა პროვინციაზე. მე გამგზავნეს ბათუმში, სადაც დავყავი ორი კვირა, ვაკეთებდი მოხსენებებს. ყოველგან სადაც კი გაიგებდნენ დავის შინაარსს — მუშების ხელქვეითი როლი, ინტელიგენციის მეთაურობა, პროფ. რევოლუციონერის ბატონობა, ლენინის დოქტრინის ციტატებით წარმოდგენილს — უარყოფდნენ ბოლშევიზმს. ამასთანავე უარყოფითად ეკიდებოდნენ რუსულ მენშევიზმს, რომელიც წვრილალელებში ედავებოდნენ ლენინელთ, ხოლო მთავარში კი მათ ეთანხმებოდნენ. ამნაირათ, ჩამოყალიბდა ამ დავებში ქართული მენშევიზმი, მუშური და რევოლიუციური, განსხვავებული რუსულისაგან, არამუშურის და ნაკლებათ რევოლიუციურისაგან. ამ ჩვენი მენშევიზმის ორგანო გახდა არალეგალური გამოცემა „სოციალ-დემოკრატი“, სადაც მოვათავსე წერილები ნ. რამიშვილის მონაწილეობით ამ საგანზე: მენშევიზმი თუ ბოლშევიზმი. ეს წერილები შემდეგ რუსულათ გამოსცეს ენეევამი, დანის წინასიტყვაობით, როგორც ახალი სიტყვა. ბოლშევიკები გაირიყენ მთელ საქართველოში. ხოლო ბაქოში გაგსაენილ ჩვენმა ემისარებმა დასაყრდნობი ფუძე პოვეს უმთავრესათ ქართველ მუშებში, რუსები კი ირყეოდნენ, აქეთ-იქით მირბი-მორბოდნენ, ბოლოს გაიხეთქეს ორათ. ჩამოყალიბდა ორი ორგანიზაცია.

ამნაირათ, საქართველოში მხოლოდ დამკვიდრდა და გაბატონდა მარქსიზმის ძირითადი ორგანიზაციული და პოლიტიკური ლოზუნგი: მუშათა განთავისუფლება თვით მუშათა საქმეა. ჩვენ გამოვეყვივით როგორც რუსულს, ისე ევროპულ სოციალიზმს. რუსების ლოზუნგი და პრაქტიკა იყო: მუშათა განთავისუფლება „თავდადებული ინტელიგენციის საქმეა“, ლოზუნგი წმინდა ნაროდნიკული, და ახლა ს.-დ. მიერ მითვისებული. ორივე შემთხვევაში, ევროპაში და რუსეთში, მუშათა მასათ გულისხმობდენ მხოლოდ ქარხნის მუშებს, სამრეწველო პროლეტარიატს, რომელიც შეიყვანს აღტკმულ ქვეყანაში დანარჩენ მშრომელთა მასას (გლეხი, ხელოსანი და სხ.). ჩვენ კი გადავებით მუშას გლეხი და მათგან შევქვენით ერთი რაზმი, ერთი ჯარი, რასაც უნდა განეახლებია ერის მობერებული, დრომოქმული სოციალ-პოლიტიკური შენობა.

ასე გაიყარნენ გზები საქართველოს და რუსეთის ს.-დ. შორის, ხოლო ამავე დროს ვიყავით ერთ პარტიაში, ერთი ც. კ. და ყრილობის მეთაურობაში. ასეთ პირობებში ჩვენი ტაქტიკა ნათელი იყო — უნდა მოგვეზინა გავლენა თვით რუსებზე და მიგვეახლოვებია ისინი ჩვენს მსოფლმხედველობასთან.

რევოლიუცია თანდათან ღრმავდებოდა მთელს იმპერიაში. მის უესასუსტებლათ მთავრობამ გამოსცა ბრძანება შესახებ სათათბირო ღუმის მოწვევის (ბულიგინის ღუმა). ჩვენმა ორგანიზაციებმა დაადვინეს მის არჩევნებში მონაწილეობის მიღება, რის დასაცავათ დაიბეჭდა წერილები „სოციალ-დემოკრატში“. ეს იყო გაგრძელება „კვალ“-ს ტაქტიკის, ვიყოთ ყოველგან, სადაც კი მოვახერხებთ მისვლას, გადავებით არალეგალურ მუშაობას ლეგალური მუშაობა. რუსებმა უარყვეს ეს ტაქტიკა; ღუმის მოწვევა გაგრძელდა, ოქტომბრის რევოლიუციამ იფეთქა, გამოქვეყნდა საკანონმდებლო ღუმის მოწვევა (ვიტეს ღუმა) და ფართო საარჩევნო კანონები. ჩვენი მონაწილეობის მიღება იყო უღაო. ასეთივე უღაო გახდა რუსეთის სოც.-დემ. ბოიკოტი. რუსეთში ხდება არჩევნები, სოც.-დემ. არსად სჩანს. ჩვენში დაიწყო საარჩევნო მზადება, პარტიის ენერგიული მონაწილეობით. მივიღეთ აგრეთვე საარჩევნო კოალიცია დემოკრატიულ პარტიებთან მემარჯვენეთა წინააღმდეგ და სხ. რადგან ამ დროს უკვე გვექონდა ყოველ-დღიური ლეგალური გაზეთი „სხივი“ (ჩემი რედაქტორობით). ყველა პარტიული დადგენილებანი ცხადდება იქ. ამავე დროს გამოჩნდა ერთი თვალსაჩინო განსხვავება, რუსის სოც.-დემოკრატებისაგან. ისინი ხელალებით უარსყოფდენ ტერორს, ყოველნაირ ფორმისას. ჩვენც უარყოფდით ტერორს როგორც საშვა-

ლებას თვითმპყრობელობის ჩამოგდების, როგორც ამას ფიქრობდენ ნაროდნიკები, მაგრამ უარს არ ვყოფდით მას, როგორც იარაღს თავის დაცვის და პოლიციურ ძალთა შორის პანიკის დათესვის. თანახმად ასეთი შეხედულებისა, თფილისის კომიტეტი ახდენდა ტერორისტულ თავდასხმებს ჟანდარმებზე, მეტათ ერთჯულ პოლიციელებზე და „ობრანკის“ აგენტებზე. ისე ვარდებოდა ბომბები თფილისის სხვადასხვა კუთხეში, რომ გეგონებოდათ მტრის შელულია. ამან გამოიღო მოსალოდნელი ნაყოფი, მთელი აპარატი მოეშალა მთავრობას, შიში და ძრწოლა გამეფდა „ობრანკაში“, ყველა მათგანი მხოლოდ თავის გადარჩენაზე ფიქრობდა. დამკვიდრდა ფაქტიური თავისუფლება მიტინგის, გაფიცვის და დემონსტრაციის. ამ გარემოებას ხელი შეუწყო აგრეთვე წვრილი ბურჟუაზიის გაერთიანებამ და ერთ ორგანიზაციაში თავის მოყრამ. ამ ორგანიზაციას ხელმძღვანელობდა ზ. ჩიჩუა (ხაშნიკი). როცა დაეჭირებოდა მძლავრი დემონსტრაცია, ზაქარიას ვაცნობებდით და ის მიაღებინებდა რეზოლუციას საერთო გაფიცვის შესახებ წვრილ ბურჟუაზიის კომიტეტს. ერთ მშვენიერ დღეს მთელი ქალაქი იფიცებოდა. ყველა დუქნები იკეტებოდა. ერთი სიტყვით, ქუჩის პატრონი ვახდა სოც.-დემ. კომიტეტი. ბოლოს თვით ნამესტნიკიც სცნობს ამ მდგომარეობას და იარაღს აძლევს ორგანიზაციას წეს-რიგის დასაცავად. პოლიცია ქუჩიდან გაქრა, ჩავდექით აგრეთვე სომეხ-თათართა შორის და არ ვუშვებდით მათ ერთი-მეორის წინააღმდეგ. ამ საქმეს მეთაურობდა სილვა (ჭიბლაძე).

ოქტომბრის შემდეგ დაიწყო რეაქცია, გამოცხადდა საალყო წესები, ჭარებს გადაეცა ხელისუფლება. ნამესტნიკის სამხედრო თანამემამულეს გრიაზნოვს ჩაბარდა მათი მეთაურობა. ორგანიზაციამ გადასწყვიტა მისი თავიდან მოცილება, შესრულება მიანდო სილვას. მან გაპონახა ამსრულებელნი (ა. ჯორჯიაშვილი და მისი ამხანაგი, გვარი არ მაგონდება), დააყენა თავის ადგილას, გრიაზნოვის სადგომის წინ, ხოლო თვითონ დაღვა გოლოვინის პროსპექტზე, საიდანაც ჭელსახოცის ამოღებით უნდა ეცნობებია გრიაზნოვის გამოსვლა შტაბიდან. უცებ გრიაზნოვმა მართლაც გამოიარა ეტლით, სილვამ ნიშანი არ მისცა, რატომ? მას გვერდში ქალი ეჭდა და არ სურდა მისი დაღუპვა. სამაგიეროთ ტერორისტებმა კარგად დაინახეს გრიაზნოვის სახე და დაიმახსოვრეს. სილვა შემოვიდა ჩემთან რედაქციაში და მიაბო თავგადასავალი და დაამატა: ხვალ — ვერ გამექცევაო. მეორე დღეს უცდიან დანიშნულ ალაგას, არ გამოჩნდა მსხვერპლი; დაღლილი სილვა შემოდის ჩემთან და სკამსე ეშვება დანალღლიანებული — არ იქნა, არ გამოჩნდა, სიარულით წყალი ჩამიდგა მუხლებ-

შიო — გაათავა თუ არა ეს ფრაზა, გაისმა ბომბის საშინელი ხმა; სილვა წამოვარდა და გამორბის ქუჩაზე, დავილუბე, უჩემოთ მოხდაო, სანამ ადგილზე მივიდოდა, ყველაფერი გათავებული იყო. გრიაზნოვი მოკლული, ჯორჯიაშვილი დაჭერილი. სილვამ მოახერხა ტყვესთან კავშირის გაბმა ციხის ეკლესიის ქართველი ღვდლის საშუალებით (გვარი არ მავონდება). ჯორჯიაშვილი მოკვდა მამაცურათ, სილვა არ გაუცა.

გრიაზნოვის მოშორებამ არ შეაჩერა რეაქცია, თემცა ეტყობოდა ზელმძღვანელობის მოშლა. მე ვიდექი დიდუბეში ცოლ-შვილით. ერთ ღამეს დიდუბე ჯარმა დაიკავა და დაუწყო ცემა ხარბაზნებით ერთ დიდ სახლს, სადაც ჩვენები ბლომათ აღგენ. დარწმუნებული, რომ ასეთი ბედი ეწვევა ჩემს სახლსაც. გამოვედით ქუჩაზე და გავსწიეთ მიხვევ-მოხვევით საბაღოსნო სკოლისაკენ. გზაში შემოგვხვდა ყაზახების პატრული, მე გამჩხრიკეს, საათი ამომართვეს და წავიდენ. მეორე დღეს დაებრუნდი ისევ ბინაზე, ჯარს არ სცოდნოდა სად ვიდექი.

ორგანიზაციამ მოიწვია ფართე თათბირი ნაძალადეგში, სადაც ჯერ კიდევ ვერ ბედავდა რეაქცია შესვლას. კრება გეჭონდა მოედანზე. გამოცხადდენ ბოლშევიკებიც, ესენი ყველა ერთხმით (შაუმიანი, სტალინი და სხ.) ითხოვდენ დამალვას, ორგანიზაციების დაშლას და თავის გადაჩინვას. ჩვენ არ დავეთანხმეთ, ვითხოვდით რეაქციასთან ბრძოლის გაგრძელებას, მხოლოდ ერთი ცვლილებით — ორგანიზაციის ხელახლა არა-ლეგალურ მდგომარეობაზე გადაყვანას. გავიდა ეს წინადადება ყველა ხმებით, წინააღმდეგ ბოლშევიკებისა. ესენი მაშინვე გადაიმაღენ, ზოგი ბაქოს გაემგზავრა, არსად ბრძოლაში აღარ ჩნდებოდენ. ეს იყო მათი საბოლოოთ ჩაპოშობება ქართველ ხალხისაგან. ამ დიდ გაჭირვების დროს, ქართველობა ხედავდა მის გვერდში, მის ქირში ჩაბმულთ ერთად-ერთ მენშევიკებს, სხვა პარტია არსად ჩანდა. აქ გაისკვნა საბოლოოთ მჭიდრო კავშირი ჩვენ და ქართველ მშრომელთა მასებს შორის, რაიცა აღარ დარღვეულა შემდეგში.

1906 წლის დასაწყისში პეტერბურგიდან მივიღეთ ცნობა, რომ ჩქარა მოხდება პარტიის ყრილობა სტოგპოლში. გასარჩევი საკითხები: პარტიის გაერთიანება, აგრარული საკითხი, დუჰასთან დამოკიდებულება და სხ. პირველი საკითხი გამოიწვია ერთმა გარემოებამ: რუსეთის ორივე ფრაქცია დარჩენ გარიყულნი მოძრაობისაგან; პროლეტარიატი იღებდა მონაწილეობას დუმის არჩევნებში. ირჩევდენ სოც.-დემ.-ს პარტიული დადგენილების წინააღმდეგ; ირჩევდენ მეორე ხარისხოვანთ, ვინაიდან მთავარნი ბოიკოტს აღიარებდენ. სოც.-

დემ. და მასას შორის გარღვევა იყო აშკარა. ამ გარემოებამ ჩააფიქრა რუსის ბოლშევიკ-მენშევიკები და გადასწყვიტეს გაერთიანებით პრესტიჟის აღდგენა. ჩვენთვის ეს საკითხები არ არსებობდა. ვვეშინოდა მხოლოდ თავზე არ მოგვახვიონ აგრარული პრობლემის რუსული გადაჭრა. წავედით სტოგპოლში. მოვიდენ ბუნდოვლები, რომელიც პარტიიდან გავიდენ ლონდონის ყრილობიდან და პოლონეთის სოც.-დემოკრატები პირველათ, როგორც ავტონომიური ერთეული. ყველა საკითხები გადაწყდა სწრაფათ, ბოიკოტი მოხსნეს, თუმცა მათთვის ამას აღარ ქონდა პრაქტიკული მნიშვნელობა. რუსეთში არჩევნები უკვე მოთავებული იყო; მხოლოდ ჩვენში უნდა გატარებულიყო, სადაც არჩევნები დაწყებულიც არ იყო. დიდი დებატები გამოიწვია აგრარულ საკითხმა, რომელიც გადაწყდა მამულების ჩამორთმევით და მისი განაწილებით სამათ: ზოგი სახელმწიფოს, ზოგი თვითმართველობებს (მუნიციპალიზაცია), ზოგი მცირე და უმამულო გლეხებს.

ამ წინადადებათა გატარებაში ჩვენმა დელეგაციამ მიიღო მხურვალე მონაწილეობა. ბოლშევიკები ყველა ამ რეზოლუციების წინააღმდეგ აძლევდენ ხმას და ითხოვდენ დუმის ბოიკოტის გაგრძელებას, ჩამორთმეული მამულების ნაციონალიზაციას, ე. ი. სახელმწიფოს ხელში გადაცემას და სხ. ამ ყრილობაზე მოხდა პირველათ გამოსწორება ჩვენი პროგრამის ერთი მუხლის — თვითგამორკვევა ნიშნავს ერის უფლებას საკუთარ სახელმწიფოს შექმნისას — გამოაცხადა პლეხანოვმა ყრილობის სახელით. პოლონეთის სოც.-დემოკრატებს ეს არ მოეწონათ, შეედავეს პლეხანოვს, ვინაიდან ასეთი ახსნა ამართლებდა პ.პ.ს. წინააღმდეგ ავტონომისტებისა.

ამ მუხლის ასეთი განმარტება მე გავაკეთე წინეთ 1904 წ. ბროშურაში „ქართველი ნაციონალისტები“, მაგრამ ეს იყო ჩემი პირადი შეხედულება და პარტიაში ჯერ კიდევ გაურკვეველი. ამ ყრილობაზე ყველა ჩვენი დელეგატი იყვენ მენშევიკები, ბოლშევიკების გარიყვა აშკარა შეიქნა რუსებისათვისაც. მართალია, ი. ჯულაშვილმა და მისმა მეგობრებმა მოიტანეს ყალბი მანდატები ბორჩალოს მაზრიდან, სადაც არავითარი პარტიული ორგანიზაცია არ არსებობდა და რის გამო სამანდატო კომისიამ არ იცნა.

როცა გამობრუნებისას სად. ბესლანს მიეუახლოვდი, ხელში ჩამივარდა ვლადიკავკაზის რუსული გაზეთი, სადაც დაბეჭდილი იყო თფილისიდან ცნობა: თფილისში მოხდა დუმის დეპუტატის ამრჩეველთა არჩევა, უმრავლესობა მენშევიკები გავიდენ, კანდიდატათ არის წამოყენებული ნ. ქორდანიანო. ძალიან გამივივრდა, სადაურა

სადუმო მე მნახეს, იქ ლაპარაკის მეტი არაფერი კეთდება, საჭირო იყო მკერამეტიყველი და არა მე. თფილისში ჩასვლისას ჩვენს ცენტრში დავსვი ეს საკითხი და უარი განვაცხადე კანდიდატურაზე არც კი მომისმინეს, ვაღწყვეტილია ყველა რაიონში, კომიტეტში, ცენტრში და გადასაშინჯავი არაფერი გვაქვსო. დავემორჩილე ამ ახალ ბედს. მიხაროდა რომ დასავლეთ საქართველოში წამოყენებული იყო ცნობილი ორატორი ის. რამიშვილი, რომელსაც დავაქის-რებდი საორატორო გამოსვლებს. საქართველოში ყველგან გავიდენ ჩვენი პარტიის კანდიდატები. ასე რომ რუსეთის სოც.-დემ. მუშათა პარტია დუმაში გამოჩნდა ქართველების სახით. საბედნიეროთ იყვენ პარტიის გარეშე არჩეულნი სოც.-დემ. განწყობილნი რუსის მუშები (მუშათა კურიიდან), ვაპნეულნი „ტრუდოვიკებს“ შორის. გამოვკრიბეთ იქიდან ისინი; ჩვენებთან ერთად დავაარსეთ პირველი სოც.-დემ. ფრაქცია, რომლის თავმჯდომარეთ და ხელმძღვანელათ მე ამირჩიეს. საპარლამენტო ატმოსფერა იყო სასტიკათ ოპოზიციონური. მხოლოდ არა ჩანდა რა ძალები დგას პარტიათა ზურგს უკან, არსად ორგანიზაცია მასიური შემადგენლობით, ყოველგან ინტელიგენტების კომიტეტები, რომელნიც წარმოადგენდენ ხალხს, ლაპარაკობდენ მისი სახელით. ეს ძალიან კარვად იცოდა მთავრობამ და ამიტომ ადვილი იყო მისთვის დუმისათვის ანგარიშის გასწორება, როცა მოისურვებდა. ჩქარა მოისურვა. ჩვენ დაგვცალდა დუმაში ყოფნა მხოლოდ 24 დღე (თუ 28), კარები გამოგვიკეტეს და წავედით ვიბორგში. ვიბორგი, ეს კადეტების (ე. ი. მილიუკოვის პარტიის) ინიციატივით, რაიცა ნიშნავდა ბრძოლაზე ხელის აღებას. შეიძლებოდა თვით პეტერბურგში შეკრება და რევოლიუციური ლოზუნგის გადმოსროლა, მაგრამ ეს არის საქმე მართლა რევოლიუციონერების და არა ოპოზიციონერების. ვიბორგში დავჯექით და ერთმანეთს შევეტირეთ ჩვენი გამოჩეკა, ხალოს ავირჩიეთ კომისია, რომელიც მოგვიტანდა რევოლიუციის პროექტს. კომისიაში მეც მოვხვდი. იქვე იყო მილიუკოვი, თუმცა დეპუტატი არ იყო. ლიბერალები იყვნენ წინააღმდეგი რაიმე აპელაციის ხალხისადმი, ითხოვდენ მხოლოდ მდგომარეობის დახატვან და ოპოზიციის ნიადაგზე გაჩერებას. დიდი დავიღარაბის შემდეგ რაიცა მოწოდების მსგავსი შინიც მივალებინეთ და გამოუშვით.

მე მაშინვე გადავედი არა-ლეგალურ პოზიციაზე, გავიკეთე ბასბორტი და დავბრუნდი პეტერბურგში ცენ. კომიტეტში სამუშაოთ, ხადაც ამირჩია სტოგპოლმის ყრილობამ. ბოლშევიკები განზე გადგენ და დაიარსეს თავისი ორგანიზაციები, მათ ქონდათ უფრო მჭიდრო კავშირი მუშებთან, ვინემ რუს მენშევიკებს. ესენი წარმოადგენ-

დენ წყნარ სახეს, კარგი აზრები. ჩინებულათ დამწერნი, მაგრამ არა ორგანიზატორები, მუშათა შუაგულიდან შორს მდგომნი. ოპოზიციონურ ინტელიგენციის კრებები ახდენდენ უმწეობის შთაბეჭდილებას, არ იციან რა ქნან, რა ვზას დაადგენ და მკვახე ლაპარაკით გულს იჯერებენ. მიუხედავად ამისა, ყველა ეს უგზო-უქვალ ორომტრიალი შთაბეჭდილებას ახდენდა მთავრობაზე, რომელიც შეშინებული ძალივით განაგრძობდა ხეზე ყეფას. მოიწვია მეორე ღუმა.

საარჩევნო ტაქტიკის გამოსარკვევად პარტიამ მოიწვია კონფერენცია ტამერფორსში. ბოლშევიკები, გარდა ერთად-ერთი ლენინისა, ერთხმად უარყოფდენ ღუმაში მონაწილეობის მიღებას და მოითხოვდენ „პირდაპირ მოქმედებას“. ლენინი გამოეთიშა მათ და გამოაცხადა — ის ღგება „ქაობში“. ყველა ის საარჩევნო კომბინაციები, რაიცა ჩვენში იქნა მიღებული, მიღებულ იქნა აქაც. კონფერენცია დაიშალა. პარტია შეუდგა არჩევნებისათვის მზადებას. მე დავრჩი და ვმუშაობდი პეტერბურგში. ტამერფორსის კონფერენციაზე საქართველოს პარტიამ გამოგზავნა ჩემი ცოლი ინა, რომელიც იყო იმავე დროს მდივანი ჩვენი ცენტრის, რასაც ერქვა ბიურო. განაღდა საარჩევნო ციებ-ცხელება. ერთ დღეს მომდის სილვას წერილი: ირ. წერეთლის წამოყენება ვესურს დეპუტატათ და ის უარზეა, ეგების შენ დაგიკეროს და მოსწერეო. თხოვნა შევასრულე, მივსწერე ქუთაისში ვრცელი წერილი, რომლის შემდეგ დათანხმდა, რასაც შემდეგ სილვა სიხარულით მატყობინებდა. ეს მგონი ერთად-ერთი მაგალითია, როცა მან დამიჯერა, თუმცა შემდეგ ბევრი ლანძღვა და წყევლა მივიღე მისი დეიდებისაგან, ნიკო ნიკოლაძის დებისაგან, ფრაქციის დაქერის შემდეგ, ჩამოვედი საიდუმლოთ ქუთაისში. ქუჩაზე მიცნო კატო ნიკოლაძემ, მომვარდა და დამიწყო ყვირილი, როგორ შენ თავისუფლათ დადიხარ, ჩემი კაკი ციხეში ზის შეხი მეოხებითო და სხ. მოგროვდა ხალხი, ძლივს გავიპარე. იმავე საღამოს თფილისისაკენ გამოვსწიე.

მეორე ღუმის არჩევნები დამთავრდა. ჩვენში მოხდა ის, რაც წინათ — გავიდენ ჩვენი კანდიდატები. რუსეთიდან ბოლშევიკები მეტა გავიდა, ვინემ მენშევიკები. შედგა გვარიანი დიდი ფრაქცია, 60 კაცამდე თუ მეტი, ლიდრათ აირჩიეს ირ. წერეთელი. მე და ც. კომ. კიდევ რიგი წევრი დაგვნიშნეს ფრაქციასთან სამუშაოთ, მის დასახმარებლათ. ირაკლი მართლაც გამოდგა დიდი ორატორი, ჩვენ მას წინეთ ამ მხრით არ ვიცნობდით. იყო ამასთანავე ფრთხილი. ყველა დიდ გამოსვლისათვის წინდაწინ ემზადებოდა, წამიკითხავდა, შესწორებას შეატანდა, დაიხუპირებდა და ჩინებულათ წარმოსთქვამდა. ამასთანავე

წინდაწინვე ვივარაუდებდით რომელი ფრაზის შემდეგ რა რეპლიკა შეიძლება ყოფილიყო და პასუხს იქვე მივაწერდით. უმრავლეს შემთხვევაში ეს ვარაუდი მართლდებოდა.

პეტერბურგში ჩემი პარტიული მუშაობა სრულიად უნაყოფოთ რჩებოდა. ორგანიზაციები ისევ ძველებურად დგებოდა და იშლებოდა მაღლიდან დანიშნით. ყოჩაღი ინტელიგენტი სოციალ-დემ. წავიდოდა მუშათა რაიონებში და დაარსებდა მუშებისაგან ჯგუფს და მას ხელმძღვანელობდა. როგორც კი წავიდოდა, ან ვერ იცლიდა — ჯგუფი აღარ იკრიბებოდა. ამავე დროს იყვენ ჩვენს რიგებში გაგებულნი, ნაკითხი მუშები, მაგრამ ისინი სთებოდენ ინტელიგენტებათ და აგრძელებდენ მათ გზას. გაპონიზმის არსებითი მხარე ურყევი გამოდგა. ეს კიდევაც მოსწონდათ. მეთაური და მისი მიმდევრო მასა მიაჩნდათ საუკეთესო საორგანიზაციო ფორმათ. მთელი ამ მუშაობის იარაღი იყო ფული. რომელი მეთაურიც ან ჯგუფი ფულს იშოვიდა სადმე, ის აგროვებდა თავის ირგვლივ მუშებს და ლიდერობდა. ამ მზრით ყველაზე უფრო მდიდარი გამოდგა ლენინი. მისი აგენტები (სტ. ლინი და სხვები) ახდენდენ ექსებს, მას აძლევდა დახმარებას მდიდარი ფაბრიკანტი მოროზოვი და ბევრი სხვა. მათ ჩაიგდეს ხელში ყვირილის ხაზინიდან წადებული ფული. ერთი სიტყვით არ გავდენ დასაწყლებულ მენშევიკებს, რომელთაც მეთაურობდა მარტოვი, კაცი პატიოსანი, მარტო ლიტერატორი, უწყინარი, ნიჭიერი ჟურნალისტი, მოკლებული ყოველივე უნარს ლიდერობის და ორგანიზატორობის. ორივე ფრაქცია ერთ პარტიაში ვიყავით, მაგრამ სინამდვილეში ცალ-ცალკე ვმუშაობდით და ერთი-მეორის წინააღმდეგ ვემზადებოდით.

გადაწყდა მორიგი ყრილობის მოწვევა, რომელიც შედგა ლონდონში 1907 წ. მეორე დუმის დროს. საქართველოდან მოვიდენ 29 დელეგატი, ამათ შორის მეც. სასაცილო იყო დელეგატების არჩევნები რუსეთში. როგორც კი ბოლშევიკები დაატყობდენ მენშევიკები მეტი წავიდა ლონდონისაკენ, მაშინვე საიდლანაც გამოაძვრენდენ ახალ დელეგატს და მიაყოლებდენ. მოთავდა ყველგან არჩევნები, გავისტუმრეთ დელეგატები და ჩვენც გაუდექით ლონდონისაკენ, ფინლიანდიის გზით, ვინაიდან აქ შეიძლებოდა გადასვლა შინაური პასპორტით. ხოლო შემდეგ არავინ თხოულობდა რაიმე პასპორტს.

ლონდონის ყრილობა ცნობილია, ვრცელი ოქმებია დაბეჭდილი; აქ მხოლოდ კულისების ამბავს მოვიყვან. რუს დელეგატთა შორის დიდი უმრავლესობა იყვენ ბოლშევიკები, მაგრამ როცა ქართველი მენშევიკები მიემატენ — უთანასწორდებოდენ რუს ბოლშევიკებს. ასე რომ ორივე ფრაქცია თანასწორი რიცხვის იყვენ. ბრძოლა იყო სხვა დე-

ლეგატების მოსამხრობათ, ასეთები ბლომათ მოიპოვებოდენ: პოლონელები, ლატიშები, ბუნდოელები, ესტონელები. ესენი ზოგი აქეთ იყვენ, ზოგი იქით. პირველნი ხელაღებ ემხრობოდენ ლენინს. მხოლოდ აღშფოთებდა მათ ექსპროპრიაციის დაცვა ლენინელებისაგან. მათ ევროპიულ ყურს ეხამუშებოდა ასეთი ამბავი. ბუნდოელები იყვენ ჩვენსკენ, ხოლო ლატიშ-ესტონელები სად იყვენ თვითონ არ იცოდენ. ესენი ახალ გამოსულნი, გამოუცდელნი, ხალისის და გუნების ამყოლნი, ტყეში დიდხანს ნამყოფნი („ტყის ძმები“) — არავითარ საკითხში გარკვეული ხაზი არ ქონდათ. არჩეულ იქნა მთავარი კომისია პოლიტიკური რეზოლუციის შესამუშავებლათ და კონგრესზე წარმოსადგენათ. კომისიაში მოხვდენ ყველა ლიდერები ყველა ჯგუფის და ფრაქციის, ამათ შორის ვიყავი მეც. კომისიამ იმუშავა ორი დღე და ვერავითარ ნაყოფს ვერ მიაღწია. რეზოლუციის ყველა პროექტის კენჭისყრის დროს ხმა იყოფოდა, ანდა ერთხმად ფლავდებოდა. ამ უნაყოფო შრომის შემდეგ დავიშალეთ და მივანდევით კერძო ინიციატივას რეზოლუციების ყრილობისათვის წარდგენა.

მივდივართ ქუჩაზე ასე ხელ-ცარიელი, ხმა შემომესმა უკანიდან: კასტროე (ეს ჩემი პსევდონომი იყო) მოიცადეთ ერთ წუთს. მოვიხედდე — ლენინია. დავიცადე და ერთად გადავედი თქმის მეორე ნაპირას. მან მითხრა სიტყვა-სიტყვით შემდეგნი: ქართველები ნუ ერევით რუსების საქმეში, თქვენ არ იცნობთ ჩვენს ხალხს, მის პსიხოლოგიას, მის ყოფა-ცხოვრებას და რატომ ხელს გვიშლით ჩვენ ჩვენი საქმეები ჩვენებურათ, რუსულათ მოვაგვართ. მიიღეთ ავტონომია, აკეთეთ საქართველოში, რაც და როგორც გსურთ, ჩვენ არ ჩაგვრევით, ნურც თქვენ ჩაგვრევით! გამიკვირდა, გავოცდი, მეგონა მცდიდა, დავატყვე სერიოზულათ მელაპარაკებოდა და განუცხადე — პასუხს ახლა ვერ მოგცემ, შევეკითხები ამხანაგებს, სწორეთ ამ საღამოს გვაქვს კრება ქართველ სოციალ-დემოკრატებს. ძლიერ კარგი, დასვით ეს საკითხი, თუ გნებავთ მეც დამიძახეთ, დაიმახსოვრეთ ჩემი წინადადება: თქვენ, ქართველები, ნუ ერევით ჩვენს პარტიულ საქმეებში, ჩვენ არ ჩავერევით თქვენსაში. ხომ ხედავთ საითეენაა რუსის მუშათა კლასი, მისი დელეგაციის უმრავლესობა ბოლშევიკებია, ჩვენ ვიცნობთ ერთმანეთს, ხალხი რევოლუციონური განწყობილებისაა, მენშევიკები ოპორტიუნისტებია, მათ მხარს როგორ დაუჭერენ. მაკვირვებს მხოლოდ თქვენი, ქართველი სოც.-დემ. საქმე, თქვენ ხართ რევოლიუციონერები, როგორც ჩვენ. რა გაქვთ საერთო მართვ-დანის კამპანიასთან... ამ ლაპარაკში მივედით კონგრესის ბინასთან და ერთმანეთს დავეშორდით.

ვიფიქრე, განვაცხადო ეს ამბავი ჩვენს კრებაზე. ამხანაგები აღშ-

ფოთლებიან, ხმა გაეარდება, ლენინს ბევრი მოხდება, პრესტიჟი დაეცემა, ვისთვის რა სასარგებლოა ეს. არ განვაცხადო — შეიძლება საყვედური მითხრას, ხოლო თვითონ კი განაცხადოს თავის წრეში მაინც. ნაჩიე არაფერი ვთქვა, მოვიცადო მეორე დღემდე და თუ ისიც გაჩუმდა, ცხადია, თავის აზრებს მსვლელობას აღარ აძლევს. ეს პოზიცია ვამჯობინე, მით უფრო რომ ბევრში მართალი იყო. რუსი მენშევიკებო მართლა უხერხემლო ინტელიგენციას წარმოადგენდნენ და უფროსოდდენ რევოლიუციურ გამოსვლებს, ყოველივე გადაწყდება ნელ-ნელა დუმის გზით. ამ საკითხზე, ტაქტიკის შესახებ, ფრაქციის საერთო კრებაზე დიდი შეხეტქება გვექონდა მათთან. გავიდა ერთი კვირა, ლენინი გაჩუმებულია. მეც გაჩუმებული ვარ, თუმცა გხვდებოდით ერთ-მანეთს. ამის შემდეგ ეს ამბავი აღარავისათვის არ მითქვამს. ლენინი ვიცანი ოქტომბრის რევოლიუციის შემდეგ, ის რაც მე მითხრა ლონდონში, სახელმწიფოს სახელით გამოაცხადა: ყველა ერს უფლება აქვს მოშორდეს რუსებს, ჩვენ თავს ჩვენვე მოუვლითო. რა გამოვიდა აქედან ვიცი, ისინი მოაჯდენ რუსის მასას და შემდეგ ჩვენც...

ყრილობა გათავდა, აირჩიეს ც. კომ. მასში მეც. დავბრუნდით რუსეთში. ც. კომ. მუდმივი ბინა იყო ფინლანდიაში, ქ. ტერიოკში. აქედან სხვადასხვა მისიებით ჩუმათ ჩავდიოდი პეტერბურგში. დუმას და მთავრობას შორის ბრძოლა გამწვავდა. ჩვენ ფრაქციის საფრთხე დაუდგა. მე გამაგზავნეს სასწრაფოთ მოვლასპარაკებოდი მთავარ პირებს — დაუყონებლივ გადამალულიყვენ და ბრძოლა განეგრძოთ ირა-ლეგალურათ, ან გასულიყვენ საზღვარ-გარეთ. პირველათ ვინახულე ირაკლი. ვაცნობე ც. კომ. წინადადება, ხელათ უარი მითხრა, მიუღებელიათ. როგორ დავტოვო ამხანაგები ტყვეობაში, ვინ დაიცავს მათ და ჩვენ საქმესო და სხ. არ. ზურაბოვი მაშინვე დათანხმდა და გადამალა, ჯაფარიძე ვერ ვნახე, რუსების მენშევიკურ უმრავლესობას არ სჯეროდა საფრთხის მოახლოება, კიდევ გვაქვს დრო მოსაფიქრებელათო, ბოლშევიკები მზათ იყვენ დასამალავათ, ბევრი შინ აღარ ათევდა. ლამეს. დავბრუნდი ტერიოკში ამ ამბით. მეორე დღეს ისევ წავედი ირაკლის დასარწმუნებლათ, მივედი მისას — შინ არ იყო, მივედი სხვა დებუტატებისას — შინ არავინ დამხვდა. ირაკლისას მივედი მეორეჯერ, ლამის 11 საათზე — არ მოსულათ. 12 საათის მატარებლით გავბრუნდი ტერიოკში, რომ მეორე დღეს ისევ ჩამოვსულიყავი. ეს მეორე დღე უკვე გვიანი დარჩა. იმავე დამეს, დილის მესამე საათზე, დაეჭირათ ყველა სოც.-დემ. დებუტატები, ვინც კი შინ დამხვდათ. იმათ შორის ყველა ქართველები. დილით გამოცხადდა დუმის გარეკა. გავიგე რომ წინა საღამოს ჩვენებს ქონოდათ კრება დიმიტრი სოკოლოვი-

სას, რაიცა გასტანა ღამის საათის პირველამდე, რის გამო არც ერთი შინ ვერ დამიხვდენ.

მეორე ღუმის გარეკასთან ერთად გამოვიდა უქაზი მესამის მოწვევისა ახალი საარჩევნო უფლებით, რაიცა ფართე მასებს სავსებით რიცხავდა ღუმის ასპარეზიდან (კანონი კრიუანოსკის). ამასთანავე საქართველოს შეუმცირეს წარმომადგენელთა რიცხვი. ამ დროს პარტიულ წრეებში დაიწყო აგიტაცია ამ დუსჯირი ღუმას ბოიკოტის შესახებ, საჭირო შეიქნა კონფერენციაზე საკითხის გადაწყვეტა, რაიცა მოწვეულ იქნა ტამერფორსში.

კონფერენციის გათავებისას მე გავემგზავრე საქართველოში. თფილისში დამხვდა გაუტეხელი სული, პარტიის ფართო ორგანიზაციები, საზოგადოების აწეული და მნენ სულსკვეთება. არავითარი შიში და დაბნეულობა. მე შეუდეგი გაზეთში მუშაობას და ორგანიზაციების კრებებზე დასწრებას. აქ აყალ-მაყალი იყო ხშირათ, პროპაგანდისტები მუდამ ბუნღლუნობდენ, მეორე ხარისხოვანი ამხანაგები ვართ, ხელმძღვანელ როლში არ გვიშვებენო, მახსოვს ერთხელ გაფიცვაც კი მოახდინეს, უარი თქვეს პროპაგანდის გაგრძელებაზე. საკვირველია, ყოველთვის მათი ოპოზიციის მეთაურები იყვენ ერთი და იგივე პირები.

ამ ხანაში მოგვევლინა ოპოზიცია მარჯვიდან ლ. დარჩიაშვილის მეთაურობით და გამოსცეს ყურნალი „ალიონი“. ამათი მიზანი იყო ნაციონალური საკითხის წინ წამოწევა. მიზანი ჩინებული, მაგრამ საშუალება უვარგისი. მათ ასეთი პროპაგანდა უნდა ეწარმოებიათ პარტიის შიგნით შიგნიდანვე, ისინი კი გავიდენ გარეთ, მოგვდგენ გარედან. ვერავითარი ნაყოფი ვერ მიიღეს. დაიწყო დეპუტატების არჩევნები. თფილისში და გუბერნიაში უმრავლესობა ამრჩეველთა გავიდა არა სოციალ-დემოკრატები, რასაკვირველია, უმთავრესათ ლიბერალები და დემოკრატები. ამათ წამოაყენეს კანდიდატათ ლუარსაბ ანდრონიკაშვილი, ჩვენებმა მას დაუპირდაპირეს კარლო ჩხეიძე. საკითხს სწყვეტდენ სომხები, რომელთაც მეთაურობდა ალ. ხატისოვი. მე გამგზავნეს მასთან მოსალაპარაკებლათ ქალაქის გამგეობაში; მქონდა წებვედრა ორჯერ. მე ვუთხარი: ჩვენ ვართ დემოკრატები, თქვენც ხართ, ჩვენ ვართ სოციალისტები, თქვენ არ ხართ, მაგრამ სოციალისმისათვის დღეს არ ვიბრძვით, არც მის განხორციელებაზე ვოცნებობთ ახლო მომავალში; ჩვენი მიზანია მოვიპოვოთ ძირითადი პოლიტიკური, ადამიანური უფლებები. თქვენი მიზანიც ეს არის. ნაციონალურ საკითხში ჩვენი პოზიცია იცით, ვიცავთ ყველა დაჩაგრულ ერებს თანასწორათ, თქვენსას, ჩვენსას, ყველას და მათ მოთანხმებულ თავისუფალ

ცხოვრებას და სხ. ხატისოვი გულწრფელი, გულღია კაცი იყო და არ დაუმალავს არაფერი. მან სავსებით დამეთანხმა, მხოლოდ ეჭვობდა ამხანაგების დაჭერებაში. ლუარსაბი კადეტია, ჩვენც კადეტები ვართ, რანაირათ შეიძლება პარტიულ ამხანაგს არ მივსცეთ ხმა და თქვენ მოგცეთო. ვეცდები მაინცო. არჩევნები დამთავრდა კარლოს არჩევით. სომხებში ნაციონალურმა საკითხმა ითამაშა გადამჭრელი როლი. ანდრონიკაშვილი დასასნეს ქართველ ნაციონალისტათ და როგორც ამნაირი — სომხების მოწინააღმდეგეთ. ამავე დროს ქუთაისში იყო გაცხარებული საარჩევნო მუშაობა, ყველა ჩვენი ორატორები და მოსაქმე იქ მიაწვა. ჩვენი კანდიდატი იყო ევ. გეგეჭკორი. სწორეთ არჩევნების წინა დღეს საღამოს დავბრუნდი ლანჩხუთში. ვუცდი მეორე დღის შედეგებს. ჩემსას არის გრ. ურატაძე, საღამოს ვლებულობ დეპეშას — ევგენი არ აირჩიესო. კიხლამ ორივეს გული წაგვივიდა: გავეჭანეთ სამტრედიისაკენ, მეორე დღეს გავიგეთ რომ დეპეშა იყო შეცდომით გადმოცემული — უნდა ყოფილიყო ევგენი აირჩიესო.

თფილისში ვცხოვრობდი კონსპირატიულ ბინაზე, ერთი კბრაელის ოჯახში, იქვე ახლოს იდგა ჩემი ოჯახობა, სადაც საღამოობით იტმთ შევიპარებოდი. საერთოდ თავს ვგრძნობდი გვარიან თავისუფლათ, თუმცა სიფრთხილის გამო გამოვდიოდი ქუჩაზე საღამოობით. ჯანსაყუთხრებით საშიშარი იყო გასვლა ხიდებზე, სადაც ჯარია იღვენ გაღმა-გამოღმა „ობრანიკები“. გავიგე რომ გამწარებით მეძებდენ. ერთ საღამოს მივდივარ გოლოვინის პროსპექტით ვერისაკენ. სწორეთ პროსპექტის ბოლოში, მარცხნივ პოლიციის „უჩისტკის“ გვერდით ვილაც წამომეწვია და რუსულათ მეღბნება — გთხოვს პრისტავი შემობრძანდეთ ერთ წუთშიო. მე განვაგრძე სიარული, ვილაცეები წინ გამიჩერდენ, დამიწყეს მიპატიება. მე უარზე ვარ, ლაპარაკის დროს ხალხმა თავი მოიყარა. ვილაცამ მიცნო, მათ შეეშინდათ და ძალით შემიყვანეს იქვე ალაყაფის კარებში. შევედი პოლიციაში, მოვიხედე უკან, მთელი ხალხი შემომყოლოდა, ვიცანი ს. ჯუღელი და სხვები. პრისტავს შეეშინდა და მე მის კაბინეტში წამიყვანა, ვუჩვენე პასპორტი, დაეჭკა და იქვე, ჟანდარმერიას დაურეკა — ეს ჟორდანიია არ უნდა იყოს, ქალაღლები წეს-რიგში აქვსო. რაღაც უთხრეს იქიდან და კარები ჩამიკეტა. გულუბრყვილო კაცი იყო, მითხრა, ჟანდარმერიისაგან მიპასუხეს, სწორედ ჟორდანიიაა, მის ქალაღლებს ნუ უყურებთო. რაღა მექნა, გავტყუდი, მოვინდომე პასპორტის გადაღება (ამისთვის სამი თვის ციხე იყო), მაგრამ ვერ მოვახერხე, „ობრანიკები“ შემოვიდენ და ჩაიბარეს. შემოსული ხალხი გარეკეს და მე ერთ რაღაც საძაღელ ოთახში დამამწყვდიეს დიღამდე. მეორე დღეს დიღით გამატარეს ჟანდარმერიასთან და იქიდან მეტეხში.

პეტერბურგიდან ჩამოვედი 1907 წ. დეკემბერში. მამაჩემს ცოცხალს მოუსწარი. წვეთდაცემული იწვა შინ და გარდაიცვალა ორ კვირაში. დამაკავეს 1908 წ. აგვისტოში. კიდეც გვარიან დიდხანს გავძელი არა-ლეგალურათ, თუმცა მთელმა თფილისმა იცოდა ჩემი თბილისში ყოფნა და იქ მუშაობა. ასე დაშორებული იყო მეფის „ოხრანკა“ საზოგადოებისაგან. მაინტერესებდა რა ბრალდებას წამომიყენებდენ, გარდა ვიბორგის მოწოდებისა და ყალბი პასპორტისა. თფილისიდან უცებ გადამგზავნეს პეტერბურგში ორი ჟანდარმის თანხლებით. ეს მოგზაურობა იყო ერთი სიამოვნება, გარდა კავკავში შეჩერებისა, სადაც ერთი ღამე გამათევინეს სატუსალოში, სისხლის საქმეთა დამნაშავეთა საკანში. ამათაც ეგონათ, რომ მე ან ქურდი ვარ, ან მკვლელი. მეც შევიფერე, რომ უდიერათ არ მომპყრობოდენ. მეორე დღით ძალიან გაუჟვირდათ ჩემი საკანიდან გაყვანა ჟანდარმების მიერ. ასტეხეს ხმაურობა, ჩვენი არ ყოფილა, მოგვატყუაო. კავკავიდან რამდენიმე საათით შემანერეს როსტოვში და იქიდან შეუჩერებლევ ჩამიყვანეს პეტერბურგში. დამამწყვდიეს სატუსალოში, სახელწოდებით „ოლინოხნაია ტიურმა“. აქ ამწყვდევედენ დიდ დამნაშავეთ, ათავსებდენ მარტოთ საკანში და არ ქონდა უფლება ვინმეს გალაპარაკებოდენ სეირნობის დროს. მოპყრობა იგი რიგიანი, საქმელს მე თვითონ ვიწერდი სატუსალოს სამზარეულოდან ჩემი არჩევით. ერთ კვირაში მივიღე უწყება და ბრალდება — სასამართლოში გამოცხადება ვიბორგის მოწოდებისათვის. წამიყვანეს, მიცავდა ერთი ვეჟილი ვილნოდგან, გვარი დამავიწყდა. გადამიწყვიტეს სამი თვე, როგორც ყველა ვიბორგელთ, მას მიაყოლეს კიდეც სამი თვე ყალბი პასპორტის ხმარებისათვის. სასამართლოში ავხსენი ვიბორგის მოწოდების მოტივები და მიზანი. ეს სიტყვა დაიბეჭდა ჩვენში. რვა თვის ციხეში ყოფნის შემდეგ მოულოდნელათ გამანთავისუფლეს. არაფერ ელოდა. ყველა ფიქრობდა გადამასახლებდენ. წავედი კ. ჩხეიძესთან, სოც.-დემ. ფრაქციის ბინაზე. მირჩიეს დაუყოვნებლივ გადამალვა. მე არ ვქენი, ვნახოთ, რაც მომივა — მომივა თქვა. რამდენიმე კვირის შემდეგ გავსწიე საქართველოსაკენ, უკვე ლეგალურათ. ჩემს ცოლს ადგილი ეშოვა ბაქოს ქალაქის სამართველოში და იქ გადასულიყო შვილებით. თფილისში ცხოვრობდენ თურმე მეტათ გაჭირვებულათ. მე დავბრუნდი ბაქოში. დ. სარაჯიშვილმა მომანდო მისი ბიბლიოთეკის კატალოგის შედგენა და დამინიშნა ფულით ჯილდო. წავედი თფილისში, ავსწერე წიგნები, დავბრუნდი და შეუდექი მათ განაწილებას კატალოგისათვის. ამავე დროს რამდენიმე ქართველმა დავიწყეთ ქურნალის გამოცემა ლეგალურათ. ინა იყო წევრი ბაქოს მენშევიკური ორგანიზაციის და რეგულდარულათ მუშაობდა

პარტიაში. ის მეთაურობდა მეოთხე დუმის საარჩევნო კომპანიას. რის შედეგი იყო მ. სკობოლევის არჩევა დეპუტატათ. დ. სარაჯიშვილმა მომცა წინადადება, კატალოგის შედგენის შემდეგ, წავსულიყავი იტალიაში და იქ შემესწავლა კოოპერაციის საქმე. ეს მივიღე დიდის სიამოვნებით და ერთ მშვენიერ დღეს ცოლით და ორი შვილით თავი ამოვყავი იტალიაში.

ზღვის პირას ავირჩიე სოფელი კავი და დავბინავდი. იქიდან მე გადმოვედი სწორეთ იმ რაიონში, სადაც სასოფლო კოოპერატივები უფრო იყო განვითარებული და შევეუდექი ჩემი მისიის შესრულებას. იქ დავეყავი რამდენიმე თვე, დავაგროვე მასალები, გავიცანი ხალხი, მომეწონა იტალიელები, ჩვენ გვანან და დამიმეგობრდნენ მცხოვრებნი, მასწავლებლები, ძალიან ბევრი ვნახე ფრანგულის მცოდნე, დავეყავი რამდენიმე თვე. კავში დაბრუნებისთანავე მივიღე წერილი, პარიჟში დანიშნულია კრება ც. კომიტეტისა (რ. ს.-დ. პარტიისა) და დაუყონებლივ ჩამოდიო. მე, როგორც წევრი ც. კომ. ვალდებული ვიყავი დავსწრებოდი და მაშინვე გავემგზავრე. გზაში შეეჩერდი სან-რემონში, პლენხანოვის სანახავათ და მოსალაპარაკებლათ. პლენხანოვი დამხვდა ძალიან გულმოსული ბოლშევიკებზე, ისინი პარტიიდან გამოსარიცხავი არიან, მაგენი ყაჩაღებია, ქურდებია, მიუხედავათ ლონდონის კონგრესის გადაწყვეტილებისა, ისინი განაგრძობენ ექსპედიციის მოწყობას და სხ. თან ძალიან გააჩაგრებული იყო მენშევიკ-ლიკვიდატორებზე. ასეთები მართლა იყვენ, ფიქრობდნენ არა-ლეგალური მუშაობის შენელებით, ლეგალურის გაძლიერებას და ამ გზით პოლიტიკური თავისუფლების მაინც მიღებას. ამ მიმდინარეობას მეთაურობდნენ პოტროსოვი, დანი და რამდენიმეთ მარტოვიც და სხ. პლენხანოვს ძალიან გაუხარდა ჩვენი რევოლიუციონური პოზიცია და დაიმედდა ც. კომიტეტში მოვითხოვდი ექსპროპრიატორების და ლიკვიდატორების პარტიიდან გარეკას. მე ეს ვერ დავპირდი, არც უარი მითქვამს, თუმცა მაშინვე შევადგინე ჩემი აზრი: თუ ეს ორივე კატეგორია თავიდან მოვაცილეთ, პარტიაში ვინღა დარჩებოდა. ჩემი მიზანი იყო მათი პოლიტიკური და ორგანიზაციული მორიგება, პარტიის გამთელება. ამის შესახებ წერილები მოვათავსე ვენაში ტროცკის რუსულ ქურნალში. მართალია უტოპია გამოდგა. მე მიუდექი იმ ქართული თვალსაზრისით, რომ შეიძლება იყო რევოლიუციონერი და დემოკრატი. ორივე თვისების ერთ პირში თუ ერთ ჯგუფში მოთავსებით. ამ აზრით წავედი პარიჟში.

ც. კომ. მოწვევა გამოიწვია ერთმა უჩვეულო ამბავმა. ლიტვინოვი დაიჭირეს იმ დროს, როცა ბანკში ახურდაგებდა ერევნის მოედანზე

გატაცებულ ასიგნაციებს. ბოლშევიკები შეეცადენ ამ საქმისათვის მიეცათ პოლიტიკური ხასიათი, რომ ლიტვინოვის განთავისუფლება შესაძლებელი ყოფილიყო. ეს მართლაც დაამტკიცეს შვეიცარიის სამსახუროს წინაშე ლიტვინოვი განთავისუფლეს. როგორც პოლიტიკური დამნაშავე, მაგრამ სკანდალ დიდი გამოვიდა. გავარდა ხმა მთელ ევროპაში, რომ რუსეთის სოც.-დემოკრატები არიან ბანდიტები, მცარველები და ს. ინტერნაციონალიც შეშფოთდა: ასეთ ხალხს ჩვენთან რა უნდათო მენშევიკები და პოლონეთის სოც.-დემოკრატებიც მას აყვა და მოითხოვე! ე. კომ. მოწვევა და ერთხელ და სამუდამო სკანდალისათვის ბოლშევიკები მოღებ.

პარტიურ უკვე დამსჯდა ე. კომ. მთელი შემადგენლობა: ოთხი მენშევიკი (ჩემინანა), ოთხი ბოლშევიკი, სამი პოლონელი სოც.-დემ. (ტიშკო, ვარშავსკი, დერჟინსკი), ერთი ლათიში, სულ 15 კაცამდე. ბოლშევიკებ ლენინის მეთაურობით შეშინდენ, ყველა მოთხოვნილებაზე თანხმობა ვანაცხადეს, ამათ შორის მთავარი იყო თფილისის ასიგნაციების წარმოდგენა და დაწვა. ამას ხელი მოაწერეს, მაგრამ შემდეგ არც ერთი დაპირება არ შეასრულეს, ფული არ წარმოადგინეს, არ დაწვეს და ჩუმჩუმათ ასაღებდენ. ხოლო ექსები კი შეაჩერეს. მით უფრო რომ უკანასკნელი ექსისტები თფილოსში ჩავარდენ. ბევრი დავა იყო ლიკვიდატორობაზე. მაგრამ საერთო პოლიტიკური რეზოლუცია მივიღეთ მაინც ორი კვირის დავის შემდეგ ასე თუ ისე თანხმობით. ე. კომ. დაიშალა. მე გავბრუნდი იტალიაში, გზაში ვინახულე პლენანოვი და მოხსენება გაუკეთე, დიდათ აღწვოთდა, ბოლშევიკები პარტიიდან უნდა გაგეძევიებიათ, ჩვენი პრესტიჟი მხოლოდ ამით აღდგებოდა, ისინი ფულს არ დაწვავენო და სხ. ითხოვდა პარტიიდან გაძევებას აგრეთვე პოტრესოვის და დანის, როგორც გაუსწორებელი ლიკვიდატორების. როგორც იყო დაეაწყინარე, იმედი მივეცი, ამ პირველ ნაბიჯს, სხვა ნაბიჯებიც მოყვება თქვა და გამოვეთხოვე.

ევროპის სოციალისტურ წრეებში ბოლშევიკების პრესტიჟი მთლათ დაეცა, მათ არავინ თვლიდა სოციალისტებათ, არც ღებულობდენ თავიანთ წრეებში. ისინი გაქრენ ღია ასპარეზიდან, ჩაიკეტენ თავიანთ შორის და რას აკეთებდენ არავინ იცოდა. ვიცოდით მხოლოდ მათ კავშირი აქეთ დუმის ბოლშევიკურ ფრაქციასთან და მის ლიდერთან მალინოვსკისთან, რომელიც პროვოკატორი აღმოჩნდა შემდეგ. ასე რომ მთელი მათი მუშაობა ევროპაში და რუსეთში პეტერბურგის „ოხრანის“ წინაშე წარმოებდა.

1909 წ. იტალიიდან დავბრუნდი ოჯახობით საქართველოში. ინა ბავშვებით დაბრუნდა ბაქოში ადგილზე (თვითმართველობაში), მე ვიყავი

ხან თფილისში, ხან ლანჩხუთში და ბაქოში. განუვადობდი პარტიულ პრესაში მუშაობას და ორგანიზაციებში მონაწილეობის მიღებას. ამ ხანებში ჩემს უმთავრეს ყურადღებას იპყრობდა ნაციონალური საკითხი და მისი გადაჭრის შესაძლებლობა. გამოვდიოდი ისე, როგორც ყველა პარტია, რუსეთის იმპერიის მთლიანობისაგან და ვიცავდი ჩემს პროექტებს ამ საკითხის მოგვარებისა იმპერიის ფარგლებში. კულტურული ავტონომია მიმაჩნდა უდაოთ ყველა ერისათვის, ხოლო ტერიტორიალური ავტონომია სადაოთ, ვინაიდან ერთა შერევა მისცემდა დასაბამს შინაურ შუღლს და ბრძოლას. ბოლოს მივედი შემდეგ დასკვნამდე: ტერიტორიალური და კულტურული ავტონომია ეროვნულათ მთლიანი ტერიტორიისათვის, ეს იქნებოდა ერთი, მაგალითად ქართული კანტონი; ხოლო ნაციონალურათ შერეულ ტერიტორიაზე ამ ორი სათავეს გაყოფა — კულტურის საქმეში თვითიული ერის საკუთარი ავტონომია; ხოლო პოლიტიკურ, ადმინისტრაციულ და სხ. საქმეებში ტერიტორიალური თვითმართელობა. ამ თემაზე საზოგადო ბევრი ესწერე ქართულათ და ტროცკის ჟურნალში რუსულათ საზღვარ-გარეთ.

მე გავონილი მქონდა, რომ პირველი დუმის გარეკვის შემდეგ სტოლიპინმა (პრემიერი) დაუგზავნა საიდუმლო ცირკულიარი თავის ხელქვეითებს. რომ დუმის წევრების დევნა მომხდარიყო მხოლოდ სასამართლოს წესით. ამიტომ მე გადავრჩი გაციმბირებას 1908 წ. ხშირათ ვფიქრობდი რა საშუალებას მიმართავენ ჩემს წინააღმდეგ, რა ბრალდებას გამოიგონებენ სამართალში მისაცემათ. ვიცოდი რომ ჩემ დაბრუნება ევროპიდან არაფრათ ეჭაშნიკა თფილისის ჟანდარმერია და მისი აგენტები ფეხდაფეხ მსდევდნენ. ერთ საღამოს მოულოდნელათ მესტუმრენ ეს დაუპატიყებელი სტუმრები ლანჩხუთში და გამიტაცეს ქუთაისის სატუსალოში. გავიდა ერთი თვე და პროკურორი მიყენებს ბრალდებას 126-ე მუხლის ძალით, ე. ი. მოწოდებას არსებული პოლიტიკური და სოციალური წეს-წყობილების დასანგრევათ. საბუთად მოყავდა ჩემი გაზეთში მოთავსებული სტატიებიდან სხვადასხვა ამონაწერები. გავარდა ეს ხმა. ამხანაგები შეშფოთდნენ. დუმის სოცდემ. ფრაქციას გადაეწყვიტა იქიდან გამოგზავნოს დ. სოკოლოვი ჩემს დამცველათ. ამონაწერებში, რასაკვირველია, ვერსად ამოიკითხავდი მოწოდებას, ეს არც შეიძლებოდა. გაზეთს მაშინვე დახურავდნენ. ეტყობოდა, რომ ჩემი გაცლა საზოგადოებიდან გადაწყვეტილი იყო, ხოლო რა საბუთს მოიყვანდნენ, ამას არ დაგიდევდნენ. გამასამართლა ქუთაისის ოლქის სასამართლომ და მომისაჯა სამი წლის ციხეში ჩამწყვდევა. სოკოლოვმა ვერ მომისწრო, ჩამოვიდა სწორეთ პროცესის გა-

თავებისთანავე, სასამართლომ დაადგინა რომ შეიძლება ჩემი თავდების ქვეშ განთავისუფლება სამი ათასი მანეთის საწინდარით. აპელაცია გადავიტანე პალატაში და შეუდექი ამ თანხის შოვნას. არსად საქართველოში არ გამოჩნდა ერთი ან რამდენიმე პირი ასეთი თანხის დამდები. ალბათ, ფიქრობდენ, გაიქცევა და ფული დაგვეკარგებაო. ერთ დღეს მომდის დეპეშა ბაქოდან ინასაგან, სამი ათასი მანეთი ვიშოვე და შევიტანე ხაზინაშიო. გამაკვირვა სად ან როგორ იშოვა. გამიშვეს, წავედი ბაქოში. ინასათვის ეთქვათ, რომ არის ერთი ქართველი მენაფთე მანსვეტაშვილი, მიდი და შეიძლება მოგცეს ფულიო. მას მე ვიცნობდი ჯერ კიდევ თფილისში, როცა ის „ივერია“-ში სწერდა ფელეტონებს დონ-იაგონ ჰსეველონოვით. ალბათ ჩემზე კარგი აზრი შერჩა, რომ ინას მაშინვე დაუთვალა საქირო თანხა.

1913 წ. რუსეთმა გადაიხადა იუბილე რომანოვების სამასი წლის მეფობისა. ამის გამო ნიკოლოზმა გამოსცა წვრილ-წვრილი ამინისტია, რაიცა პოლიტიკურებს არ შეხებია, სამაგიეროთ პრესის დანაშაულობისათვის კი ფართე ამინისტია გამოაცხადა. მოულოდნელათ მეც მოეყვევი ამ ამინისტიის სფეროში და ჩემი საქმე პალატამ მოსპო. ინამ დაუბრუნა სამი ათასი მანეთი მანსვეტაშვილს, რომელმაც ძალიან გაიკვირვა. ეს პირველი მაგალითია გასესხებული ჩემ მიერ თანხის ცისმეს დაებრუნებოდა.

ვინაიდან სკობოლევის საარჩევნო კომპანიის მთავარი ხელმძღვანელი იყო ინა, მას მოუვიდა პოლიციის განკარგულება, აეკრძალა კავკასიაში ცხოვრება სამი წლით. იძულებული იყო წასულიყო რუსეთში. ადგილი იშოვა მოსკოვში და დაბინავდა იქ შეილებით. მე ხშირი ავთომყოფობის გამო გადავსწყვიტე დროებით საზღვარ-გარეთ წასვლა საექიმოთ. ამით პოლიციის ახალ ხრიკებსაც გადავრჩებოდი. საკვირველია, არასდროს ასეთი მგზავრობისათვის საქირო თანხაზე არ მიფიქრია. ყოველთვის ხერხდებოდა ფულის შოვნა. ჩვენი ერთადერთი დამხმარე კერძო პირთაგანი იყო დ. სარაჯიშვილი, დიდი მრეწველი, დიდი ბურჟუა, განათლებული და ფართო ბუნების კაცი. ის ეხმარებოდა ჩვენს პარტიულ ორგანიზაციას, როდესაც გაგვიპირდებოდა და მივმართავდით. მეხმარებოდა მე. რატომ? ერთხელ მითხრა: ქართული ბურჟუაზია არ არსებობს, იყოს ასიოდე ჩემფერი ქართველი, ჩვენ შევადგენდით საზოგადოებას და ავიღებდით ჩვენს თავზე საქართველოს მეთაურობას, თქვენ არც მიგაკარებდით სიახლოვეს, ახლა კი ჩვენს ქვეყანას ასეთი პატრონი არ ყავს, თავად-აზნაურობა მიდის, მისი პატრონობა არც ვარგა, არც შესაძლებელია, ასეთ როლში ვერავის ვერ ვხედავ გარდა თქვენისა, თქვენი ორგანიზაციებისა. ხალხი სწავლობს

თქვენი მეოხებით ერთობას, ერთად დგომას და ბრძოლას — ამიტომ მეც თქვენ გვხმარებითო. ჩვენს მეთაურ ინტელიგენციას ილიას, ცხველაძეს და სხ. ვერაფრით ეს ვერ გავაგებოე, მუდამ მესაყვედურებიანო და სხ. მის შესახებ მე დავსწერე მთელი ფელეტონი-ნეკროლოგი ჩვენს გაზეთში. იქ ვრცლათაა აწერილი ამ იშვიათი კაცის პიროვნება. ამ კაპიტალისტის და ჩვენი პარტიული ორგანიზაციის დახმარებით მეძლეოდა საშვალება მოგზაურობის.

1914 წ. დამდეგს შივილე ცნობა პეტერბურგიდან კარლოსაგან, საჭიროა ც. კომ. შეკრებაო და თან მიგზავნიდა მისამართს კიევში. დაუყონებლივ გავემგზავრე, ვინახულე დასახელებული პიროვნება. ერთი ებრაელი ვეჭილი (გვარი აღარ მახსოვს), რომელმაც ამხანაგური სტუმართ-მოყვარეობა გამიწია, დიდათ შეეცადა ც. კ. რომელიმე წევრის მონახვას, მაგრამ ამაოთ, მათი კვალი ვერსად აღმოჩნდა. დავრჩი ორი კვირა, გავიკით-გამოვიკითხეთ ყველა დიდ ქალაქებში, უნაყოფოთ დაებრუნდი თფილისში. პარტიული ცხოვრება მთელ რუსეთში იყო ჩამკვდარი. კიევში ადგილობრივი ორგანიზაცია არ აღმოჩნდა. იყვენ აქა-იქ გაბნეული თითო-ორ-ორი ბუნდოველი. პოლიტიკურ სცენაზე ჩნდა მხოლოდ დუმა და იქ ჩვენი სოც.-დემ. ფრაქცია. ამ დროს, ჩვენში გამოდიოდა ყოველდღიური სოც.-დემ. გაზეთი, ორგანიზაციები მუშაობდენ, ყოველივე თავის ადგილზე იდგა, მიუხედავთ მრავალნაირი რეპრესიებისა. საქართველო წარმოადგენდა ამ მხრივთ ოაზისს. კავკასიის სხვა კუთხეში, მხოლოდ ბაქოში იყო ორგანიზაცია და ისიც სულს ღაფავდა.

რაკი ც. კომ. კვალიც კი არ აღმოჩნდა რუსეთში, მით უფრო მე საჭიროთ დავინახე ის მეძებნა უცხოეთში და გამემართა მოლაპარაკება. მართალია ც. კომ. უკვე ფაქტიურათ ორათ იყო გაყოფილი. თვითეული ფრაქცია ცალ-ცალკე იკრიბებოდა და რალაცას აკეთებდა. ყოველივე ამას ვეროპაში, ხოლო ადგილობრივი მუშაობა ღვთისანაბარათ იყო მიშვებული, იენისში უკვე ვიყავი ვენაში. ვნახე ტროცკი, არ. ზურაბოვი და სხ. ცეკისტები არ იყვენ აქ, დავრჩი ორი კვირა, დავსწერე რამდენიმე სტატია ტროცკის ჟურნალში მენშევიკ-ბოლშევიკურ ურთიერთობაზე და ნაციონალურ საკითხზე. ტროცკის და არც სხვა ვინმე რუსის სოც.-დემ. არავითარი რევოლიუციური პერსპექტივა არ ქონდათ, საერთო აზრი იყო — მუშაობის ნიადაგი ახლა არ არის რუსეთში, მოვიცადოთო, ცნოვრობდენ თავისთვის არხეიანათ და ხანდახან მართავდენ სოც.-დემოკრატების კრებას ემიგრანტებისაგან. ხშირათ დავდიოდნი ტროცკის ბინაზე, სადაც ის ცხოვრობდა ცოლით და ორი ვაჟით.. ცხოვრობდა ფართოთ, ალბათ, თავის მშობლებისაგან, ან ნათესავები-

საგან იღებდა საშუალებებს. ამ დროსაც ის იღვა იმ ხაზზე, რომელიც მან გაატარა 1905 წ. გამოცემულ წიგნში რუსეთის რევოლუციის შესახებ — ის უნდა იყოს, თუ გაიმარჯვა, სოციალისტური და არა მხოლოდ დემოკრატიული. ხოლო სოციალისტურში ის გულისხმობდა სოციალ-დემოკრატიულს, მაგრამო, მითხრა ერთ საუბარში, ეს შორეული ამბავია. ეს საუკეთესო შემთხვევის საქმეა, რასაც ახლო მომავალში არ ველიო. ამიტომ ამ მოძღვრების პროპაგანდას სრულიად არ ეწეოდა არც მწერლობაში, არც კრებებზე პროპაგანდაში. ამის აუდიტორია იმ დროს არც იყო, არც ბოლშევიკებში, არც მენშევიკებში, ორივე ერთნაირათ უარყოფითად ექცეოდნენ ამ დოქტრინას და მიაჩნდათ ერთი პირის ფანტაზიით — „ტროცკიზმით“.

ექიმის რჩევით ზაფხული უნდა გამეტარებია შვეიცარიის მთებში ფილტვების მოსამაგრებლათ. გავსწიე მონტროში, სადაც დავრჩი სამი კვირა და ივლისის მეორე ნახევარში ექიმი ჩლენოვის რჩევით გავემგზავრე ბეატენბერგში. იქ დამხვდა აუარებელი რუსობა, საზაფხულთ რუსეთიდგან ჩამოსულნი, პარტიული ან პოლიტიკური ხალხიდან არავინ. აქ უნდა დავრჩენილიყავი აგვისტოს გასვლამდე და შემდეგ წავსულიყავი ჯერ ციურიხში, ბოლშევიკების ცენტრში, იქიდან ენე-ვაში, მენშევიკების ცენტრში. ვიცოდი რომ აქ ქართველთაგან იმყოფებოდა ვ. მგელაძე, დროებით ჩამოსული საქართველოდგან, ყველა სხვა მრავალი ქართველები სოც.-დემოკრატები ემიგრანტობდნენ იქვე.

ივლისის გასულს მონტრეს ერთი ბანკიდან მივიღე უწყება, ფულია მოსული თქვენს სახელზეო. პირველ აგვისტოს წამოვედი საჩქაროთ და მივიღე. ავჩქარდი იმიტომ რომ სწორეთ უფულოთ ვიყავი. მეორე დღეს, ორ აგვისტოს, მოულოდნელათ ომი გამოცხადდა, ყველა ბანკები დაიკეტა, ყველა უფულოთ დარჩა და მე გამოვჩნდი მათ შორის ფულიანი კაცი. არ ავწერ რა მოხდა საზოგადოებაში. რა არე-დარევა, აფორიაქება გამოიწვია როგორც რუსობაში, ისე ადგილობრივ მცხოვრებლებში. პარიჟიდან მოდიოდა გლახა ამბები, ყორესი მოკლეს, მთავრობაში უგზო-უკვლობა და მოუმზადებლობაა, გერმანიის ჯარები, როგორც შეუღრეკელი კედელი, თავს ესხმის ბელგიას და საფრანგეთს, ორ კვირაში იქნებიან პარიჟშიო. მობილიზაციაა შვეიცარიაში, საერთო მათი დრტვინვა — რუსეთის ბრალია, ომი მან გამოიწვიაო; ერთი სიტყვით მხიარული სეზონი უცებ შეიცვალა მწარე სეზონით. მაშინვე გადავწყვიტე პირველი შემთხვევისთანავე დაბრუნება საქართველოში. შევუდექი გამოძიებას თუ საიდან რა მიდის სტამბოლისაკენ, ვინაიდან მხოლოდ ეს ზღვის გზა იყო კიდევ თავისუფალი. გავიგე რომ გემი მიდის ვენეციიდან. მივეცი დეპეშა სანაოსნო კომპანიას ერთი ადგილის

შენახვის შესახებ. პასუხი მომივიდა რომ ყველა ადგილები, ყველა გემზე უკვე დაკავებულია ორი თვის განმავლობაშიო! გულწრფელად არ გავიტყვებ და გავიფიქრებ იტალიის სოციალისტების რეკომენდაციით ვენეციის მატროსთა სინდიკატში რამე გამეწყობ. ციურისიდან აქსელ-როდიდან მივიღე სარეკომენდაციო წერილი ტიურატთან მილანში და გავსწიე. მივედი მილანში საღამოს, მეორე დღეს საღამოს გემი გადის ვენეციიდან და მას უნდა მიეუსწრო. ტიურატი მილანში აღარ აღმოჩნდა. სოფლათ არის გასული ცოლით სააგარაკოთ, მითხრა მისი სახლის კონსიერჟმა. რა ვქნა, პლანი მეშლება. მომავლენა რომ პარტიის ცენტრალური ორგანო „ავანტი“ გამოდის მილანში, გავსწიე რედაქციაში. მეკარემ მითხრა გვიანია (საღამოს ათი საათია), ამ დროს რედაქციაში არავინააო. გამოვედი გარეთ, მაგრამ ეზოდან დავინახე სინათლე მაღლა სართულში. მივბრუნდი, ავგზავნე იგივე მეკარე, ჩამოირბინა და მითხრა — მართალი ხართ, რედაქტორი კიდევ მუშაობსო. რა გვარია? მუსოლინი, მომიგო. არ გამეგონა, არ ვიცოდი როგორ მიმიღებდა. ავგზავნე მეკარე და ვსთხოვე მიღება. ავედი, სტოლიდგან წამოდგა და მეტათ თავაზიანათ მიმილო. გაიგო რა რუსეთიდან ვარ, მაშინვე შემეკითხა: რას იტყვით, რუსეთი ხომ დაამარცხებს გერმანიასო?

საექვთო მიმაჩნია, მიუხედავად იმისა, რამაც დიდად გააკვირვა და აღელვებთ მითხრა, რას ამბობთ, ასოცი მილიონი ხალხი ვერ გაიმარჯვებს, დაუჭერებელია, დაუჭერებელია — გულისტკენით განიმეორა. მე აუხსენი მიზეზი ხალხის უკმაყოფილებისა, მუშათა კლასის რევოლუციონურა განწყობილება, ლიბერალების ოპოზიცია და სხ. მიყურა, მიყურა, ბოლოს წამოდგა და ხმა მაღლა მჭექარე ხმით მითხრა: *Nous ne permettrons pas à l'Allemagne d'écraser la France!*

გამიკვირდა, შევეკითხე, ვინ თქვენ? იტალია გერმანიის მოკავშირეა... non, non, nous verons ce la¹, მომახარა. სოციალისტ. პარტია ხომ ომის წინააღმდეგია, გავაგრძელე ჩემი საუბარი. *Nous verrons ce la aussi!* მიპასუხა აღელვებით. ასეთმა გადაჭრილმა გულწრფელ ფრანკოფილობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე. თუმცა ჩემი პოლიტიკური გამოღვიძების დროიდან თავის-თავი ფრანკოფილათ მიმაჩნდა, მაგრამ მუსოლინმა გადააქარბა ყოველივე მოლოდინს ამ სფეროში. ცხადია ამ დღიდან იწყება მისი პსიხოლოგიური განდგომა მისი პარტიიდან და საკუთარი გზის ძებნა, რაიცა ჩქარა დასრულდა პარტიი-

¹ ჩვენ ნებას არ მივცემთ გერმანიას გასრისოს საფრანგეთი.

² არა, არა, ჩვენ ვნახავთ ამას.

³ ჩვენ ამხსაც ვნახავთ.

დან გასვლით და ფაშიზმის დაფუძნებით. ის გადაუდგა ყოველივე იმას, რასაც ემსახურებოდა, მხოლოდ და მხოლოდ საფრანგეთის სიყვარულით და რაღაც ექვი მაქვს იმაში, რომ მასში ეს გრძნობა საცხებით ჩამქრალიყოს...

მუსოლინმა როგორც კი გაიგო ჩემი დარბაზობის მიზეზი, მაშინვე მომცა წერილი ვენეციის მეზღვაურთა სინდიკატის მდივანის სახელზე. წავედი პირველი მატარებლით და მეორე დღეს ადრე უკვე აღვიღე ვიყავი. პირველათ ვნახე ეს ქალაქი, ძალიან გამაკვირვა ამდენმა არხებმა და... კოლოებმა. აუარებელი რუსის არისტოკრატია იყო ჩამოსული გამგზავრების იმედით. ვინახულე ჩემი მდივანი, მაშინვე მოახდინა განკარგულება — მომეცეს ერთი კრაოტი სადაც უნდა იყოსო. მართლაც მომეცეს ასეთი კრაოტი, მეზღვაური ოფიცრების საწოლ ოთახში. ბილეთი კი მაყიდინეს მესამე კლასის. და ასე იაფათ და სწრაფათ გავუდექი სამშობლოსაქენ. ვინ არ იყო გემზე, დაწყებული ვიტეთი, ყოფილი თუ მომავალი მინისტრებით. ყველა დიდი იმედებით იყვენ აღჭურვილნი. ვიტე იღგა გემის შუა ალაგას მალა და ხმა მალა არწმუნებდა მის ირგვლივ თავმოყრილ საზოგადოებას — სამ თვეში ბერლინში ვიქნებითო! მოაგონა ისტორიული ეპიზოდები, როცა მართლაც მოსკოვი პრუსიაში დასეირნობდა ყველა კონფლიქტების დროს. მე ღრმათ მრწამდა ის, რაც მუსოლინს ვუთხარი და ამიტომ მთელი ეს ტრაბახობა უნიადაგოთ მეჩვენებოდა. მინდოდა რუსეთის დამარცხება, მაგრამ არ მინდოდა საფრანგეთის დამარცხება. ამ ორ სახელმწიფოს საომარ ბედს ერთი-მეორეს არ ვუკავშირებდი. ამ რწმენით მივედი ოდესაში და იქიდან გავემგზავრე მოსკოვში ცოლ-შვილის სანახავათ პირველ ყოვლისა. ვინახულე აქ ვეჭილი მალიანტოვიჩი, ბოლშევიკი სკვორცოვი და სხვა ინტელიგენტ სოციალ-დემოკრატები. ერთ დღეს მიმიწვიეს მალიანტოვიჩის ბინაზე სათათბიროთ. მე გაუკეთე მოხსენება რაც ვნახე და გავიგონე ომის შესახებ საზღვარ-გარეთ, მუსოლინის, ამ ცნობილი სოციალისტის და „ავანტი“-ს რედაქტორის აზრმა მათზე მოახდინა შთაბეჭდილება. გადავწყვიტეთ შემუშავება დეკლარაციის. ყველა შევთანხმდით დასავლეთის დემოკრატის, პირველ ყოვლისა, საფრანგეთის დაცვაზე გერმანულ-ავსტრიულ იმპერიალიზმისაგან, ვერ შევთანხმდით რუსეთის შესახებ, ზოგი თხოვდა დავიცვათ მთელი ანტიგერმანული კოალიცია რუსეთიანა, მოვიხსენიოთ ეს სახელმწიფოც და გამოვსთქვათ იმედი, რომ გამარჯვებული რუსის ხალხი შესძლებს დემოკრატის მოპოვებასაცო. ორი დღე ვიდავეთ. ბოლოს მივიღეთ კომპრომისი: მივიღეთ პრინციპი გერმანიის დამარცხების და გამოვთქვით იმედი დემოკრა-

ტიის გამარჯვებისა ყველგან. დეკლარაციის დაწერა მივანდევით მა-
ლიანტოვიჩს. კარლოს ვაცნობე წერილობით ეს ამბავი პეტერბურგ-
ში, მე გავემგზავრე საქართველოში. დეკლარაცია გაეგზავნა სოც.-დემ-
მოკრატი. ფრაქციას ღუმში, სადაც გამოიწვია დიდი ოპოზიცია. აქ
თითქმის ყველა ბოლშევიკები და მენშევიკები გერმანოფილურ ტენ-
დენციას ადგენ, თუმცა აშკარათ ვერ ამხელდენ. მისაღებათ მიაჩნდათ
რუსეთის გერმანიის მიერ დამარცხება, რის შედეგი იქნებოდა რევო-
ლიუცია. ხოლო რა მოუვიდოდათ საფრანგეთის კოალიციას, ეს მათ
არ აინტერესებდა.

როცა ჩვენში ჩავედი, ეს აზროვნება დამხვდა სავსებით გ ბატონე-
ბული ჩვენს პარტიაში, მთელ ინტელიგენციაში. მოსვლისთანავე მოწ-
ვეულ იქნა საოლქო და თფილისის კომიტეტის შეერთებული სხდომა.
მთავარი არგუმენტი გერმანოფილობისა იყო ერთი: გერმანია თუ საფ-
რანგეთზე გაიმარჯვებს, ეს იქნება პროგრესის გამარჯვება რეაქციასზე;
გერმანია ყოველი მხრით საფრანგეთზე წინ დგას, მრეწველობით, მუ-
შათა მასების შეგნებით, სოც.-დემ. პარტიის სიძლიერით, ბურჟუაზიის
სისუსტით და სხ. რა მოსახმარია ცარიელი რესპუბლიკა, თუ შიგ არა-
ფერი ყრიაო და სხ. ეს შეხედულება იყო გაბატონებული, მას მეთაუ-
რობდა ნოე რამიშვილი, ნოე ხომერიკი და სხვები. ჩემი მოსაზრება სა-
ერთოდ დემოკრატიულ ქვეყნებზე და კერძოთ სასურველ გამოსავალ-
ზე, რომ დამარცხება როგორც რუსეთის, ისე გერმანიის მისაღებია,
არ იქნა გაზიარებული, ზოგის მიერ იმიტომ რომ ეს ბურჟუაზიულია,
საფრანგეთ-ინგლისის ბურჟუაზიის ბატონობის გაძლიერებააო, ზოგის-
თვის ეს იყო უტოპიური, მისი შეუძლებლობა, ან ერთი კოალიცია
უნდა დამარცხდეს, ან მეორე, მესამე გამოსავალი არ არისო.

დავრჩით ჩვენ-ჩვენ აზრზე. გამოვშორდი ამ უნაყოფო დავას, დავ-
სახლდი ლანჩხუთში. შეუდექი ჩვენს გაზეთში თანამშრომლობას და
შინ მებახჩობას. რედაქცია მიგზავნიდა ყოველ-თვიურათ ოც მანეთს.
თფილისში ავდიოდი ხანდანან. სხვათა შორის მოვათავსე წერილები
„ომი და ზავი“, სადაც ვატარებდი ჩემს ანტიგერმანულ შეხედულე-
ბებს (ეს წერილები შემდეგ დაიბეჭდა რუსულ ჟურნალში პეტროგ-
რადს). მიპასუხეს იქვე. გაიმართა კამათი, რამდენათაც კი მოეწყობო-
და ეს ომის ატმოსფერაში. ბოლოს ჩემი წერილები აღარ დაბეჭდეს
ამავე საგანზე. ჩემმა მომხრეებმა გრ. ურატაძის მეთაურობით გადას-
წყვიტეს გაზეთის გამოცემა ქუთაისში ჩვენი მიმართულების. გამოუშ-
ვით რამდენიმე ნომერი („ახალი კვალი“), მაგრამ პარტიის საოლქო
კომიტეტმა აგვიკრძალა. დავემორჩილეთ. გადავედით ისევ პარტიულ
ორგანოში. სადაო საკითხებზე აღარ იწერებოდა.

ამ დროს მოხდა ორი ამბავი. მთავრობამ ექვი აიღო აჭარაზე, ოს-შალეთს ერდგულობს, ჩვენ გვღალატობსო. საბუთი დიდი არაფერი ქონდა, გარდა რამდენიმე ოსმალის ჩაჩუტის დაჭერისა, მაგრამ ეს ექვი საკმარისი გახდა მის მოსალეწავათ ექსპედიციის გაგზავნისა. ააოხრეს მრავალი სოფლები. საბედნიეროთ ერთ-ერთი დამსჯელი ნაწილის მეთაურათ დაინიშნა ლენერალი ჩიქოვანი, რომელმაც არ გამოიჩინა სისასტიკე, გამართა მოლაპარაკება სოფლების მეთაურებთან, გადაარჩინა აოხრებას და ამ გზით აჭარა და რუსეთი ისევ დააახლოვა. ბოლოს და ბოლოს ეს პოლიტიკა მოიწონეს უმაღლეს სფეროშიაც. აქედან გამოვიყვანე გაკვეთილი, არ იქნას გადადგმული ისეთი ნაბიჯი, რომ მთავრობამ ორგულობათ მიიღოს. ეს მით უფრო საჭირო გახდა, რომ ლოზანაში მოხდა უპასუხისმგებლო ქართველები გამოსვლა ერთა წარმომადგენელთა ყრილობაზე გერმანიის სასარგებლოთ, რუსეთის საწინააღმდეგოთ და ითხოვდენ ოსმალს საშუალებით ჩვენს განთავისუფლებას. ქართველ სოც.-დემოკრატებმა აქვე გაილაშქრეს ამ გამოსვლების წინააღმდეგ, რამაც დიდი სამსახური გაგვიწია საქართველოში, — მთავრობამ დაინახა რომ პასუხისმგებელი პარტია სეპარატიზმის წინააღმდეგია.

მეორე ამბავი: ენვერ ფაშის ჯარმა დაამარცხა რუსის ჯარი საზღვარზე და შემოიჭრა აქეთ სარაყამიშის გზით. ნამესტნიკის სამხედრო თანამემამულემ მიშლაევსკიმ გადასწყვიტა წინასწარ შედგენილ გეგმის ასრულება — ამიერ-კავკასიის დაცლა, თუ ოსმალთა შემოიჭრებოდა. გავრცელდა ხმა, რუსი მიდისო. აჩქარდა ჩვენი ინტელიგენცია, მოიწვია სასწრაფოთ საზოგადო მოღვაწეთა კრება სათავად-აზნაურო ხადგომის ერთ დიდ ზალაში. მეც წავედი (იმ დროს სწორეთ თფილისში მოვხდი). დაიწყო სხდომა. რუსი მიდის, რა ვქნათ, მოითხოვეს დროებითი მთავრობის შედგენა, ახლავე საამისო პირების არჩევა და სხ. მე და ჩემი ამხანაგები წავედით ამ გეგმების წინააღმდეგ, დაუხატეთ მისი საშიშროება; შეიძლება რუსი არ წავიდეს, ჩამოგვართმევენ ღალატში, აგვაწიოკებენ და სხ. და სხ. თავცხელა ხალხი შეგრილდა, ტონს დაუწიეს, ბოლოს და ბოლოს მიიღეს ჩვენი წინადადება და დავიშალეთ. რასაკვირველია, არსად რუსი არ წასულა, მიშლაევსკი კი „წავიდა“, გააგდეს, ერთი სიტყვით, ერის ფიზიკური არსებობის ინტერესი მოითხოვდა იდეური წონასწორობის შენახვას, ყოველი ექვის რუსეთის ორგულობაზე, თავიდან აცილებას; ვიცოდით, რომ მთავრობა განსაკუთრებით თვალ-ყურს ადევნებს და აფასებს სოც.-დემ. ყოფა-ქცევას, რომელიც წარმოადგენდა ერს ყველა დღეში და მამასა-დამე ხალხის სულიერ მესაიდუმლეს. ფრეილინის და ლოზანის გამოს-

ვლებმა დაარწმუნა სფეროები, რომ ჩვენ ავანტიურას არ გავყვებით. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს ისიც, რომ ჩვენი ლეგალური თუ არალეგალური ამხანაგები ამ ხანებში რეპრესიების მსხვერპლნი იშვიათად ხდებოდნენ. ყველა თითქმის თავის ალაგას იყვენ და განაგრძობდნენ მუშაობას. ჩემი დაქერა გადაწყვეტილია მხოლოდ რევოლუციის წინა კვირაში, როგორც ეს აღმოჩნდა შემდეგ ქუთაისის ქანდაკმერიის ქალღლებიდან.

როცა ჩვენ ასე ფრთხილ პოლიტიკას ვეწეოდით, მეზობელ ერში, სომხებში, ხდებოდა სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენა. ენდვენ რუსების დაპირებებს, აყვენ მათ ინსტრუქციებს, შეაყენეს თავისუფალი რაზმები, რომელნიც თფილისის ქუჩებზე ადიოდ-ჩამოდიოდნენ, მოედანზე იწვრთნებოდნენ და რუსის ჯარის წინ თუ უკან შედიოდნენ ოსმალეთში და იქ მცხოვრებ სომხებს აჯანყებდნენ. სომხები თფილისში გაამაყდნენ, მალლიდან გვიყურებდნენ, დარწმუნებული იყვენ, რომ იწყება მათი აღორძინების ხანა, ოსმალეთის დანგრევა, ძველი სომხეთის აღდგენა და სხ. არავის მათგანს ეჭვიც არ შეუტანია ამ იმედებში. ჩვენ ამ დროს ვიყავით სრულ ნეიტრალურ პოზიციაზე; არც რუს ვესხმოდით, არც ოსმალს; ვიყავით ლოიალურათ განწყობილი, რამაც აგვაცდინა ბევრი ფათერაკი იმ ეკლიან ხანაში. საერთო ხოცვა-ჟლეტაში ჩვენთვის მთავარი ამოცანა იყო ერის, თვითეული მისი კუთხის, ფიზიკურათ ამოფხვრისაგან გადაარჩენა.

აი ამ დავიდარაბაში ვარ გაბმული, რომ ქუთაისიდან წერილი მომდის — დაუყონებლივ ამოდიო. წავედი, ვაგძლიდან წამიყვანეს დიდის საიდუმლოებით ერთ უცნობ ბინაზე, გაიღო კარები, გამოჩნდა მიხაკო წერეთელი, ჩემი ძველი ნაცნობი; ჯერ იყო მარქსისტი, პირველათ მან თარგმნა მარქსის „კაპიტალი“-ს ერთი თავი და მომიტანა „კვალ“-ში გასაცნობათ; შემდეგ უნენვაში გახდა ანარქისტი, შემდეგ ნაციონალისტი და ამ ფირმით ჩამოსულიყო საქართველოში საიდუმლოთ. მან ამიხსნა მიზეზი შეხვედრის: გერმანიაში დაარსებულა ქართული კომიტეტი, რომლის მიზანია საქართველოს განთავისუფლება გერმანია-ოსმალეთის დახმარებით. ჩამოვიდა საამისო სამუშაოთ ამ ნიადაგზე, ხალხის მოსამზადებლათ საზღვრების გადმოლახვისთანავე და სხ. მე კატეგორიული უარი უთხარი ასეთი მუშაობის დაშვებაზე. ავუსხენი: ჩვენ ომს არ ვაწარმოებთ, არც ერთ კოალიციაში არ ვიმყოფებით, რუსეთის ორგულობას ვერ გამოვიჩინთ, პირიქით, ხალხის შეკითხვაზე — მობილიზაციაში გავიდეთ თუ დავიმალოთ — ჩვენ ვურჩიეთ: გასვლა, არავითარი საბოტაჟი არ გაეწიათ. ჩვენში გერმანოფილური აზროვნება სჭარბობს, მაგრამ აჯანყების მომხრე მათგან არც ერთი

პირი არ შეიძლება იყოს, ჩვენი გზა სძევს არა ამ მხრით, არამედ რუსეთის შინაგანი რევოლუციის ხაზზე და სხ. თან დაუმატე იმუშაონ მათ საზღვარ-გარეთ ქართულ კომიტეტში. შეიძლება ეს ხაზიც გამოგვადგეს-თქვა. დიდ ხანს კამათი არ დაგვეჭირებია, ჩქარა შევთანხმდით, ჩემი მოსაზრების საფუძვლიანობა მან იცნო და ასე დავეშორდით ცოტა ხნის შემდეგ. ამავე საკითხზე მქონდა ბაასი იმავე კომიტეტის მეორე წარმომადგენელ გ. მაჩაბელთან თფილისში დ. ვაჩნაძის ბინაზე. აქაც საუბარი გათავდა შეთანხმებით — ჩვენ ჩვენ ხაზზე ვიმუშავებდით შიგნით, ისინი მათებურათ უცხოეთში, ან ერთი გაგვიყვანს, ან მეორე. ძირითად საკითხში — საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოებაში — არავითარი აზრთა სხვადასხვაობა არ ყოფილა. საჭირო იყო მხოლოდ ისეთი ტაქტიკა, რომელიც მართლა მიგვიყვანდა ამ მიზნისაკენ და თან ქართველი ერის ფიზიკურ არსებობას არ ემუქრებოდა. ყოველნაირი ავანტიურა, საეგებო ნაბიჯები ჩვენი მუშაობიდან უნდა ყოფილიყო ამოგდებული. ამ დროს დამოუკიდებლობის საკითხის შესახებ ჩვენ კიდევ არ გვექონდა პარტიული აზრი, საერთო გადაწყვეტილება. თვითუღს ქონდა თავისი აზრი ამ საგანზე და მეც წერეთელმაჩაბელს ჩემს პირად აზრს მოვასხენებდი. მაგრამ ვიცოდი, რომ ბევრი ამხანაგები ჩემებრ ფიქრობდა, თუ ხელსაყრელი პირობა დაგვიდგებოდა — ამ ნაბიჯს გადავდგამდით, მაგრამ ბოლოსდაბოლოს მაინც საჭიროთ დავინახეთ კოლექტიური აზრის შედგენა და ამ მიზნით მოვიწვიეთ პარტიული კონფერენცია მარტო საქართველოს ორგანიზაციების ლანჩხუთში, სოფ. ჭუნჭუთში. ამ ადგილის ამორჩევა მოახდინებოდა იმ მოსაზრებით, რომ მე უეჭველათ დავესწრებოდი, ხოლო შორს წასვლა არ შემეძლო, პოლიცია თვალ-ყურს. მადევნებდა. ეს თვალ-ყურის დევნა გაძლიერდა განსაკუთრებით 1917 წ. დასაწყისიდან, მე მგონია ჩემზე რალაც ეჭვი აიღეს, შეიძლება გაიგეს ჩემი შეხვედრა უცხოეთის ემისარებთან.

კონფერენცია შედგა იანვარში თუ თებერვალში, 1917 წ. მომწყობი და მეთვალყურე იყო ზოსიმე ჯორბენაძე, დაესწრენ ყველა ლიდერები. დიდი დავა არ ყოფილა, მთავარ საკითხზედ საერთო აზრი იყო, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობა უნდა გამოვაცხადოთ, თუ დადგება საამისო პირობები, ე. ი. რუსის ჯარი დასტოვებს ჩვენს ქვეყანას. ამ შემთხვევაში ჩვენი აქტი არც კი ჩაითვლება ვინმეს ლალატათ, პირიქით, ეს იქნება თავის დაცვის საშუალება და მეტრძოლი ბანაკიდან განზე დადგომა. შეიძლება ბოლოსდაბოლოს რუსმა გაიმარჯვოს და დაბრუნდეს, ჩვენ მას მოღალატეთ, მტრის ბანაკში ვადასუღათ არ დავხვდეთ. ასეთი განმარტებებით და გაგებით მივიღეთ მთა-

ვარი დებულება. დავა გამოიწვია მხოლოდ ამ გადაწყვეტილების ცხოვრებაში გატარებამ. ნ. რამიშვილი იცავდა მის გატანას პარტიის ფართე წრეებში და გავრცელებას. მე წინააღმდეგე ამ წინადადებას და მოვიტხოვდი მის საიდუმლოთ შენახვას და მისით ხელმძღვანელობას შესაფერ მომენტში. ჩემი მოსაზრების საფუძველი იყო იგივე შიში, ვაათუ მთავრობამ ღალატი შეგვეწამოს და ხალხი დაარბიონ. რა ფორმითაც უნდა გადაგვეტანა ჩვენი რეზოლუცია ხალხში — ის იქნებოდა გაგებული ერთნაირათ: სოც.-დემ. პარტია გადაუდგა რუსეთს და მიემხრო გერმანიის კოალიციას. ეს ჩვენ ჩამოგვაცილდა ყველა არა-ქართველ ელემენტებს, ჩამოაგდებდა ეროვნულ შუღლს ჩვენს რიგებში და ამავე დროს მთავრობის რეპრესიებს ქართველების წინააღმდეგ არამარტო საქართველოში, არამედ აგრეთვე ჯარის-კაცთა შორის ფრონტზე. ვიდავით მთელი დღე. ნ. ხომერიკი მხარს უჭერდა ნ. რამიშვილს. ბოლოს მივიღეთ კომპრომისი — გადაწყვეტილება შენახულიყო საიდუმლოთ შემდეგ კონფერენციამდე, რომელიც მიიღებდა საბოლოო განჩინებას. დავიშალეთ ძველი ხაზით სამუშაოთ.

ორივე ნოეს ქონდათ, რასაკვირველია, ყურადსაღები არგუმენტები. მაიი აზრით ყოველივე რეზოლუცია, რასაც მსვლელობას არ მივსცემთ, მიუღებელია, ცარიელი სიტყვებია და მებრძოლ პარტიას ეს არ ეკადრებაო. თუ ხალხი არ იქნება მიმზადებული, როგორ შეგვეძლება ვისარგებლოთ შესაფერი მომენტით, ვინ გამოგვყვება, დავრჩებით მარტო და პარტიასაც დავანგრევთო და სხ. და სხ. ბოლოს მაინც ღათმეს „დროებით“.

ეს „დროებით“ აღარ დაგვკვირებია. საზოგადოთ, ომის ხანაში მე არ მიმაჩნდა მისაღებათ წინასწარი პოლიტიკური პლანის გამომუშაება და მისი გატარებისათვის მუშაობა. ასეთი ყოფა-ქცევა უეჭველათ გადაგვადებდა სადმე ხრამში. სომხების მაგალითს თავიდანვე ვეპყრობოდით უარყოფითად, რაიცა სავსებით გამართლდა 1915 წ. რუსები შევიდენ მართლაც ოსმალეთის სამხრეთში. მაგრამ იქ სომხები აღარ დახვდათ, მთავრობამ კი მიიღო გადაწყვეტილება სომხების ნამოსახლარზე დაასახლოს კახაკები! ასე გადაუხადეს მარ რუსეთისათვის თავის დადება, საშინელი მსხვერპლის გაღება. მე ვხელმძღვანელობდი ერთი ხაზით — ვიმოქმედოთ გარემოებათა გავლენით და მათთან შეგუებით. წარმოება, მაშასადამე, პრაქტიკული პოლიტიკის ფაქტების მიხედვით, ხოლო ფაქტების მაგიერ პლანის წამოყენება და აჩქარება, იქნებოდა საბედისწერო. ჩვენი პარტიული კონფერენცია, როგორც იყო ჩამოგდა ამ ხაზისაკენ, უარი თქვა ნაჩქარევი ნაბიჯებისაგან და გულდამშვიდებით დავიშალეთ.

სწორეთ ერთი თვეც არ გასულიყო კონფერენციიდან, რომ ჩვენს რედაქციაში გაიმართა დისკუსია მიღებული რეზოლუციების გამო, წამოდგა სხვადასხვანაირი ინტერპრეტაცია. გავიგე თუ არა ეს, ჩაეჭეჭი მატარებელში და თფილისისაკენ გავსწიე. სამტრედიაში ვინახულე კასირი ურუშაძე, ჩვენი ამხანაგი. დამინახა თუ არა სიხარულით მითხრა, კარგი რომ ჩამოდი, თფილისიდან ამ დღით პატარა ბარათი მივიღე — ითხოვდნენ შენს დაუყოვნებლივ ჩამოსვლასო. მე ვუპასუხე რომ სწორეთ იქით მივდივარ ამავე მატარებლით, საინტერესოა მაინც რატომ მიბარებენ თუ იცი თქვა. არაფერი არ ვიციო. ალბათ ინტერპრეტაციების საკითხისთვის მიწვევენ თქვა და გავსწიე. სალამოს გვიან ჩავედი და მხოლოდ მეორე დღეს დილით შევედი რედაქციაში. ყველა იქ იყვნენ, მთელი ბიურო და თფილისის კომიტეტი. „დიდი ამბებია პეტერბურგში, დეპეშა მივიღეთ გოგიტა ფალავასაგან: მთავრობა გადაიცვალაო, რაშია საქმე ჯერ კიდევ არ ვიციო, აქაური ხელისუფლება სდუმს, რა ვქნათო. გამოირკვა რომ მთელი თფილისი გაიძახის — მთავრობაძე მომკვდარაო და ვერაფერი გაიგო დანამდვილებით. გადავწყვიტე ნაძალადევიში მოგვეწვია აშკარა დიდი კრება და თუ მთავრობა თავს არ დაგვესხმოდა — ცხადი იყო რომ რუსეთში რალაც დიდი ცვლილებაა. მაგრამ არც ეს ცდა დაგვეჭირებია; მესამე დღეს გამოცხადდა ოფიციალური დეპეშები, რაიცა პეტერბურგიდან დროებით მთავრობას დროზე გამოეგზავნა, მაგრამ ნამესტნიკი მალავდა და არ აქვეყნებდა. რევოლიუცია დაიწყო.

რევოლიუცია იყო სრულიად მოულოდნელი ყველა პოლიტიკური პარტიისათვის. რუსეთში არც ერთი პარტია რევოლიუციური თუ ოპოზიციონური რევოლიუციისაკენ არ მოუწოდებდნენ და ცდილობდნენ მხოლოდ დუმის საშუალებით რასპუტინების განდევნას და მთავრობის ირგვლივ ფართე საზოგადოების შემოკრებას თავდაცვის ნიადაგზე. ბოლშევიკები უცხოეთში ძალიან რევოლიუციონერობდნენ, მაგრამ რუსეთში კი ხმას არ იღებდნენ და ერთგული მოქალაქის როლში გამოდიოდნენ, დუმის ბოლშევიკური ფრაქცია განიცდის კრიზისს მალინოვსკის როლის გამომჟღავნებით, ხოლო ჩვენები განაგრძობდნენ ლოიალურ ოპოზიციონერობას და მისაღებ კრიტიკას.

რევოლიუცია გადასწყვიტა ჯარმა, პეტერბურგის გარნიზონის გამოსვლამ მთავრობის მორჩილებიდან. ის იყო სამხედრო წარმოშობის. მართალია, ის მივიღეთ „ფოშტით“, როგორც მაშინ ამბობდნენ, მაგრამ ასეთივე „ფოშტით“ მიიღო ის მთელმა იმპერიამ და არა მარტო საქართველომ. სიმძიმის ცენტრი იყო არა „მიღებაში“, არამედ

მის პატრონობაში, გაძლოლაში და ხალხის სასარგებლოთ გამოყენებაში. რევოლიუცია 1905 წ. კი „მივიღეთ“, მაგრამ ჩქარა გათავდა დი-მარცხებით. დამარცხებული რევოლიუცია მეტია, ვინემ გამარჯვებუ-ლი.

პირველი საკითხი რომელიც დაისვა ჩვენ წინ იყო შემდეგი: შედგენა ისეთი რევოლიუციური ორგანიზაციის, რომელიც ძალა-უფლებას დაეპატრონება და ამ ძალას მოისმარს ისე, რომ რევოლიუცია გაათა-როვოს და გააღრმავოს და იმავე დროს კონტრევოლიუცია არ გამო-იწვიოს. თვითმპყრობლობის არმატურის, მისი მშველელთა მშველელე-ბის განმარტოვება დანარჩენ საზოგადოებისაგან — დაისვა დღის წეს-რიგში. ასეთი ძალა შეიძლებოდა მოეცა მხოლოდ თფილისის გაწრთ-ვნილ, პოლიტიკურათ განვითარებულ მუშათა კლასს. ამავე დროს პე-ტერბურგში გამოცხადდა მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოს შედგენა.

გადგმველით ჯერ მუშათა საბჭოს დაარსება თფილისში, ხოლო ჯარის-კაცების საკითხი ღია დავტოვეთ, ზანამ ამათი პოზიცია გამოირ-კვევოდა საბოლოოთ. პარტიული კრებიდან შინ მივდივარ, გზაში შე-მომხვდა ერთი მუშა, მიცნა და მეუბნება — კრებაზე არ მოდიხარ, მუშათა საბჭო უნდა ავირჩიოთ! გამიკვირდა, ვისი კრებაა, ვინ მე-თაურობს, პროვაცია არ იყოს თქვა და მაშინვე წავყევი მას. მიხაილო-ვის ქუჩაზე, ეზოდან შევედი ერთ პატარა დარბაზში, სადაც უკვე მოეჯარათ თავი მუშებს და არეულ-დარეულ ხალხს, ხოლო ესტრადა-ზე იჯდა ფ. მახარაძე და მის ირგვლივ ყველა ცნობილი ბოლშევიკები. ფილიპე თავმჯდომარეობდა. მენშევიკები კი ვერსად დავინახე. ჩემი მის-ვლა არ იამა თავმჯდომარეს და მის ამალას, გავედი მეც ესტრადაზე და ყურს ვუგდებ. ფილიპე მოუწოდებს კრებას ახლავე ავირჩიოთ მუ-შათა საბჭოვო. ავიღე სიტყვა და განუმარტე კრებას რას ნიშნავს მუ-შათა საბჭო და ვინ არის მისი ამრჩეველი. აქ კი შემთხვევით მოსულა თუ მოყვანილი ხალხია, მუშათა კლასს არ აურჩევია, არავინ გამოუგზავ-ნია და ასეთ პირობებში მისი სახელით არჩევა რაიმე ორგანოს, იქნება უზურპაცია მისი უფლების და სხვ. და სხ. გაიმართა კამათი. აშკარა იყო ერთი მუქა ბოლშევიკების ჩაწყობილი ამბავი, რომ ამით ხელში ჩაეგდოთ მუშათა საბჭოს სახელი და ის თავზე მოეხვია ხალხისათვის. ეს საძაგელი შეთქმულება გამომეტოვინდა, დამსწრე მუშებმა ხმა ამოი-ღეს, დაგმეს ეს კრება და მისი მომწვევიც, გადააყენეს ფილიპე, აირჩიეს თავის წრიდან პრეზიდენტი. მიიღეს ჩემი წინადადება — არჩეულ იქ-ნას საორგანიზაციო, საინიციატივო კომისია მუშათა საბჭოს არჩევის მოსაწყობათ. არჩევნები უნდა მომხდარიყო ადგილობრივ ცეხებში, ფაბრიკა-ზავოდებში. კომისიაში არჩეულ იქნა ყველა ჩვენი ხალხი, აი

ამ დროს გამიხმო იქვე, ესტრადის კუთხეში ვ. ჯულელმა, მთავარ ბოლშევიკმა, დაუძახა სხვა მის ამხანაგებს, გარდა ფილიპესი, რომელიც გაჯავრებული წასულიყო და მითხრა: ვხედავთ მუშათა საბჭოს მეთაურობა თქვენს ხელში გადადის, იმედია ჩვენ სამუშაოს მოგვეცემთო. მეც დავპირდი, რასაკვირველია, ამ დღიდან დაიწყო მისი ჩამოშორება თავის ფრაქციისაგან და ჩვენს მხარეზე გადმოსვლა. მიცემული სიტყვა შევასრულეთ, ყველა საქმეებში ვრევედით და დავალებებს ვაძლევდით. სხვა ბოლშევიკები არ მოგვეკარებია, განზე დადგენ, გამოსცეს თავისი ორგანო და მუშაობდენ ფრაქციულათ.

მესამე დღეს გაიმართა დიდი მიტინგი ნაძალადევის მოედანზე. დაესწრო აუარებელი ხალხი, აიმართა მრავალი ტრიბუნა და მიეცა გასავალი ენა-წყლიან ორატორებს. მე ამ სიტყვათა კორიანტელმა თავი მომაბეზრა და გავსწიე სკოლის შენობისაკენ მოსასვენებლათ. მივედი, რა ვნახე, მშვენიერი კრება, სადაც ჯარის-კაცები სჭარბობდენ, ხოლო პრეზიდიუმში იჯდენ ერთი სალდათი და ერთი ერის კაცი, პირველი იყო ვერეშჩაკი. მეორე ილიკო ქარცივაძე (ს. რ.). მივხვდი რაშია ციყო საქმე: ს.-რ.-ბს მოუნდომებიათ ჯარის-კაცთა საბჭოს შედგენა და მისი მეთაურობა. დაწყება გავდა ბოლშევიკურ შეთქმულობას. მე ჩამოვჯექი და ყურს ვუგდებ. გამოირკვა, რომ აქ მოსულან თითქმის ყველა ყაზარმიდან, გარდა საპიორებისა, რომელნიც არ გამოუშვია მათ უფროს და პირდაპირ ყაზარმაში ჩაუკეტია. ილიკომ შემოიტანა წინადადება — დაუყონებლივ წავიდეთ ყველამ და ან გამოვიყვანოთ ჩვენი ამხანაგები ყაზარმიდან, ან ჩვენც მათთან დავრჩეთო. მხარი დაუჭირეს მას. იწყება ავანტიურა, რაიცა შეიძლება გათავებულებიყო სისხლის ღვრით. სიტყვა ავიღე და შევებრძოლე ამ წინადადებას, მე ვუთხარი: საკმარისია დელეგაციის გაგზავნა უფროსთან მოსალაპარაკებლათ, ხოლო ამდენი კაცის წასვლა მოთხოვნით და ბრძოლის გუნებით შესაძლებელია დამთავრდეს ტრადიკულათ და სხ. დამეთანხმენ, აირჩიეს დელეგაცია, რამაც ჩინებულათ შეასრულა თავისი მისია, როგორც მეორე დღეს გავიგე. კრებამ აირჩია საორგანიზაციო კომისია, რასაკვირველია, ილიკოს და ვერეშჩაკს აქ ამ კრებაზე სურდათ საბჭოს არჩევა! მე მგონია ამათ მოდიოდათ ეს უცოდინარობით და არა შეთქმულებით. დავიშალეთ. დავინახე, რომ თუ მუშათა საბჭო იქნებოდა სოც.-დემ. მეთაურობით, ჯარის-კაცთა საბჭო იქნებოდა სოც.-რ.-ბის.

ამ კრებაზე ჩემი ყურადღება მიიქცია პრეზიდიუმის წევრმა სალდათმა ვერეშჩაკმა. ის თავის საღი მსჯელობით დიდათ განირჩეოდა ფანტასტიური და ავანტიურულათ განწყობილის ქარცივაძისაგან, თუმცა ორივე ესერობდენ. სწორეთ ვერეშჩაკი დავინახე ჯარის-კაცთა

საბჭოს მეთაურის როლში და არა სხვა რომელიმე ინტელიგენტი სოც.-რევ. ამ სფეროში და ამ მიმართულებით ჩვენც გავსწიეთ მუშაობა და ბოლოს კიდევაც მივალწიეთ მიზანს.

ერთ კვირაში მუშათა საბჭო უკვე მზათ იყო თავისი აღმასრულებელი კომიტეტით და ჩემი თავმჯდომარეობით. სწორეთ არ ვიცი ვინ წამოაყენა ჩემი კანდიდატურა, მახსოვს რომ საარჩევნო კომისიაში მიეღოთ ერთხმად ის და აღმასრულებელმა კომიტეტმაც ერთხმად ამირჩია. შედგა პრეზიდიუმი: მდივანი გ. ცინცაძე, ამხანაგი გ. მახარაძე და სხ. როცა ჯარის-კაცთა საბჭო მოეწყო ვერეშჩაკის თავმჯდომარეობით, პრეზიდიუმი შეერთებული საბჭოსი დარჩა იგივე, მხოლოდ ჩემი მოადგილე გახდა ვერეშჩაკი, წევრათ მუხარინსკი და სხ. სამხედრო პირები. ეს დეტალები არ არის საინტერესო, ეს ყოველივე დაბეჭდილია.

თფილისში რამდენიმე დღეში დაირღვა მთელი პოლიციური ძალა, ჯარი-გარნიზონი გადაუდგა ძველ მთავრობას და ახალსაც შორიდან უყურებდა. ქალაქი დარჩა უპატრონოთ. „ოზოკომი“ ჰაერში გამოკიდებულათ, ყოველივე მხრიდან მომართავდენ აღმასკომს — დაეპატრონეთ ხელისუფლებასო. ასეთი წინადადება იყო ჩვენთვის მიუღებელი, ჩვენ ვიყავით თანახმა წეს-რიგის დაცვა აგველო ხელში, ხოლო დროებითი მთავრობის ერდგული და დამხმარე დავრჩენილიყავით. არ უნდა შექმნილიყო შთაბეჭდილება მუშათა ხელისუფლების დაარსების, რაიცა დააფრთხობდა ყველა ლიბერალურ ელემენტებს და გადაისროდა მარჯვნივ. ამის თავიდან ასაცილებლათ, მოვახდინეთ ქალაქის მართველობის არჩევნები, რომელსაც მეთაურობდა სამი პირი: სომეხი ხატისოვი, ქართველი — მე და რუსი ოფიცერი — პოპოვი. ერთი მხრით გაერთიანდა რევოლუციური ელემენტები საბჭოების, მეორე მხრით რევოლიუციური და ლიბერალური ელემენტები ქალაქის თვითმართველობის სახით. რეალური ძალა კი ეკუთვნოდა მუშათა საბჭოს. ქალაქში თანდათან დაიწყო ანარქიული გამოსვლები, ცარცვა და მკვლელობები. აღმასკომმა დაადგინა სასწრაფოთ შეექმნა საკუთარი პოლიციური რაზმები და აღეკვეთა მაგარი ხელით კრიმინალური გამოსვლები. მივსწერეთ გურიის სოც.-დემ. კომიტეტს ასეთი ძალების გამოგზავნა. რაღაც ორ-სამ კვირაში მოგვივიდა გურულების რაზმი ვლ. და კ. იმნაძეების მეთაურობით. გვარდიის ხსენება კიდევ არ იყო, კიდევ ვიყავით ილიუზიებით გართული, ჯარი არსებობს და ახალი ჯარი რათ გვჭირია. 1917 წ. ზაფხული შეიქნა კრიმინალური გამოსვლების უმაღლესი შემოტევის სეზონი, რასაც აღმასრულებელ კომიტეტმა უპასუხა უმაღლესი სისასტიკით — საველე სასამართლოთი და იქვე დახვ-

რეტი. ამ დროიდან მუშათა საბჭოს ფაქტიური ხელისუფლება მყარდება და მას მიმართავენ ყველა უმაღლესი დაწესებულება, („ოზაკომი“, ქალაქის მმართველობა და სხვ.) მათი დადგენილების სისრულეში მოსაყვანათ. რადგან იყო შემთხვევები, როცა ზოგი დადგენილება არ ავასრულეთ, ვინაიდან მათ არ ვეთანხმებოდით, მათ სხდომებზე მეც მიწვევდნენ, როგორც თავმჯდომარეს საბჭოისა და სწყვეტდნენ საკითხებს ჩემი მონაწილეობით და თანხმობით. ასეთი წესით გამოტანილი ბრძანებები დაუყონებლივ სრულდებოდა ჩვენი აპარატების მიერ.

ამ წესით გაჩაღდა მწყობრი მუშაობა ყველა ორგანოებისა. ამ მოდელზე აეგო მუშაობა პროვინციის ორგანოებისაც. თავისთავათ ცხადია რომ ყველა ძირითადი პოლიტიკური და ორგანიზაციული საკითხები წყდებოდა, პირველ ყოვლისა, ჩვენი პარტიის ბიუროს კრებაზე (შემდეგ ც. კომ.), რომლის თავმჯდომარეთ მე ვითვლებოდი, მაგრამ ხშირათ სხდომებს ვერ ვესწრებოდი მოუცლელლობის გამო. ჩემი მოადგილე იყო ნ. რამიშვილი. საბჭოს და პარტიის მუშაობა წარმოებდა ერთსულოვანათ, მათი ორგანოების დადგენილებანი სრულდებოდა თანხმობით. საბჭოს დიდი უმრავლესობა იყვენ სოც. დემ. და რა გასაკვირალია მათი ყველა ძალების კოორდინაცია. ერთი სიტყვით, მთელი მოძრაობის იდეური და ტაქტიკური მეთაური იყო ჩვენი პარტია, აღმასრულებელი კი სხვადასხვა სახის საბჭოები. ჯარის-კაცთა საბჭო მისდევდა ჩვენს ხაზს ვერეშჩაკის, მუხარინსკის და სხვა მეთაურთა წყალობით, რომელნიც შედიოდნენ აღმასკომის პრეზიდიუმში. სოც.-რევ. არასოდეს არ წარმოუდგენიათ საკუთარი განსხვავებული ტაქტიკა ადგილობრივ საქმეებში. სამაგიეროთ ჩვენს და მათ შორის იყო დიდი განსხვავება პეტერბურგის მთავრობის მოქმედების დაფასებაში და მისი ხაზის აწონ-დაწონვაში.

რაში იყო საქმე? მთავარი საკითხი იყო ჩვენთვის მასის, პირველყოვლისა, მუშათა კლასის, ჩვენს ირგვლივ დარაზმვასა და გამაგრებაში. ზერელე, მოღვაწენი, რომელთა შორის იყვენ ქართველი მენშევიკებიც, მთელ თავის ყურადღებას აპყრობდნენ მთავრობის შენარჩუნებას და მისი ნდობის დამსახურებას. მასის შენახვა შეიძლებოდა რეფორმებით, ახალი ფაქტების შექმნით, ხოლო მთავრობის — სამთავრობო, სამინისტროების კომბინაციებით. მასაზე იყო ასეთი წარმოდგენა: კარგი ორატორი, მარჯვე პოლიტიკოსი მას ადვილათ დაიმორჩილებს და აიყოლიებს. აქედან დაიბადა ლოზუნგი: — მივიყვანოთ ქვეყანა დამფუძნებელ კრებამდე, რომელიც არის ერთად-ერთი კომპეტეტიური ორგანო ყოველნაირი რეფორმების შემოღების. ხოლო ეს ორგანო უნდა ყოფილიყო საარჩევნო დემოკრატიული სისტემის უკა-

ნასკნელი ტეხნიკის საშუალებით, ყველგან მთელ იმპერიაში ერთი-
იმავე დროს გატარებული. ეს დემოკრატიული კრეტინიზმი, მოლაპა-
რაკე ინტელიგენციის უსაქმურობის გამმართლებელი საშუალება
დარჩა მიუღებელი, გაუგებელი ხალხისთვის, რომელიც ცხოვრობს და
აზროვნობს რეალურათ, ფაქტების მიხედვით. ამის შედეგი გახდა პე-
ტერბურგის მუშათა საბჭოს საესებით ბოლშევიკების ხელში გადასვლა,
ყოველგან მასების მათ სასარგებლოთ ამოძრავება.

ამ ამბებით შეფიქრიანებული გამოვიხმეთ პირდაპირი მათულის
პეტერბურგიდან ი. წერეთელი და კ. ჩხეიძე. ველაპარაკეთ, გავაცანით
ჩვენი პარტიის და საბჭოს აზრი, მოვითხოვეთ რეფორმები, ზავის ჩა-
მოსაგდება გადამჭრელი ნაბიჯები და სხ. ვერავითარი პასუხი, გარდა
ნუგეშისა და ჩვენი დამშვიდებისა: ჩვენ ვემზადებით, ყოველივე კარ-
გად წავა და სხ.

ამ ოპტიმიზმის შემქმნელთა გამოიგონეს საიმპერიო დემოკრატი-
ული თათბირი, რომელიც შექმნის „წინა-პარლამენტს“. ეს იქნება ის
ავტორიტეტული ორგანო, რომელიც დაამყარებს წესიერებას და მი-
იყვანს ხალხს დამფუძნებელ კრებამდე. მოგვიწოდეს ჩვენც. ავირჩიეთ
დელეგატები და გავსწიეთ იქით საკუთარი ვაგონით. პეტერბურგის
სადგურზე შეგვხდა ირ. წერეთელი და პირდაპირ მიგვიყვანა მენშევი-
კურ ფრაქციის კრებაზე.

ირაკლი ჩამოვიდა ციმბირიდან რევოლიუციის შემდეგ და გახდა
სწრაფათ ლიდერი რუსი მენშევიკებისა. ამავე დროს ის გახდა წევრი
კოალიციური მთავრობის, თუმცა მუშათა საბჭომ უარპყო სოც.-დემ.
ასეთ მთავრობაში შესვლა. მაგრამ სოც.-დემ. ფრაქციამ ყურად არ
იღო ეს და თვითონ, წინააღმდეგ საქართველოს ს.-დ.-ისა, გადაწყვიტა
თავისი ორი წევრის მთავრობაში შეყვანა. თავისთავად ცხადია, რომ
ძალიან მაინტერესებდა რა ფრაქციაა ის, რომელიც ასე მასებისაგან
მოწყვეტილათ მოქმედებს და გამარჯვებით იმედოვნებს. მივედი მათ
კრებაზე. არასოდეს არ დამავიწყდება პირველი შთაბეჭდილება. კრე-
ბა წარმოადგენდა თავყრილობას არეულ-დარეულნი, არ იციან რა
აკეთონ, საით წავიდნენ; ყველა ის პროპაგანდისტები, რომელნიც მი-
ნახავეს რუსეთში და პარტიის კონგრესებზე და რომელთაც არასოდეს
არ ქონებიათ გარკვეული ხაზი რთული პირობებიდან გამოსასვლე-
ლათ, ყველა აქ იყვენ შეკრებილნი. როცა ირაკლი გამოჩნდა, ყველა
დაჩუმდა და მას რიგს გარეშე სიტყვა მიეცა. ეტყობოდა ირაკლი იყო
ამ ხალხის შეუმცდარი მეთაური და გზის მაჩვენებელი. ყველა ორა-
ტორები შემდეგ ირაკლი გიორგევიჩის ემყარებოდნენ, როგორც უდი-
დეს ავტორიტეტს და მის აზრებს იმეორებდნენ. ეს ცხვრის ფარა იყო,

მისი საკუთარი ფარა, ხოლო დანი და სხვები მის „სვიტაში“ შედიოდნენ. მეორე დღეს გაიმართა მენშევიკ დელეგატების და ადგილობრივი ორგანიზაციების შეერთებული კრება. უცებ მე წამომაყენეს თავმჯდომარეთ. გამიკვირდა, იქ იყო მარტოვი, დანი, მარტინოვი და სხ. დავთანხმდი. მივიღეთ დირექტივები, რაიცა უნდა გავგვეტარებია „დემოკრატიულ თათბირზე“; ამ დირექტივების მთავარი მუხლი იყო ის, რაც ჩვენ თფილისში მივიღეთ: არა კოალიციური სამინისტრო, არამედ დემოკრატიული, ცენზიანი კლასების გამორიცხვით და ბოლშევიკების შიგ შეყვანით. მივანდევით ამ აზრის გატარება მარტოვს. მან ეს არ გაატარა, თავის სიტყვაში მეორე დღეს ის მიემხრო კოალიციურ სამინისტროს შედგენას, რასაც ებრძოდნენ ბოლშევიკები. მოხდა მენშევიკების ჩამოშორება მასისაგან. დემოკრატიულ თათბირზე მხოლოდ ერთმა ჯგუფმა იცოდა რაც უნდოდა. ეს იყო ტროცკის მეთაურობით მოსული მუშათა საბჭოს წარმომადგენელი — მთელი ძალა-უფლება საბჭოებს — გაიძახოდნენ ისინი, მას კი უპირდაპირედნენ კოალიციურ მთავრობას, შუა კომბინაცია — დემოკრატიული მთავრობა კი გაქრა წერეთელ-ტროცკის სიტყვების დუელში.

აირჩიეს „წინა-პარლამენტი“, შიგ ამირჩიეს მეც. მაგრამ ჩემთვის ნათელი გახდა, რომ ეს არის წყალის ნაყვა, ასეთი ფოკუსით მასა არ შეჩერდებოდა. მენშევიკები და სოც.-რევოლიუციონერები ერთნაირათ გარიყულნი არიან, როგორც ხალხისაგან, ისე მხედრობისაგან და ჩემი დარჩენა უნაყოფო იქნებოდა. დავესწარი ერთ მიტინგს, სადაც ილაპარაკეს ცნობილ მენშევიკებმა (ლიბერი, დანი და სხ.). ეს იყო არა კრება, არამედ დამმარხველი პროცესია, მოდის ბოლშევიზმი, ყოველ-ლივეს შემუსრავს, რა გვეშველება, ხსნა არსაიდანაა... ერთი სიტყვით. გასაშტერებელი პესიმიზმი და გულგატეხილობა. უეჭველია. ასეთი ლიდერების ასეთი გამოსვლების შემდეგ დამსწრეთა დიდი უმრავლესობა მეორე დღესვე გადავიდა ბოლშევიკებისაკენ, ამ ამომავალი მზისაკენ.

დავბრუნდი საქართველოში, გავაკეთე მოხსენებანი ყველა ჩვენს რევოლიუციონურ ორგანიზაციებში (დაბეჭდილია). მივიღეთ შესაფერი რეზოლიუციები. მაგრამ ყველა ვხედავდით, რომ ცენტრი საიმედო აღარ არის და ადგილობრივათ გამაგრება ხსნის ერთად-ერთი გზა და ხილია. რუსეთის ასეთი დაძაბუნება აიხსნება ერთი მომენტიტ: მთავრობაში აქტიურათ ერია ბურჟუაზია, მაგრამ არ ერია არც მუშათა კლასი, არც გლეხობა. ამ ორი უკანასკნელის იდეოლოგიები — მენშევიკები და ესერები მათ მოწყდენ და მით გაუღეს კარები ბოლშევიკებს. რევოლიუციური პარტიის მთავარი ამოცანაა მუდამ იყოს დაკავშირებული თავის კლასთან. რუსებმა ეს ვერ შეასრულეს, ისინი აღმოჩნდნენ უფ-

რო ბურჟუაზიის გავლენის ქვეშ, ვინემ მშრომელთა მასების. მათმა ოპორტიუნიზმა აქ იფეთქა და მათ მიიყოლიეს ჩვენი წარმომადგენელნიც.

ჩამოსვლისთანავე მე გავაკეთე მოხსენება, პირველ ყოვლისა ც. კომიტეტში და საბჭოს აღმასრულებელ კომიტეტში. პირველ ყოვლისა საჭირო იყო პარტიული აპარატების დარწმუნება იმაში, რომ მზათ ვიყოთ ძალაუფლების ხელში ასაღებათ, როცა ამას მომენტი მოითხოვს. ეს აუცილებელი იყო იმიტომ, რომ წინეთ ვქადაგობდით — სოციალ-დემ. არ ერევა ბურჟუაზიულ რევოლიუციურ მთავრობაში და რჩება მუდამ ოპოზიციაში სოციალურ რევოლიუციამდეო. ამ შინაარსის წერილები მეც დამიწერია 1905 წ. გაზ. „სოციალ-დემოკრატ“-ში. ახლა ვხედავდი ამ თეორიის შეუსაბამობას და მისი განხორციელების დამლუპველ შედეგებს. სწორეთ ამ იდეოლოგიით იყვენ შეპყრობილნი რუსეთის მენშევიკები და გაუბრბოდენ მთავრობაში პასუხისმგებლობის აღებას. მათ გაგზავნეს ორი პირი დელეგატებათ, მეთვალყურეებათ მთავრობაში და ისიც მეორე ხარისხოვან პოსტებზე, სადავე კი გადაულოცეს ბურჟუაზიულ — ესერულ კოალიციას, რომლის უკან აღარც ერთი კლასი აღარ იდგა, არც ბურჟუაზია, შეშინებული და უხერხემლო. ც. კომ. და აღმ. კომიტეტმა სავსებით გაიზიარა ჩემი მოხსენების სარჩული და მოქმედების გეზი. პირველ ყოვლისა უნდა გვეყოლოდა შეიარაღებული ძალა. გვეგონა ნაციონალური პოლკები ასეთათ გამოგვადგებოდა. შეუდექით მათ შედგენას რუსის ჯარებიდან მათი გამოკრეფით. ეს პროცესი გაგრძელდა, მას მოუსწრო ბოლშევიკურმა გადატრიალებამ და მათი ქადაგი ფრონტის მიტოვების და შინ დაბრუნების შესახებ, მოედვა თფილისის გარნიზონსაც. დაუყოვნებლივ მივიღეთ ზომები ბოლშევიკური პრესა არ მისულიყო ფრონტამდე, ასე რომ საზღვარზე მდგომ ჯარმა დიდხანს არ იცოდა რა მოხდა პეტერბურგში. მაგრამ თფილისის გარნიზონი კი შეირყა. ქართული პოლკები ჩავარდენ მის გავლენის ქვეშ. ერთი ამათგანი იდგა ვერაზე. გამართეს მიტინგი. მიგვიწვიეს, მივედი, ვნახე ფ. მახარაძე ორატორობს და დაათვა ასე: შეხედეთ ჟორდანას, აცვია შუბა, განა ასეთი ხალხი დაიცავს მშრომელთა ინტერესებსო! სიტყვა ავიღე, რას ვეტყვოდი ადგილი მისახვედრია, მაგრამ აშკარა იყო ჯარის-კაცთა თანაგრძნობა იყო მისკენ. ამის შემდეგ ასეთ მიტინგებზე არ წავსულვარ. საჭირო იყო არა მხოლოდ სიტყვა, არამედ უმთავრესათ საქმე. აღმასრულებელ კომიტეტს დაუსვი ეს საკითხი და მივიღეთ გადაწყვეტილება ნაციონალური პოლკები დაშლილ იქნას, სალდათები უიარალოთ შინ გაშვებული, ხოლო რამდენიმე თვის შემდეგ ისევ მოწოდებულნი.

ჩვენ ვფიქრობდით, რომ სოფელში გლახობაში ბოლშევიკური სტალიური აფორიაქება ჩქარა გაქრება, დაემსგავსებოდა ნორმალურ მშრომელთა და შემდეგ გახდებოდა საიმედო სამხედრო ელემენტებათ. მაგრამ მათ გასარეკავათაც ძალა იყო საქირო. დაიბადა ახრი საკუთარი შეიარაღებული ძალის შექმნისა მოწინავე მუშებისაგან. ამის მთავარი მოტიქული გახდა ჯუღელი და მასვე მივანდევით ჭიაბერაშვილთან ერთად მისი დაწყება. გატარება ადვილი იყო, ვინაიდან პარტიული ცენ. კომიტეტი და ორგანიზაციები ამას მხარს უჭერდნენ. გვარდია შედგა, იარაღი კი არ იყო. აი ამ დროს მოხდა კონფლიქტი არსენალის ირგვლივ, რაიცა გათავდა მისი დაკავებით ჩვენ მიერ. ეს იყო ნაბიჯი თავდადების, რისკის, მაგრამ შეუღრეკელი გადაწყვეტილების და უძლეველი ნებისყოფის. მართალი ვითხრათ, როცა ამ სადამოს ვნახე დამწკრივებული ჩვენი „შეიარაღებული ძალა“ შემეშინდა, გავდა ნამდვილ ბანდას, ფანტასტიურათ შედგენილს და შეიარაღებულს. ვიფიქრე, ეს ძალით ერთ როტასაც ვერ მოერევა, არა თუ მთელ გარნიზონს. იმედი გვქონდა ერთადერთი — მუშების მორალური გაელენისა სალდათებზე. მხოლოდ და მხოლოდ ეს მორალი იყო მჭრელი იარაღი, ხოლო თოფ-რევოლვერები უბრალო დამატება, მოჩვენება. მუშათა გადაჭრილი სურვილი იყო გახდეს ბატონი და პატრონი თფილისის. ამ აზრს, ე. ი. მუშათა ხელისუფლებას თვით ბოლშევიკები ქადაგებდნენ, ასე ჩააგონეს ჯარსაც და ამ გარემოებამ მოშალა გარნიზონი. მუშათა ჩიქორთულათ შეიარაღებულ „ბანდამ“ 33 ათასი მეომრისაგან შემდგარი გარნიზონი განაიარაღა მორალურათ და დაახოქა თავის წინაშე. არსენალი გადმოვიდა ჩვენს ხელში. დაჭერილი ბოლშევიკები კ. ცინცაძის მეთაურობით მომიყვანეს სასახლეში, მე ისინი ყველა გაუშვი, რისთვისაც საყვედურიც მივიღე. გაუშვი იმიტომ რომ არ მინდოდა მიმეცა მათთვის მსხვერპლის ორეოლი, ხოლო გარნიზონისათვის საბაბი ჩვენს წინააღმდეგ გამოლაშქრების. რაკა გავიმარჯვეთ, საჭირო იყო დაწყნარება ადღევებულ სალდათების, დაშოშმანება მოწინააღმდეგენის და ასეთ ატმოსფერაში ჩვენი ძალებს თავის მოყრა და გამაგრება „ვით ქვითკირისა“. ასეთ დიდ საქმეს ვერ გავხდით საეჭვოთ კოტია ცინცაძის და კუზნეცოვის ტყვეობით. მათ წინააღმდეგ რეპრესიების დრო ჯერ კიდევ არ იყო დამდგარი.

არსენალის აღებამ ააფორიაქა მთელი გარნიზონი, მოითხოვეს ჯარის-კაცთა საბჭოს მოწვევა და აღმასრ. კომიტეტის ბიუროს გამოცხადება პასუხისათვის. სასახლის დიდი ზალა გაივსო სალდათებით, მოვიდა მთელი მათი საბჭო და მისი ამყოლნი ბოლშევიკები. შეეთანხმდით

ბიუროში რომ ვერეშჩაკი იქნებოდა თავმჯდომარე და პასუხის მიმცემი. მივედით კრებაზე, ვერეშჩაკი არ სჩაას, ვუცადეთ, არ მოვიდა. დაიწყეს ყვირილი თავმჯდომარე აქ არისო. წავედი წინა სტოლზე, კრება გამოვაცხადე გახსნილათ და გავაკეთე მოკლე მოხსენება მომხდარ ამბების შესახებ. დაიწყო ლაპარაკი. ყველა გაჭავრებული რიგრიგობით იღებდა სიტყვას და იწყებდა ვერეშჩაკის გინებით, მას აბრალებდნენ სამხედრო საბჭოს პრესტიჟის დაცემას, მუშებრისათვის აყოლას, გვარდიას და მათ შორის შეტაკების მოწყობას. ერთი სიტყვით ყოველივე ბოროტებას. მეთერთმეტე საათზე გამოცხადდა ვერეშჩაკი, დამიჯდა გვერდში და გადმომცა ხმადაბლა — ესერების კრებამ მიმიწვია, ისინიც საშინლათ აღელვებულნი არიან არსენალის აღებით. მომთხოვეს პასუხი, სულ მტუქსაგდენ და მაბრალებდნენ სოც.-დემ. აყოლას და სხ. კრება მივატოვეო. მეც მას გადავეცი თავმჯდომარეობა და გუყურებდი ახალ სპექტაკლს. აქ გაშალეს გუდა და ისეთი ენით ალაპარაკდნენ, რაც ყურში არ გაიგონებოდა. ვერეშჩაკი მაინც აგრძელებს დებატებს და ყურში ჩამჩურჩხულებს — ილაპარაკონ, გამოიფიტებიან, მოიღლებიან და წავლენო. მართლაც ასე მოხდა. დაიქანცენ. ზოგს აქეთ სძინავს, ზოგს იქით, ბოლოს წარმოადგინეს რეზოლიუცია არსენალის აღების დაგმობით. მიიღეს და დაიშალენ ნაშუაღამევს. ვერეშჩაკმა მითხრა — არა უშავს, ეს რეზოლიუცია ჩემს ჯიბეში დარჩებაო. მართლაც ის არც გამოქვეყნებულა, არც სადმე წაკითხულა. ჩაილულის წყალი დალია.

სამაგიეროთ, მუშათა საბჭოს კრებაზე იყო დიდი ზეიმი, გარნიზონში მოხდა დემობილიზაცია. მუშებში კი პირიქით, ძალთა კონცენტრაცია და ნებისყოფის გამტკიცება. იმ დღიდან გარნიზონი აღარ გარნიზონობდა და აღმასკომის წინადადებას — დაეცალა თფილისი და შინ დაბრუნებულიყო — უპროტესტოთ დაემორჩილა. დავა დაიწყო მხოლოდ იარაღის შესახებ, თოფებს არ ტოვებდნენ, იარაღით უნდა წავიდეთო. ოღონდ კი მოგვშორდნენ, დეე წაიღონ თავის შეიარაღება. ისინი წავიდნენ, ყაზარმებს დავეპატრონეთ, ყველგან ჩვენი პატრული დავაწესეთ. გვარდია სწრაფათ გამრავლდა და მთავარი სამხედრო ძალის ადგილი დაიკირა. მისი საშვალებით განვიაარაღეთ გაბოლშევიკებული ქართული პოლკები. მართალია, ჩვენ გვეყავდა სამხედრო სამინისტრო, მთელი უწყება, მაგრამ საქმეში არ ერეოდნენ და მთავრობა ეყრდნობოდა მხოლოდ გვარდიას. რანაირი იყო ეს მართველობა, ჩანს შემდეგი ფაქტიდან: ერთ დღეს აღმასკომის ბიუროში შემოდიან სომხის ნაციონალური პოლკების წარმომადგენელნი და მაძლევენ სამხედრო მინისტრის თანაშემწის, ფაქტიურ სამხედრო მინისტრის, ოდიშელიძეს ბრძა-

ნებას: გაეცით არსენალიდან 13 ათასი თოფი სომხის პოლიციათვის. მაშინვე მოვითხოვე ცნობა ტელეფონით არსენალიდან; რამდენი თოფია იქ. პასუხი იყო — თერამეტი ათასიო გადავებრუნე ოდიშელიძეს ბრძანება და დავაწერე: უარი ეთქვას. სომხები გაკვირდნენ, მინისტრის ბრძანებას არ ასრულებთო. შე ვუთხარი, წადით, ნახეთ მინისტრი, გადაეცით მისი ქალაქი უკანვე. წავიდნენ, შოვიდნენ ისევ, დაგვიწყეს ვაჭრობა. ორი დღის თათბირის და მისვლა-მოსვლის შემდეგ, დავადგინეთ — არსენალის თოფები გაიყოს სამ ეროვნებათა შორის. სომხებს მივეცით ექვსი ათასი.

ამ ინციდენტის შემდეგ ოდიშელიძეზე გული გამიტყდა. აშკარა იყო, რომ მომხდარმა ამბებმა ისე მოშალა და დაარეტიანა, რომ აღარ იცოდა რას შერებოდა. მაგრამ, სამწუხაროთ, იმდენი მფარველი აღმოუჩნდა ჩვენს პარტიაში, რომ ადგილიდან ვერ დავსძარი. სამაგიეროთ, მისას არას ვიგონებდი და არც ვეკავშირებოდი. რით დაიმსახურა ნლობა? ერთად-ერთი გზით — ყველა ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწეს ფეხქვეშ ეგებოდა, რასაც ეტყოდნენ, მაშინვე უდასტურებდა. თავისი აზრი არავითარ საკითხზე არ ქონდა, სხვებისას იმეორებდა და ამიტომ ხმა გაუვარდა — ერთად-ერთი ღენერალია რევოლიუციის მომხრეო! გაიკეთა რა ასე სახელი, მთელი სამხედრო საქმეების აწყობა მიანება პოლიტიკოსებისაგან შემდგარ სამხედრო კომისიას! ამაზე შემდეგ.

ჩვენ კიდევ ვიმედოვნებდით, რომ ბოლშევიკებს ბოლოს მოუღებდნენ რუსეთში და შესდგებოდა ნორმალური მთავრობა. მოვანდინეთ არჩევნები დამფუძნებელი კრებისათვის, სადაც ჩვენი დეპუტატები უნდა წამდგარიყო ჩვენი საკუთარი ნაციონალური პროგრამითაც. ამ მიზნით დავაარსეთ ინტერპარტი. კომიტეტი, რომლის თავმჯდომარეთ მე ამირჩიეს. ეს საბჭო იკრიბებოდა ფრეილინის ქუჩაზე. სათავად-აზნაურო ბანკის შენობაში. მთავარი საკითხი გახდა თავის დაცვა ოსმალის შემოსევისაგან და დამფუძნებელი კრების საშუალებით იმპერიის ფარგლებში ნაციონალური მართველობის აწყობა. არც ერთ პარტიას, ჯგუფს თუ პიროვნებას არ წამოუყენებია საკითხი დამოუკიდებლობისა. ეს იმ გარემოებაში წარმოუდგენელიც იყო. საზღვარზე იდგა ოსმალის ჯარები, რუსის ჯარი არ ირყეოდა, ჩვენი ფიზიკური და ეთნოგრაფიული არსებობაც საფრთხეში იმყოფებოდა. გადავწყვიტეთ ნაციონალური ყრილობის მოწვევა და იქ საერთო პროგრამით წარდგომა. მომანდევს თეზისების წარდგენა კომიტეტში. შევადგინე, წაუკითხე, ერთხმად მოიწონეს და შესაფერი მოხსნებაც წარუდგინე ყრილობას (დაბეჭდილია).

ყველა ამ ორგანიზაციებს ემატებოდა კიდევ ერთი — მუშათა, ჯარის-კაცთა და გლეხთა საბჭოების ამიერკავკასიის ცენტრი („კრაველო ცენტრი“), რომლის თავმჯდომარე ერთხანს მე ვიყავი. ამ ცენტრის მამოძრავებელი ძალა იყო თფილისის მუშათა აღმასრულებელი კომიტეტი. აქ მიღებული რეზოლიუციები ცხადდებოდა იქ ჩვენ მიერ. იმ დიდ კრებაზე გამოდიოდნენ დიდი ორატორები, ხშირათ წინააღმდეგ ჩვენი აზრებისა, მაგრამ რეზოლიუციას ჩვენსას ლებულობდნენ. ეს აიხსნება, ალბათ, იმით, რომ ეს ორატორები თავის-თავს ემყარებოდნენ, ორგანიზაციას არ წარმოადგენდნენ და მარტო ლამაზი სიტყვების ამარა რჩებოდნენ. განსაკუთრებით საყურადღებოა ირ. წერეთლის გამოსვლები, მთელი დარბაზი ტაშს უკრავდა, ამით კმაყოფილი ირაკლი კუთხეში მიჯდებოდა და რა ხდებოდა ყურადღებას არ აქცევდა. ხდებოდა კი მუდამ ერთი და იგივე — ჩვენი ტაქტიკა, ჩვენი დირექტივები სრულიად არ ეთანხმებოდა მის გამოსვლებს, ხოლო კრება კი ბოლოსდაბოლოს ჩვენ ხაზზე დგებოდა. ერთხელ ასეთ შემთხვევის გამო ირაკლი ვანუგეშე: შენ ხომ მიიღე ერთსულოვანი ტაში, ესეც გეყოფა, საქმის წაყვანა კი ჩვენი საქმეა...

დამფუძნებელ კრებაში არ წავედით, ვიცოდით არაფერი გამოვიდოდა, ვარჩიეთ ერთი პირის გაგზავნა, ვისაც კიდევ სწამდა პეტერბურგი. ასეთი იყო ირ. წერეთელი და ის კიდევაც წავიდა. კრების გარეკის შემდეგ ნათელი გახდა ჩვენი თავის ჩვენს ამარაზე დარჩენა. ეს კი ნიშნავდა რუსეთიდან გამოყოფას ფაქტიურათ და ჩვენი ცხოვრების ჩვენს ჭკუაზე მოწყობას. ეს დასკვნა გამოდიოდა შემდეგი საქვეყნოთ ცნობილი ფაქტორებისაგან: ბოლშევიკური გადატრიალება რუსეთში, რის ავტორიტეტს ჩვენ არ ვცნობდით, ოსმალეთის ფრონტის დატრევა რუსის ჯარების მიერ და ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება, რომლითაც ჩვენ გვეკარგოდა ჩვენი პროვინციები. რაკ რუსეთმა უარი სთქვა ჩვენს დაცვაზე, პირიქით, იქით გააჩუქა ჩვენა ტერიტორია, ცხადი იყო მან უარი სთქვა ჩვენს ქვეყანაზე, თვითონ გავიდა და ჩვენ დაგვტოვა მარტო-მარტო. ჩვენ არ შეგვშინებია, არ დავფრთხალვართ, შეუდექით ჩვენი ძველი პროგრამის — ამიერ-კავკასიის თვითმართველობის მოწყობას პარლამენტით თფილისში. ეს აზრა ჯერ გავატარეთ ყველა ჩვენ რევოლიუციურ ორგანოებში — დაწყებული მუშათა საბჭოდან და შემდეგ განვასორციელეთ. იშვა სეიმა. მაგრამ ამავე დროს არ სძინავდა არც ბოლშევიკებს. ლენინმა თავის ნამესტინიკათ დანიშნა შაუმიანი. ეს გაჟბატონი ჩქარა ისე დაფრთხა, რომ მიიძალა. მათ საიდუმლო ორგანიზაციამ მოაწყო შიტიინგი ალექსანდროვის ბაღში იმ მიზნით, რომ იქიდან წასულიყვენ სეიმის გასა-

რეკათ და შაუმიანის ხელისუფლების გამოსაცხადებლათ. ბიურო აღმასკომისა შეიყარა საჩქაროთ და გაგზავნა თავისი განსაკუთრებით რაზმი ვლ. იმნაძის წინამძღოლობით მიტინგის გასარეკათ და ურჩების დასაჭერათ. შედეგი ცნობილია. რაზმმა იარაღით გარეკა კრება. ამ გარემოებამ გამოიწვია დიდი აყალ-მაყალი მუშათა საბჭოში: როგორ, რევოლუციონერებს ტყვიით ვუმასპინძლებით, ეს ღალატია, თავის მოკრაა და სხ. და სხ. ამგვარი თვითგამათრახება გაისმა ჩვენს ირგვლივ; შეშფოთდა აღმასრულებელი კომიტეტი, მხოლოდ ბიურო უცქერდა ამ გარემოებას გულგრილათ, თანაუგრძნობდა რაზმს, მაგრამ ამას ხმამაღლა ვერ ამბობდა. საჩქაროთ მოწვეულ აღმასკომის კრებაზე არჩეულ იქნა საგამომძიებლო კომისია ვლ. იმნაძის და ამხანაგების სამართალში მისაცემათ. მე დავეთანხმე, გულში იმ იმედით რომ ეს არასოდეს არ მოხდებოდა. ამ პერიოდში მე აუცილებლათ მიმაჩნდა ბოლშევიკების წინააღმდეგ რეპრესიების მიღება, მათთვის ყოველივე გასაქანის მოსპობა. კომისიამ გამოიძია, ანკეტა წარმოუდგინა ბიუროს, რომელმაც შეინახა ყუთში სამუდამოთ, არავითარი მსვლელობა არ მიუტია. ამით დასრულდა ეს ინციდენტი, არც არავის მოუთხოვნია საქმის განახლება. ვინაიდან ბოლშევიკების მუშაობამ მიიღო აშკარა ჩვენი ქვეყნის სამტრო ხასიათი, ისინი იდევნებოდენ როგორც მოსკოვ-ოსმალეთის აგენტები და მათთვის ხელის-შემწყობნი. ამ უკაცრავათ პასუხია „რევოლუციონერებს“ დამცველი აღარ აღმოაჩნდათ. ერთი მხრით ოსმალები მოიწვედენ ჩვენი საზღვრებისაკენ და ჩვენ ვაწყობდით თავდაცვის საშუალებებს, მეორე მხრით იმავე დროს ბოლშევიკები შიგნით გვიჭანყებდენ ხალხს და იძულებულს გვხდიდენ ფრონტზე გასაგზავნი ჯარის ნაწილები მათ წინააღმდეგ გაგვეგზავნა და აჯანყებულნი გვემშვიდებია. ისინი გახდენ ერის აშკარა მოღალატენი და მით დაიმსახურეს კანონის გარეშე გამოცხადება. ცხინვალი გახდა პირველი მათი შემოტევის საგანი, გაბოლშევიკებულ, გარუსებულ ოსების საშუალებით, ვიცოდით რომ ფ. მახარაძემ მოიკალათა ოსთა შორის და ეწევა პროპაგანდას „საქართველოს გაბატონების წინააღმდეგ ოსებზე!“ მოითხოვდა ამათ შეერთებას ჩრდილო ოსეთისათვის და სხ. ამავე დროს სამეგრელოს და სუხუმის ოლქის ზოგ სოფლებში ააფრიალეს ბოლშევიკური დროშა, აგრეთვე უფრო სერიოზულათ რაჭა-ლეჩხუმში. ყველა ეს იმ დროს, როცა ოსმალეთი მოდიოდა ბათუმის დასაკავებლათ და ჩვენ ვაწყობდით წინააღმდეგობიან გაწევას.

ამ ნაირათ, მოხდა დაკავშირება თურქ-ქართველ ბოლშევიკებისა ჩვენი ტერიტორიის წასაგლეჯათ, ჩვენი ხელისუფლების დასამხობათ.

მე გავემგზავრე ბათუმში თოფით ხელში, თუმცა არასოდეს თოფი არ მჭერია და არ მისვრია. საჭირო იყო მაგალეთის მიცემა. რიონში, სამტრედიისში ბევრნი იყვენ შეიარაღებული მოხალისენი. მიტინგები და კრებები სადგურზე. ბოლშევიკების ლაპარაკს გასავალი არ ქონდა. მაგრამ ყველა მათგანი დაფრთხალი იყო. ბათუმს ვერ შევიჩინეთ — საერთო აზრი იყო. ყველას აინტერესებდა სწორეთ ბათუმში და ამიტომ ეწერებოდენ ჯარში. ბათუმში ჩავედი, მტერი თოფის სროლის მანძილზე მოსულიყო. წავედი ფრონტის დასათვალიერებლათ და სწორეთ მოვხდი ქართველ-თურქების შეტევის შუაში, შარა გზაზე. ტყვია აქედან-იქედან ყურებთან მივლიდა. დაებრუნდი უკან, ბათუმისაკენ. ცნობა მივიღე თფილისიდან, რომ გვარდია ცხინვალის რაიონის განთარგლების შემდეგ თფილისში ბრუნდებოთ. მე კი მინდოდა ბათუმში ჩამოსულიყო და მოხალისეთა ჯარს სათავეში ჩასდგომოდა. გავსწიე წაგანგებო მატარებლით, მიუსწარი გამობრუნებულ გვარდიას გორში, გავმართეთ თათბირი, გადავწყვიტეთ სამი დღის დასვენების შემდეგ ბათუმისაკენ გამგზავრება. ეს აღარ შესრულდა, ვინაიდან ბათუმში უკვე დაკავებული იქნა ოსმალების მიერ. გვარდია მაინც გაემგზავრა სამეგრელო-გურიისაკენ.

ტრაპიზონში გავზავნილ დელეგაციამ აკ. ჩხენკელის მეთაურობით ვერავითარ შედეგს ვერ მიაღწია. ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ასრულება იყო ის მინიმუმი, რასაც თურქნი დთხოვდენ, დანარჩენზე შემდეგ მოვილაპარაკოთო, ხოლო ამის წინასწარი პირობაა ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებაო. დაისვა ეს საკითხი სეიმში. საჭირო იყო კარგად ვაგება ოსმალეთის ამ წინადადების სარჩულს, იყო ის ჩვენ სამოყვართ თუ სამტრით. მე ვიფიქრე, რომ აქ რაღაც დამალული ხერხი ისახება და თუ გულგრილათ შევხედავდი მას — გამოცნობა ადვილი იყო. ოსმალეთი აწევებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას, რომლის ძალით მას კავკასიაში დაეთმო მხოლოდ სამი პროვინცია, სანამ ჩვენ ვირიცხებით რუსეთის ფარგლებში, მანამდე მას არ აქვს უფლება კიდევ რაიმე მოითხოვოს ჩვენგან. ოსმალონი კი ეს არ აკმაყოფილებდა და ფიქრობდა თავის საბრძანებლის გაფართოვებას ამიერ-კავკასიის ხარჯზე. ეს მას შეეძლო იმ შემთხვევაში, თუ ამიერ-კავკასია გამოვიდოდა რუსეთის ფარგლიდან, იქნებოდა დამოუკიდებელი და, მაშინადამე, მსხვერპლათ ადვილათ გასახლოვნი. აი ამ მოსაზრებით ვხელმძღვანელობდი სეიმში, როცა ამ საგანზე სიტყვა წარმოვსთქვი (დაბეჭდილია). მე ვამბობდი, ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლობა ჩინებულია, მაგრამ მინი ცნობა და ცნობა მიწა ხაზღვრებისა წინასწარი პირობა უნდა იყოს ჩვენსა და ოსმალეთს შო-

რის მოლაპარაკების დროს. მე, რასაკვირველია, პირდაპირ ხელი არ დავადევი ოსმალს, ფრჩხილები არ გავხსენი დიპლომატიური მოსაზრებით, მაგრამ წამოყენებული პირობა ნათლად ხდიდა შინაარსს. სამწუხაროთ, ჩემი სიფრთხილე არ გაიზიარა არც ჩემმა ფრაქციამ, არც სკიშმა; თითქოს ყველა თავდაყირა გადაეშენ დაგებულ სხაპში; კენტის ყრის დროს მე თავი შევიკავე. შედეგს არ დაუყონებია, ოსმალთა შემოიჭრა და დაიჭირა ახალქალაქის და ახალციხის მაზრები, მთელი აზერბეიჯანი და სომხეთის სამი მეოთხედი, გერმანელების დახმარებით ჩვენ შევაჩერეთ ისინი ჩვენს საზღვარზე, თფილისთან ახლოს. მათ ხელში იყო ბაქო, ბათუმი და სურდათ ამისთვის მიემატებიათ თფილისიც.

ერთი სიტყვით, თავისუფალი ამიერ-კავკასია იურიდიულათ, გახდა ფაქტიურათ ოსმალეთის პროვინცია. ამის შემდეგ გვითვლის ის — ახლა ვილაპარაკოთო! მოსკოვმა ხელი დაიბანა: რაც მოგივა დავითაო, ყველა შენი თავითაო, გამართლდა დიდ ტრადიკულ მასშტაბში. ოსმალეთი რომ არ იყო სანდო, ეს ისტორიიდან ვიცოდით, მაგრამ თუ ასე ცინიკურათ დაგვატყუებდა — ეს არავის ეგონა. მეც არ ვიყავი დარწმუნებული, მხოლოდ ეჭვები მქონდა და სიფრთხილეს ვითხოვდი. ასეთ პირობებში გამართული მოლაპარაკება ბათუმში, რა იქნებოდა თუ არა ჩვენი კაპიტულაცია. მაგრამ რაც მოხდა იქ — მაინც არ მოველოდით.

ბათუმიდან მივიღე დეპეშა, ჩამოდიო. ჩავედი, დამხვდა შემადრწმუნებელი სურათი: ერთი მხრით სეიმის დელეგაცია, მეორე მხრით მუსულმანების კერძო დელეგატები, არ დაგვეტოვოთ, ჩვენ თქვენი ვართ, ევედრებოდენ სტამბოლს. სომხებს არავინ ყურს არ უგდებდა, ხოლო ქართველები მჭერმეტყველობით ამიერ-კავკასიის დამცველი, რასაც არავითარი ფასი არ ქონდა. ამ ნაირათ აზერბეიჯანმა გაარღვია რა ჩვენი ტერიტორიალური მთლიანობა და გადაბარგდა მტრის ბანაკში, დაინგრა სეიმის დელეგაცია, რასაც უნდა მიყოლოდა თვით სეიმიც ქართველ დელეგაციამ გამართა თათბირი. მივედით იმ დასკვნამდე, რომ შექმნილი მდგომარეობიდან ერთად-ერთი გამოსავალია: სეიმის დაშლა და სამი ერის მიერ თავ-თავის დამოუკიდებლობის გამოცხადება. აზერბეიჯანი ახლა ოსმალეთისაკენ მიათრევდა მთელ მხარეს, როცა მას მოვშორდებოდით, მხოლოდ თავის-თავს გაათრევდა. სომხები ვერ მიხვდნენ მდგომარეობას, უსიამოვნო ლაპარაკი მომივიდა ალ. ხატისოვთან. მან დამიჩემა — თუ ვიღუპებით — სჯობს ერთად დავიღუპოთო! ეს იყო სასოწარკვეთილობის ამოძახილი, ჩვენი აზრი მოიწო-

ნეს გერმანელებმაც და აღგვიტყვეს დახმარება. ამ გადაწყვეტილებით წავიდნენ ბერლინში თავის მთავრობისათვის მოსასხენებლათ.

მაშასადამე, დღის წეს-რიგში დაისვა საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება. ეს იყო სრულიად მოულოდნელი, არასოდეს არ გათვალისწინებული ამბავი, მისი გატარება ჩვენს რევოლუციონურ ორგანიზაციებში გახდა დიდი თავსამტკრვე ამოცანათ, ამ მისიით დაებრუნდი თფილისში.

რაკი გადაწყვეტ როლს ყველა დიდ პოლიტიკურ მდგომარეობაში ასრულებდა თფილისის სოც.-დემ. ორგანიზაცია, პირველ-ყოელისა მოვიწვიეთ მისი კრება ქალაქის საბჭოში. დაესწრენ ყველა რაიონების წარმომადგენელი, კომიტეტი სრული შემადგენლობით, ცენ. კომიტეტი, პროპაგანდისტთა კოლეგიის წევრები — ერთი სიტყვით მთელი მეთაურობა, სადაც შედიოდნენ ყველა ეროვნებები ქართველების გვერდით, რუსები, სომხები, ოსები, მუსულმანები — ყველა. ეს იყო მართლა ინტერნაციონალური. გავაკეთე მოხსენება (დაბეჭდილია). გაიმართა დებატები, აღშფოთებულნი იყვნენ „მუსავატის“ მოქმედებით, აზერბეიჯანის განდგომით და ბოლოს ერთხმათ იქნა მიღებული წარდგენილი რეზოლიუცია. ეს მომქმედი, თავდადებული ხალხი იმავე ღამეს შეესიენ მუშათა რაიონებს. გააცნეს რა ხდებოდა ბათუმში და ოცდაოთხ საათში მთელი მუშათა კლასი გადაიყვანეს საქართველოს ნაციონალურ რეესებზე.

დაუვიწყარია ეს კრიტიკული მომენტი. ჩვენმა პარტიამ კიდევ ერთხელ დაიჭირა ძნელი ეგზამენი. ლანჩხუთის სოც.-დემ. კონფერენციის გადაწყვეტილება განხორციელდა სრულიად მოულოდნელ, ტრადიკულ პირობებში, როგორც საშუალება თავის გადარჩენისა...

რაკი ეს მთავარი ფუძე ჩაიყარა, შემდეგ მისი გატარება ადვილი იყო. სეიმის ჩვენმა ფრაქციამ ერთხმათ მიიღო. მოვიწვიე სომხები ცალკე და გავაცანი მდგომარეობა. აგარონიანმა თფილი სიტყვით მომმართა — რაკი ქართველებს ეს გადაარჩენს, რა დაგვრჩენია რომ არ დავადასტუროთ და მოგილოცოთ, ჩვენ უბედურებაში არ გვინდა სხვებიც ჩავითრიოთო და სხ.

ეგვეე საკითხი დაისვა ნაციონალურ საბჭოში, რომელსაც უნდა მოემზადებია მისი განხორციელება შემდეგ სეიმის დაშლისა. საჭირო იყო დამოუკიდებლობის აქტის შედგენა და მიღება საბჭოში. გამოვეყვეით კომისია ჩემთან ერთად სამუშაოთ ამ საკითხში. მე ვსთხოვე კომისიის წევრს გ. გვაზავას შეედგინა პროექტი, როგორც იურისტს და მოეტანა ჩემთვის. მან შეადგინა, წავიკითხე, გავოცდი. სწორ, ნაციონალურ დებულებათა გვერდით იყო წამოყენებული სოციალური

რეფორმების დებულებანი: რვა სიათის სამუშაო დღე, მამულების კონფისკაცია და სხ. მე ასეთი მუხლები ჩავთვალე უადგილოთ; საჭირო იყო ერთი, ყველა ქართველისათვის მისაღები ნაციონალური პლატფორმა, საიდანაც უნდა გამოირიცხოს ყველა გამთიშველი ელემენტები. ამ აზრის თანახმად შევასწორე პროექტი, ამოვაგდე იქიდან ყველა კლასიური ხასიათის მუხლები, დავტოვე შესწორებით მხოლოდ ნაციონალურ-პოლიტიკური ხასიათის. ასე შესწორებული წაუკითხე კომისიას. გიორგის სმა არ ამოუღია, მასზე დავინახე განცვიფრების და კმაყოფილების ბეჭედი. ალბათ ფიქრობდა — ეს საციმბირო რევოლუციონერი ჩემზე უფრო ზომიერი აღმოჩნდაო. არ გაემტყუნება, რას გვიცნობდა. ამნაირად დეკლარაცია შემუშავდა, რაიცა მე წავიკითხე 26 მაისს და გადაიქცა ჩვენი თავისუფლების ძირითად ხარტიად.

იშვა 26 მაისი.

იშვა ერთი მთლიანი ქართველი ერი. სწორედ ამ დღის შემდეგ ბოლშევიკებმა გააძლიერეს ბნელ ჩამორჩენილ კუთხეებში თავისი აგიტაცია და მრავალ ალაგას მოაწყვეს გამოსვლები. განსაკუთრებით ფართო მასშტაბით ეს შესძლეს დუშეთის მაზრაში, ვლადიკავკაზის გზით რუსეთიდან თავის კადრების შემოყვანით და გლეხობის გაბრიყვებით. გვარდია იყო მოწოდებული, როგორც ერთად-ერთი ძალა, მათთან საბრძოლველად. მაგრამ ის მორჩილებდა აღმასრულებელ კომიტეტს, მთავრობას კი არ დაურჩა თავისი საკუთარი სამხედრო ძალა. გვარდიის მთავარ შტაბის თავმჯდომარეთ ვითვლებოდი მე, როგორც მუშათა საბჭოს თავმჯდომარე, თუმცა მის მუშაობაში მონაწილეობას არ ვიღებდი. ეს ჩემი ფიქტიური უფროსობა გამოიწვია პოლიტიკურმა მომენტმა. გვარდია იყო პოლიტიკურ-სამხედრო ორგანიზაცია და გამოდიოდა ბრძოლის ველზე პოლიტიკური ამოცანების გადასაჭრელად ხმალით. ვინ იყო იმის თავდები რომ მოწინავე მუშათა სისხლი დაიღვრებოდა მიზანშეწონილად, სწორედ პოლიტიკურ საქმისათვის. ასეთი თავდები დაინახეს მუშათა საბჭოს თავმჯდომარეში, მის პოლიტიკურ მეთაურში. ამის გამო გვარდიის მობილიზაციის ბრძანება უნდა ყოფილიყო დადასტურებული ჩემს მიერ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მუშები არ გამოვიდოდნენ. მაშასადამე, ჩემი თავმჯდომარეობა იხატებოდა მთავარი შტაბის განაჩენის დამტკიცებაში საკუთარი ხელის მოწერით. როცა გვარდიას ბევრი საქმეები დაურჩა, ხოლო მთავრობას ის არ ემორჩილებოდა პირდაპირ, მოხდა აღმასრულებელი ხელისუფლების გაორება, რაიცა დიდად აფერხებდა სწრაფ მოქმედებას. დაიბადა აზრი, ამ ორი ძალის გაერთიანების შესახებ ერთი პირის, ჩემი, მეთაურობით. თუ ასეთ ოფიციალურ თანამდებობას ამდენხანს გაუბრბოდი და

რევოლიუციონურ ორგანოების საშუალებით მთავრობის გამაგრებით ვკმაყოფილდებოდი, ასლა აშკარა გახდა ჩემთვის ამ ტაქტიკის მომველება და ახალ ცხენზე გადაჯდომა. ასეთი გადაწყვეტილება მიიღო ყველა რევოლიუციონურ ორგანიზაციებმა. დავმორჩილდი, თავმჯდომარე ნ. რამიშვილი დარჩა შინაგან საქმეთა მინისტრათ, მე გავხდი თავმჯდომარეთ. გვარდია დამემორჩილა პირდაპირ, როგორც არა მთავარი შტაბის და მუშათა საბჭოს თავმჯდომარეს, არამედ ეროვნული მთავრობის მეთაურს. ამით შეიარაღებული ძალა გახდა ოფიციალურათ მთავრობის შეიარაღებულ ძალათ. ამ ახალ ხაზზე გადაწყეო ყველა რევოლიუციონური ორგანიზაციები; მათ დაიტოვეს თავის სამუშაო სფეროში მხოლოდ საპროპაგანდო და საორგანიზაციო საქმეები, აღმასრულებელ ძალაზე უარი თქვეს. ამით დასრულდა ერთი პერიოდი შინაგანი პოლიტიკური ევოლიუციის და დაიწყო ახალი ერა, ერთი ყველას მიერ ცნობილი მთავრობის, მთელი საქმეების მართველი და განმკარგულებელი. ამით ჩვენ გადავედით მართველობის ნორმალურ ფორმაში, როგორიც უნდა იყოს ყველა ხელისუფლება. რევოლიუციიდან გამოვედით, თუმცა რევოლიუციურ ორგანოებს კიდევ ვიყენებდით. მათი გადაქცევა პოლიტიკურ ორგანოებათ, პარტიულ დაჯგუფებათ, ხდებოდა თანდათან, რაიცა დასრულდა სწრაფათ, სალდათების საბჭოს ნაშთების გაუქმებით.

საერთაშორისო მდგომარეობა ჩვენს ირგვლივ მეტად გართულდა, ოსმალები შემოიჭრენ, გერმანელების ჯარები მოვიდენ. მათ უკან შორი-ახლო მოსჩანდა ინგლის-საფრანგეთის თოფ-ზარბაზანი. ამ ქაოსში საბოლავოთ ვინ გაიმარჯვებდა ვინ იცოდა. ბერლინიდგან დაბრუნდა ნ. ნიკოლაძე ენკენისთვეში და მითხრა: გერმანიის გამარჯვება უზრუნველყოფილია, მას ვერავითარი ძალა ვერ უძლებს, შეგვიძლია ავილოთ ხაზი გადაჭრით გერმანიაზეო. ასეთი აზრი არა მარტო ჩემია, არამედ მთელი დელეგაციის, ჩხენკელის მეთაურობითო და სხ. მე მაინც ვყოყმანობდი, გვქონდა ხშირი თათბირი ამ საგანზე. გადავსწყვიტეთ სრული ნეიტრალობა. დავეყრდნოთ ჩვენს თავს, ჩვენს მთლიანობას და ორგანიზაციულ სიმტკიცეს, რომელი კოალიციაც მოვა — სულ ერთია, საქმეს მასთან დავიჭერთ ერთი პირობით — ჩვენი სუვერენობის ცნობით და შინაურ საქმეებში ჩაურევლობით. დაუვიწყარი ამიხ მაგალითი მოგვცა გერმანიის ჯარების სარდლობამ. ჩვენ სოციალისტები და დემოკრატები, ისინი მონარქისტები, აზნაურები, განსხვავება პოლიტიკური და იდეოლოგიური იყო დიდი. მიუხედავათ ამისა ჩვენი ურთიერთშორის დამოკიდებულება იყო ლოიალური, მეგობრული, გულწრფელი. იმავე გერმანელებმა იმავე დროს სრულიად სხვახაირათ

მოიქცენ უკრაინაში. აქ ისინი თვით აყენებდენ და გადააყენებდენ მთავრობას, აწყობდენ შინაურ ურთიერთობას — ერთი სიტყვით იქცეოდენ როგორც გამარჯვებულნი დაპყრობილ ქვეყნებში. რით აისხნება ეს ორი სხვადასხვა სახომი ჩვენ და უკრაინის მიმართ? უეჭველია ერთი გარემოებით: იქ იყო სრული ანარქია, შინაური ბრძოლა, ბოლშევიკების თარეში, პარტიათა ჭიდილი, უწყესრიგობა და უთაობა. გერმანელთ კი ეჭირვებოდა წეს-რიგი, და ისეთი მთავრობა, რომელსაც ერი სცნობდა და მას ნორმალურათ წარმოადგენდა და მართავდა. ასეთი მდგომარეობა იქ არ იყო და თვით შეეცადენ მის შექმნას. ჩვენში კი სწორეთ ის პოვეს, რასაც ეძებდენ — წეს-რიგი, მთელი ერი მთავრობის ირგვლივ დარაზმული, არავითარი ქაოსი და ანარქია — ერთი სიტყვით ნამდვილი თანამედროვე სახელმწიფო. ჯარების უფროსის ფონ-კრესის პირველი დარბაზობა ჩემთან და მისი პირველი მომართვა სიტყვით (ფრანგულათ) იყო ნამდვილი კეთილშობილური, უადრესათ მეგობრული და პატიოსნური. მას ამ ხაზიდან აღარ გადაუხვევია, თუმცა იყო ცდა გორის მაზრის მემამულეების მიერ მისი ჩვენზე გადამტყრების და სახელმწიფო გადატრიალების. გერმანელები არ აყვენ, შეთქმულნი დავიჭირეთ, ბოროტი პლანები ჩაუშალეთ. მათი გამარჯვებით მოხდებოდა დიდი უბედურება — სამოქალაქო ომი, ქართველებ-გერმანელების შეტაკება, სოფლების აჯანყება, ნამდვილი ანარქია. თავისუფალი საქართველო დაიღუპებოდა ექვს თვეში. ის შემდეგ ველარ აღდგებოდა, მით უფრო რომ შორიდან უკვე სჩანდა გამარჯვებული ინგლისი, ჩვენ სამტროთ განწყობილი.

პირველი ინგლისელი, რომელიც მოვიდა ჩემთან სადარბაზოთ თავის ჯარების სახელით იყო ლენერალი ბრაიდფორდი (მგონია ასეთი იყო მისი გვარი). მქონდა მთავრობის სხდომა. შემოვიდა, მაგრამ პირველი ფრაზიდან აშკარა იყო, რომ შემოვიდა როგორც ფელთგებელი, უკმეხი და უზრდელი, მბრძანებელი და ბატონი. მომიხდა სასტიკი შეტაკება, დაგვემუქრა — დიდხანს აქ ვერ იბატონებთო და წავიდა. ცოტა ხნის შემდეგ მუქარა სისრულეში მოიყვანა — სომხები შემოგვისია. რა სურდათ? ინგლისმა იმედი გაუცრუა სომხებს, ოსმალეთში აღარ შეუქნეს დანაპირები კერა და მოინდომეს რაიმე სამაგიერო მიეცათ ჩვენს ხარჯზე. სომხები იყვენ დიდათ უკმაყოფილო თფილისის გაქართველებით, საქართველოს დედა-ქალაქათ გადაქცევით. მათ ეს ქალაქი, თავის უდაო ქალაქათ მიაჩნდათ დიდი ხანია, მეცხრამეტე საუკუნის დაწყებიდან, სადაც მართლა სომხების მოსახლეობა სჭარბობდა ქართველებისას. რუსი ბატონობდა პოლიტიკურათ, სომხები ეკონომიურათ. რუსი წავიდა, ქალაქი სომხებს უნდა დარჩენოდა. მათი აზრით ნამდვი-

ლი ნაქართველოა დასავლეთი ნაქართველო, ხოლო აღმოსავლეთში არეულია სხვადასხვა ერები და აქ ქართული, წმინდა ნაციონალური ხელის-უფლება არ უნდა ყოფილიყო. მთავრობა უნდა გადავიდეს ქუთაისში, თფილისში კი შეიქმნება შერეული ხელისუფლება სხვადასხვა ერებისაგან. ამას ისინი ქადაგებდნენ სომხებში. ამას სწერდნენ თავის ორგანოებში. ამიტომ არავითარ მოლაპარაკებაზე არ მოდიოდნენ და რაღაცას უცდიდნენ. უცდიდნენ თურმე ინგლისის მოსვლას.

როგორც კი მივიღეთ შულავერიდგან ცნობა სომხეთის ჯარების უეცარი თავდასხმების შესახებ, რკინის გზის დაკავების, ჩვენი ჯავშნოსნების დაჭერის და სხ. ჩემთვის ცხადი იყო რაშია საქმე. მათი უეცარი შემოტევის მიზანი იყო სწრაფათ თფილისთან მოსვლა, ქალაქში აჯანყების აფეთქება (მზათ იყვენ ამისათვის) და ქალაქის ხელში ჩაგდება. სასწრაფოთ მოვხადინეთ გვარდიის მობილიზაცია ერთ ღამეს, მეორე დღით უკვე ჩასხდნენ მატარებელში, წასვლის წინ ჩემთან შემოვიდნენ ვ. ჯუღელი და მაისურაძე, მე მათ ვუთხარი: თავი გაანებეთ ჯავშნოსნების და რკინის გზის დაბრუნებას, ეს შორი გზაა, დაუყოვნებლივ გადაუქერით გზა მათ ბოლნისხაჩინთან, ვინაიდან ეს არის პირდაპირი, უმოკლესი გზა თფილისისაკენ. ეს ვარაუდი გამოჩნდა სწორი. სწორეთ ბოლნისთან მოეყარა თავი სომეხთა მთავარ საომარ ძალას და აქ მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა მათ და გვარდიას შორის. გზა გადაეჭრა. ამასობაში რეგულიარული ნაწილებიც გამოვიდნენ საბრძოლველათ და გაიმართა რეგულიარული ომი. შედეგი ცნობილია. სომხები კი ვერ უახლოვდებოდნენ თფილისს. პირიქით, ქართველები უახლოვდებოდნენ ერივანს. სომხის ჯარი სწრაფათ გაბრუნდა უკან. ამ დროს გამოჩნდნენ ისევ ინგლისელები იმედ ვაცრუებულნი, რომ ჩვენ სომხები დავამარცხეთ და ულტიმატუმი წარმოგვიდგინეს — შეაჩერეთ ომი. ორი დღე ვაგრძელეთ ლაპარაკი, ბოლოს დავთანხმდით. გავჩერდებით იქ, სადაც ჯარი იდგება ღამის პირველ საათზე. ასევე იზამენ სომხები. ამასთანავე ვაფრინეთ შიკრიკები ფრონტზე, რაც შეიძლება იქპარონ წინ წაწევით, დაიპირეთ რაც შეიძლება მეტი ტერიტორია ღამის პირველ საათამდე და იქ გაჩერდით. ინგლისელები გაეჭანენ ფრონტისკენ და გულდაწყვეტილი უცქერიან ჩვენების წინსვლას და სომხების უკან დახევას. ისინი შეეცადენ ჯარების შეჩერებას, მაგრამ ჩვენი სარდალი არ დათანხმდა. ბრძანება მაქვს მხოლოდ პირველ საათზე შევჩერდეთ. ომი გათავდა. ინგლისელები არ დაცხრენ. იწყება მათი ინტრიგები მესხეთ-ბათუმის ოლქში. ეს ცნობილი ამბავია. ვიტყვით მხოლოდ ერთს: ინგლისმა გამოგზავნა თავის წარმომადგენლათ ჩვენი ქვეყნის მეგობარი, ჩემი პირადი ძველი ნაცნობი და მეგობარი ო. ვუორდროპი.

გვეგონა ამით იცვლებოდა მათი პოლიტიკაც. გუორდროპისან ვყოფილ-
ვარ 1897 წ. ლონდონის ახლოს, ვიცნობდი მთელ მის ოჯახს, ცოლს,
დედ-მამას და მასზე დავაწყვეთ ზევრი იმედები, ჩქარა დავინახეთ, რომ
მის მოხსენებებს ჩვენს სასარგებლოთ უურადლებას არავინ აპყრობ-
და. ინგლისი განაგრძობდა ჩვენს წინააღმდეგ მუშაობას.

ყველა ამ სხვადასხვა დავიდარაბაში გაბმული, პარტიული ცხოვ-
რების და მუშაობის მესვეურობაც შემერჩა. რატომ უეჭველათ მე უნდა
ვყოფილიყავი პარტიის ხელმძღვანელი, მოხსენებების წამკითხველი და
სხ., როცა სხვა გამოცდილი ამხანაგები გვერდში მედგენ. ადვილი
ასახსნელი იყო მაშინ, გაუგებარია დღეს. იმ დროს მთავარი მუშაობა
აწვა ჩვენს პარტიას, ყველგან და ყველასფერში ის თამაშობდა გადამ-
წყვეტ როლს და ამიტომ უდიდეს ამოცანათ გადაიქცა მათი მუშაობის
კოორდინაცია, ერთი ხაზის, ერთი ნების, ერთი დინამიზმის გამოჩენა
სხვადასხვა ფორმაში, სხვადასხვა დაწესებულებებში. პარტიამ დაად-
გინა — ის ტარდება ყველგან. მასსოვს ჩვენს ცენტრში (საოლქო კო-
მიტეტი, შემდეგ ცენ. კომ.) მე ვიცავდი წინადადებას ამიერ-კავკასიის
დამოუკიდებლობის მიუღებლობის შესახებ მაშინ არსებულ პირობებ-
ში (იხ. მოტივები ზემოთ). ეს ჩემი აზრი თითქმის ერთხმათ იქნა გაზი-
არებული. შემდეგ გამოირკვა, რომ ადგილობრივი სოც.-დემ. ორგანი-
ზაციები იყვენ წინააღმდეგნი და ითხოვდენ აკ. ჩხენკელის მოთხოვნი-
ლებების დაუყოვნებლივ მიღებას. ამ გარემოებამ ისეთი გავლენა მოახ-
დინა ცენტრზე, რომ შემდეგ სხდომაზე მე დავრჩი მარტო ჩემი წინა-
დადებით, მარტო დავრჩი პარლამენტის ფრაქციაში და სეიმში (მგონი
ირ. წერეთელი მომემხრო). ყველა დიდ საკითხებზე, როგორც პო-
ლიტიკური ისე პარტიული ცხოვრებისა, მე მიწევდა პარტიაში მოხსე-
ნების გაკეთება, განსაკუთრებით ისეთ დელიკატურ პრობლემებზე,
რომელთაც ქონდათ ნაციონალური ხასიათი. დიდი აზრთა შემოხლა და
აყალმაყალი იყო ერთ პარტიულ პრობლემაზე: გვექონდეს საოლქო
ამიერ-კავკასიის კომიტეტი, თუ დაეაარსოთ საქართველოს სოც.-დემ.
პარტია თავის ცენ. კომიტეტით. გვექონდა დიდი პარტიული კრება, გა-
ვაკეთე გრძელი მოხსენება ამ თემაზე, დავიცავი ნაციონალურ რამკებ-
ში დარჩენა (დაბეჭდილია). დიდი წინააღმდეგობის შემდეგ გავიტანეთ
დიდი ხმის უმეტესობით. ერთი სიტყვით პარტია იყო ჩარხი მთელი
მოძრაობის და მისი წინამძღოლობა გახდა სახელმწიფო საქმეთ.

1919 წელს შეიკრიბა საზავო კონფერენცია. გამოვაწყვეთ დელე-
გაცია, მეთაურათ კარ. ჩხეიძე, წევრათ ირ. წერეთელი და სხ. ამ ორ პირ-
ზე შეეჩერდით ორი მოსაზრებით: მათ იცნობდენ ევროპაში პეტერ-
ბურგიდან და ვფიქრობდით გავლენა ექნებოდა ევროპიელებზე, ჩვენ

შინაურ საქმეებში ისინი სავრძნობ როლს არ თამაშობდენ და მათი მოშორება ზიანს ვერ მოგვიტანდა. საზოგადოთ, ჩვენი პარტია თავის წევრთ ყოფდა ორათ — ორგანიზაციების პრაქტიკულ მუშაობაში ჩაბმულნი სიტყვით, წერით თუ საქმით, ეს ერთი კატეგორია. მეორენია გასაგზავნი, მოლაპარაკე, დიპლომატიურ სფეროში გამოსაყენებლნი, რომელთა მოშორება ადგილობრივ მუშაობას არ დაეტყობოდა. იყო ნაძალადევის ერთ კრებაზე განსაკუთრებით ლაპარაკი ირაკლიზე. ის ჩამოვიდა რუსული ფსიხოლოგიით და გაგებით, რაიცა მრავალ ძირითად საკითხებში ჩვენსას არ ეთანხმებოდა. რუსული უხერხემლო მენშევიზში ჩვენთვის იყო მიუღებელი. დაიბადა აზრი, ირაკლი როგორც ნიკიერი კაცი შესაფერ სამუშაოში ჩავაბით და საზღვარ-გარეთ გამოვისტუმრეთ.

დელეგაციას მივეცი ვრცელი დაწერილი ინსტრუქცია, სადაც გათვალისწინებული იყო ყველა შემთხვევები. ეს ინსტრუქცია გადაეცა კარლოს, როგორც საიდუმლო დოკუმენტი და მით უნდა ეხელმძღვანელა. დელეგაციის ყველა წევრმა არც კი იცოდა მისი შინაარსი, წასვლის წინ კარლო მოვიდა ჩემთან და კიდევ ერთხელ გადავიკითხეთ ინსტრუქცია, მე ავიღე და პირველ გვერდზე დავაწერე, განზე დარჩენილ ცარიელ ადგილზე შემდეგი: თუ არც ერთი ეს პირობა არ იქნება მიღებული, მზათ ვართ მივიღოთ ინგლისის ან საფრანგეთის მფარველობა, ოღონდ შინაურ საქმეებში ჩვენ დავრჩეთ სუვერენი. ეს რეზოლიუცია არავისათვის გამინდვია, არავის გაუგია, ვიცოდით მხოლოდ მე და კარლომ, ჩემი პასუხისმგებლობით.

ერთი დავიდარაბა მქონდა კომისარიატის ხანაში პოლონელების გამო. როცა რუსის ჯარი იშლებოდა და ნაციონალური პოლკები დგებოდა, პოლონეთის წარმომადგენელმა სთხოვა კომისარიატს პოლონელთა პოლკიც შემდგარიყო. ეს საკითხი დაისვა, კომისარიატის არა ქართველ წევრები უსიამოვნოთ შეხვდენ ამ საკითსს, განსაკუთრებით სომხები და რუსები. ერთ სხდომაზე მიმიწვიეს მეც. მე და კომისარიატის წევრებმა ეგგენიმ და აკაკიმ მხარი დაუჭირეთ პოლონელებს, თანხმობა არ ჩამოვარდა. მე გავაცხადე — კომისარიატის საქმე ეს მაინც არ არის; მთელი მოწყობა უნდა მოხდეს ოფილისში, ხოლო აქ აღმასრულებელი კომიტეტი მოქმედებს და ბრძანებლობს. საკითხი იქ მოიხსნა. ყაზარმები და ყველა სამხედრო საწყობები იყო აღმასრულებელი კომიტეტის ბიუროს განკარგულებაში. მაშინვე დავცალეთ საპიორების ყაზარმები და გადავეცი პოლონელთა კომიტეტს, მიუჩინეთ სპეციალური კომისარი, სამხედრო საწყობების მათთვის სარგებლობის ასაწყობათ და სხ. ერთი სიტყვით, შევაცენებით მთელი

ბრიგადა პოლონელ ჯარის-კაცების და ოფიცრებისაგან, ჩაეცვიტ, დავაჟრეთ, შევიაარაღეთ, ვარჩინეთ და ბოლოს გავაძგზავრეთ. არასოდეს, რასაკვირველია, სამაგიერო არ მოგვითხოვია, არც რაიმე ანგარიში წაგვირდგენია, ვიცოდით მათ არაფერი ქონდათ და რას მოგვცემდნენ. მხოლოდ პოლონეთი ისეთი დიდი თანაგრძნობით სარგებლობდა საქართველოში, განსაკუთრებით რევოლიუციურ წრეებში, რომ ჩვენ მოვალეობათ მიგვაჩნდა მათთვის დახმარება ყველგან, სადაც კი შეესძლებდით. დუმაში ჩვენი დეპუტატები ითხოვდნენ პოლონეთის დამოუკიდებლობას, მაშინ როდესაც დმოვსკის ფრაქცია ითხოვდა ავტონომიას, ხოლო თფილისში გამოუწყვეთ საგრძნობი მეომარი ძალა. როცა ძლიერ გაგვიჭირდა, განძრახვაც კი გვქონდა გვესარგებლა პოლონელ ბრიგადით საშინაო წეს-რიგის დასაცავათ, მაგრამ ეს აზრი დაეტოვეთ. ვარჩიეთ შინაური ძალებით დაკმაყოფილება, რომ არ ეთქვათ ქართველ გახულიგანებულ რაზმებს — უცხო ძალებით გვიმასპინძლდებიანო.

როგორც ხედავთ, ქართველი რეგულიარული ჯარების შედგენა დავიწყეთ ჯერ კიდევ კომისარიატის დროს, როცა საქათველოს დამოუკიდებლობა არც კი იყო გამოცხადებული. ამიერ-კავკასიის სახელმწიფოს ეპირვებოდა ერთი მთლიანი სამხედრო ძალა, მხოლოდ დაყოფილი სამ ნაციონალურ ნაწილებათ საერთო შტაბით სათავეში. მაგრამ ეს ჩვენი ცდა დარჩა უნაყოფო. რუსის ჯარებიდგან გამოკრეფილი ქართველი ჯარის-კაცები ჩვენი აღარ იყო და ისინი ძალით დაეშალეთ. სიმძიმის ცენტრი გადავიდა დროებით გვარდიანზე. როგორც კი საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოცხადდა, შევუდექით რეგულიარული ჯარის მოწყობას. ეს საქმე სწარმოებდა სიჩქარით სომეხთა თაედასქმის გავლენით, რომ პასუხი გაგვეცა მომხთურთათვის სწრაფათ და მკაცრათ. ამიტომ ჯარები არ იყო მწყობრათ და რიგიანათ შედგენილი, მისი აპარატი აწყობილი, ხარკები შემოსავალთან შეუფერებელი, ერთი სიტყვით, პირველი პერიოდის ჯარი იყო სრული იმპროვიზაცია, ნაუტბათევათ შედგენილი. მისი რეორგანიზაცია აუცილებელი გახდა. ამ საქმეს ჩაუდგა საქართველოს პარლამენტის სამხედრო კომისია, სპეციალურათ ამ საკითხისათვის გამოყოფილი. ამ კომისიამ თანდათან მიითვისა სამხედრო სამინისტროს, მთელი მთავრობის უფლებები და ჭრიდა და კერავდა სრულიად ჩვენ დაუკითხავათ. მე წერილი მივსწერე პროტესტით და ვუჩვენე მისი უფლებების საზღვრები, რაიცა დარჩა უნაყოფოთ. მთავარი იყო ოფიცრების შერჩევა, აპარატების განახლება. პერსონალის მიღების საკითხები წყდებოდა კომისიის წევრთა შორის შინაურულათ, პროტექციებით და ნაცნობ-მეგობრობით. მთავრობას,

სამხედრო სამინისტროს არც კი მიმართავდენ ჯარში შესასვლელათ, ხოლო კომისიის წევრებს მიდიოდა აუარებელი თხოვნები და საკანდიტატო პირები. ეს ერთად-ერთი უსიამოვნო ეპიზოდი იყო ჩემი თავმჯდომარეობის ხანაში ხელისუფლების უფლება-მოვალეობის ასპარეზზე. ამას კიდევ არ ექნებოდა დიდი მნიშვნელობა, რომ აქ არ გამოორკვეულიყო ერთი ძირითადი ნაკლი ჩვენი ახალ ფეხადგმული სახელმწიფოსი.

როგორც ზემოთ ვთქვი, ჩემი მთავრობის თავმჯდომარეთ გასვლა ნიშნავდა რევოლუციონურ ორგანოებისათვის სახელმწიფო ფუნქციების ჩამორთმევას და ერთი ძლიერი მთავრობის შექმნას. მაგრამ საქმეთა მსვლელობაში გამოირკვა ორი გარემოება: ერთი, მთავრობის ხელმძღვანელი მისაღებია არა თავისთავათ, როგორც ამნაირი, არამედ იმდენათ, რამდენათ ის მორალურათ და პოლიტიკურათ დამსახურებული პიროვნებაა. მთავრობის კანდიდატი შეკავშირებულია არა ამ თვით თანამდებობასთან, არამედ პიროვნებასთან. ნოე ჟორდანიას ბრძანებას დავემორჩილები, სხვებისას კი არა — აი ამ ფსიხოლოგიის ამოძახილი. ასეთი აზროვნება, ასეთი პსიხიკა ძირს უთხრიდა ნაციონალური მთავრობის არსებობას, მთელ ნაციონალურ საქმეს. კანონიერათ შედგენილი მთავრობა ერის მთავრობაა — ეს ასეა ყოველგან, ასე უნდა იყოს ყოველგან. ჩვენში კი ეს დიდი საქმე დაუკავშირეს პიროვნებას. ამიტომ მე ვერას გზით ვერ მოვიშორიე ეს თანამდებობა. დამფუძნებელი კრების მოწვევით ვფიქრობდი დასრულდებოდა ჩემი მისია და არც ვაპირებდი მის გაგრძელებას. მქონდა დიდი ლაპარაკი და კამათი პასუხისმგებელ ამხანაგებთან. ესენი ერთხმათ მარწმუნებდენ, რომ ჩემი გადადგომა დაანგრევს სახელმწიფოს, სამაგიერო ავტორიტეტიანი და მისაღები არავინაა და ისევ აიწყვეტენ დაბმული სახელმწიფო აზროვნებას მიუჩვეველი ძალები. აღმასრულებელი კომიტეტები კვლავ შეეცდებიან დაიბრუნონ თავისი ძველი ფუნქციები და სხ. და სხ. გავწიე მსხვერპლი, დავთანხმდი. ეს გარემოება მუდამ მაწუხებდა, ვცდილობდი მთავრობის პრესტიჟი ამეწია, როგორც ერის ხელმძღვანელი. მაგრამ ამ მუშაობაში გამოირკვა მეორე ამბავი, რაცა ღრღნიდა ამ მთავრობას გარედან. ეს ამბავია გაგება და დაფასება დემოკრატიის, დემოკრატიული მართველობის. ქართველი დემოკრატიის გაგებით დემოკრატია არის არა ის, რაც ყოველგანაა, ე. ი. სახელმწიფოს მართველი ორგანოების ხალხის საშოდან შექმნა საყოველთაო კენჭის უფლების საშუალებით, თვით ეს შექმნილი ორგანიზაციები კი არ ორგანობენ, არ მართავენ, არ ბრძანებლობენ; მართავს და ბრძანებლობს ყველა, ყველა დემოკრატია, ვინაც კი გაბედულება და პასუხისმგებლობის

გრძნობა არ აკლია. როცა მე თფილისის საქალაქო გამგეობის საქმეთა რევიზია დაენიშნე, გამგეობის წევრები, სოც.-დემ. მოვიდენ პარტიის ც. კომიტეტში და ასტეხეს დიდი აურზაური, როგორ ჩვენი ამხანაგები ჩვენვე გვინიშნავენ რევიზიას. ხაქმეს შეეკედეს ამხანაგური თვალსაზრისით და არა სასლმწიფოებრივით. ამხანავი ამხანავს კი არ უნიშნავდა რევიზიას, არამედ მთავრობა საქალაქო თვითმართველობას. ც. კომიტეტშიაც აღმოჩნდენ მათი დამცველები და მე გაჩაგრებული სხდომიდან წავედი. ამ პსიხოლოგიით იყო შეპყრობილი სამხედრო კომისია, როცა ის მთავრობას არავითარ ანგარიშს არ უწევდა თავის მუშაობაში. და თვით დამფუძნებელ კრებაში რა აყალ-მაყალი ატყდა იმის გამო, რომ ერთ წევრს კრებისას არ დავანებეთ მთავრობის განკარგულებაში მყოფ ბინაში ჩასახლება. ერთი სიტყვით ყველა მთავრობაა, ხოლო თვით მთავრობა ფიქციაა, სახელათაა, რაც ნაკლებს იმთავრობებს მით უკეთესია. ქართველი დემოკრატიის მოთურგენა და სახელმწიფო სალტებში ჩაყენება უნდა მომხდარიყო თანდათან, ნელ-ნელა; ეს მოხდებოდა კიდევ, სახელმწიფო და დემოკრატია იპოვიდენ თავ-თავის პოზიციებს და მეგობრულათ გაიმიჯნებოდენ, მაგრამ ამას ეჭირებოდა დრო, არ დაგვცალდა.

აი ამ იდეურ ქაოსში პირადი ავტორიტეტი კიდევ სჭრიდა რამდენიმეთ და მეც იძულებული ვიყავი დავმორჩილებოდი ბედს, მეწია მესვეურობის ჭაპანი.

ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ ყველა ეს არქი-დემოკრატები იყვენ მეტად იდეური ხალხი, ემსახურებოდენ საზოგადო საქმეს არა გამორჩენის და ჯამაგირისათვის, არამედ რწმენით და თავის დადებით. ვინც ჯამაგირისათვის მუშაობდა — უმეტესობა მუშაობდა გლახათ, აგდებულათ, არ სწამდა არც ჩვენი თავისუფლება, არც ჩვენი რეფორმები. მრავალ შემთხვევაში მათ გაგვძარცვეს, მექრთამებოდენ, ყალბ ანგარიშებს ადგენდენ, განსაკუთრებით მხედრობაში. ჩვენ არ გვქონდა სახელმწიფოებრივი ტრადიციები, ერთი მთლიანი ნაციონალური წყობილების ხსოვნა და მოგონება. ეს მეცამეტე საუკუნიდან შეწყვეტილი ერთობა, ერთი სახელმწიფოებრივი შეგნება, აღდგა სრულიად სხვა პირობებში. აღსდგა მძლავრათ და ერთსულოვნათ დემოკრატიის შეთაურობით და რა გასაკვირალია შეცდომებიც ქონოდა. უნდა ითქვას ისიც, რომ ეს ნაკლი უფრო ახლდა მეთაურობას, ინტელიგენციას და არა ხალხს, არც ქალაქისას და არც სოფლისას.

ასეთ სულიერ განწყობილებაში პიროვნული ავტორიტეტი ერთადერთი მკრელი იყო და მისი მოხმარა საძნელო, თვითიველი ვადასადგამი თუ გადადგმული ნაბიჯი უნდა ყოფილიყო შეფარდებული ამ სუ-

ლიერ განწყობილებასთან და ამავე დროს არ გამხდარიყო მისი ტყვე. ამ დროს ჩვენს ირგვლივ ერთი მტერი სცვლიდა მეორეს. ოსმალები მოგვშორდა, მათი ალაგი დაიჭირა ერთი მხრით ინგლისელებმა, მეორე მხრით ამათ მოკავშირემ მოხალისეთა ჯარებმა. სამუსულმანო საქართველო გახდა ინგლისელთა საინტრიგო ასპარეზი, ხოლო შავი ზღვია პირი დენიკინის სათარეშო. ინგლისის სარდლობა მოვიდა ჩვენში არა მარტო როგორც წარმომადგენელი, არამედ ამავე დროს როგორც წარმომადგენელი დენიკინ-ალქსევეი-ვრანგელისა. მათი მთავარი მისია იყო საქართველოს დამოუკიდებლობის გაუქმება, დენიკინის მოკავშირეთ გახდომა და შემდეგ დაპირება — გამარჯვებული მოხალისენი ავტონომიას მოგანიჭებნენ. ასეთი წინადადებით გამოცხადდა ერთ დღეს ჩემთან ღენ. ბიჩი. ეს პირი, ჩანდა, იყო მეტათ ზრდილობიანი, მორიდებული, აუჩქარებელი და შევატყვე ასრულებდა სხვის ბრძანებას და არა თავის გულისდებას. რასაკვირველია, ვერც ერთ მუხლში ვერ შეეთანხმებოთ გარდა ერთისა — სტენოგრაფიული ანგარიში ჩვენი მუსაიფისა შედგეს ფრანგულათ და ორივეს მოგვეცეს. ასეთივე მისიით ინასულა მეორე ღენგალმა ეკგეგეჰკორი, იმავე შედეგებით. ამავე დროს მათ დაგვარტყეს შავი ზღვის ბლოკადა, არავითარ სანოვაგის მიღება, ან რაიმე ვაჭრობის გამართვა სტამბოლით ევროპისკენ არ შეიძლებოდა. ეს ზომა იყო ალბათ ჩვენი შესაშინებელი. არ შეგვეშინდა, გაჭირვებული ვიყავით, მაგრამ ვიტანდით გაჭირვებას სულგრძელობით. აქ გამოჩნდა ჩვენი ხალხის, მთელი ჩვენი ერის ნებისყოფა, მედგარი ხასიათი და სიღიჩე. მას ქონდა შეგნებული მდგომარეობა და გვერდში გვედგა მამაცურათ და ერდგულათ. ინგლისელებთან გვიწევდა ბრძოლა ორი მხრით, ორი მეთოდით — დიპლომატიურათ, ვერსალის კონფერენციაზე, აქტიურათ — საქართველოში. ეს მეორე ბრძოლა იყო მეტათ სახიფათო, მეტათ დასაფიქრებელი და სათუთი, ის უნდა გვეწარმოებია ისე, რომ არ გადავარდნილიყავით მეორე უკიდურესობაში, არ გადაგვემტერებია საბოლოათ ინგლისის მთავრობა და იმავე დროს მიზანს მიგვეღწია. ხოლო მიზანი კი გვექონდა ერთი — სამუსულმანო საქართველოს შემოერთება, ჩვენი იურიდიული ცნობა, ერთა ლიგაში შესვლა და მისი მფარველობის მიღება.

ერთ დღეს ჩემს კაბინეტში შემოდეს უცნობი ინგლისელი და თავს მაცნობს — წარმომადგენელი ლოიდ ჯორჯის და კერზონის. გამიჯზავნილი მათ მიერ დავალებით საიმფორმაციო მიზნით (გვარი აღარ მახსოვს). ეს იყო პირველი ინგლისელი, სამოქალაქო პირი, რომელიც მოვიდა სადარბაზოთ და სამუსაიფოთ. მივიღე პატივით დ ვასა-

უბრეთ ორი საათი. მას ყველაზე უფრო აინტერესებდა ჩვენი აზრი საბჭოთა ხელისუფლებაზე, რუსეთის მდგომარეობაზე. მე ყველა მის კითხვებზე მივეცი გარკვეული პასუხი. ვუთხარი დაახლოებით შემდეგი: დენიკინზე იმედის დამყარება ოცნებაა, საბჭოთა ხელისუფლება მაგრათ ზის და მისი გადმოგდება შინაური ძალით შეუძლებელია. რაც შეეხება მის ცნობას — რასაკვირველია უნდა იქნას ცნობილი ფაქტიურათ და იურიდიულათ. ეს არის საქმე ფაქტის, სინამდვილის, რაკი არსებობს, არსებობს ამდენხანს — ეს საკმარისი არგუმენტია მისი ცნობისათვის. ასეთივე საბუთით ჩვენც უნდა გვიცნოთ და სხ. და სხ. ბოლონდელი შეკითხვებით გამოვარკვიე, რომ ინგლისის მთავრობაში ყოფილა ორი აზრი — ერთი მოსკოვის ცნობის მომხრე, მეორე — მოწინააღმდეგე, „ჩემი იმფორმაცია იმ დავას გადასჭრისო“, მითხრა მან გამოთხოვებისას. მე მგონია არაფერი არ გადამიჭარბებია და არც უცაბედათ ნაფიქრი წამომცდენია. თავიდანვე ვიყავი იმ აზრის, რომ ევროპას მოვსთხოვოთ ცნობა ჩვენა და არ ვიქნებით წინააღმდეგი თუ ის მოსკოვსაც იცნობს. დიდი იმედი არ მქონდა ასეთი მუსაიფისა და დარბაზობის. არ მავიწყდებოდა, რომ ინგლისის მთავრობის მეთაურია ლოიდ ჯორჯი, კაცი ლიბერალი, ლიბერალური ტრადიციის დამცველი და ამყოლი, მისი პოლიტიკის აღმოსავლეთში მატარებელი. ხოლო ეს პოლიტიკა ცნობილია — ოსმალეთის დანგრევა რუსეთის საშუალებით. მისთვის დიდი მძლავრი რუსეთი საუკეთესო მეგობარი და თანამგზავრია. და თუ ის ვერ აღადგენს ძველ რუსეთს დენიკინის საშუალებით, ბოლშევიკურ რუსეთსაც არ დაიწყებებს.

ჩვენი სოციალიზმი უმთავრესათ გამოიხატა აგრარულ რეფორმებში. ის რაც ჩვენში მოხდა ამ სფეროში უფრო ეწოდება რევოლუციია, ნამდვილათ კი ეს იყო რეფორმა, რატომ? იმიტომ რომ ეს ჩატარდა ყოველივე ძალადობის, არეულობის და ბრძოლის გარეშე. საკმარისი იყო მთავრობის და პარლამენტის დეკრეტი, რომ ყველა კლასი, პირველ ყოვლისა, მემამულენი, დამორჩილებოდნ მას. ასეთი ძირითადი ეკონომიური ზომა არსად, არც ერთ ქვეყანაში არ გატარებულა ურევოლიუციოთ და უკონტრევოლიუციოთ. რეფორმა კი მართლა ძირითადი იყო. უსასყიდლოთ მადნების ჩამორთმევა, უბრალო კონფისკაცია დემოკრატიული გზით, ყველა სხვა პირობებში იქნებოდა ეკონომიური კატასტროფა, სამოქალაქო ომის გამომწვევი, ხოლო არსებულ პირობებში კი ის თავისთავად საგულისხმოდ გადაიქცა.

ხალხი ცხოვრობს რეალიზმით, მას ცხოვრება აინტერესებს, პირველ ყოვლისა: ამიტომაც ის უკვდავი, ცოცხლობს ათი-ათას წლო-

ბით; იმას ვერ გაიტაცებს, ვერ აიყოლავს იდეალიზმი, წმინდა რღე-
ური მომენტები, ეს თუ ის კეთილი სურვილები; ასეთი სენი რომ მას
სჭირდეს, მრავალჯერ გადაიჩენებოდა უფსკრულში და გაქრებოდა.
ეს არის კუთვნილება პიროვნებათა პარტიების, რომელნიც საქმობენ
და კვდებიან, ხოლო ხალხი კი არ კვდება. ჩვენი ნაციონალური აღორ-
ძინება, პირველყოვლისა, მოითხოვდა მთელი ხალხის დაინტერესე-
ბას ამ საქმეში, არა სიტყვით, პროპაგანდით, არამედ რეალურათ,
ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებით. რუსეთს რჩებოდა ის იმი-
ტომ, რომ ის აძლევდა საგარეო მყუდროებას, რასაც ქართველი ხალ-
ხი მაღლა აყენებდა ბატონ-ყმობის და ნივთიერი მდგომარეობის სი-
ღუბჭირზე. და მართლაც, თუ საგარეო მყუდროება არ არის, იქ
არც ნორმალური ცხოვრებაა შესაძლებელი. თავისუფალ საქართვე-
ლოს მისთვის უნდა მიეცა რაღაც მეტი, რომ ის თავის გულში ჩა-
ეკონა. ეს იყო საგარეო მყუდროების გარდა ეკონომიური გაუმჯო-
ბესება. სოციალური რეჟიმი მჭიდროთ გადაესკვნა ეროვნულ რე-
ჟიმს. ერთი სიტყვით, გლეხობის ნაციონალურათ აღზრდა უნდა
მომხდარიყო აგრარული რეფორმით. მე მგონია ეს გაიგო თვით მემამ-
ულეებმაც. რასაკვირველია, ჩვენ ვყოფილიყავით რუსეთის პირო-
ბებში, სადაც ნაციონალური საკითხი არ იდგა და მხოლოდ ეკონო-
მიკა გახდა ბრძოლის საგანი, ცხადია ჩვენშიც მოხდებოდა ის, რაც
ყოველგან მოხდა — მემამულენი აღმართავდენ ბრძოლის დროშას
თავის პრივილეგიების დასაცავათ. მაგრამ რაკი ყველა ნაბიჯი იზო-
მებოდა და იუღინთებოდა ნაციონალური მომენტით, მას დაემორჩი-
ლა ყველა კლასი და წოდება. დავა აღარ იყო. მთავრობის სფერო-
ში დავა გამოიწვია მხოლოდ ერთმა საკითხმა: რაჰდენი ვარგისი სახ-
ნავ-სათესი მიწა დაუტოვოთ მემამულეს მისი მამულიდან. მე ვი-
ცავდი დიდი მემამულეებისათვის 15 დესიატინას, ნ. ხომერიკი შვიდ
დესიატინას. გაიმარჯვა უკანასკნელმა.

ჩვენმა სოციალიზმა ამ სფეროში მიიღო სპეციალური ქართული
ხასიათი. ჩამორთმეული სახსნავ-სათესი მიწები გადავეცით გლეხობას
კერძო საკუთრებათ, რაიცა ეწინააღმდეგებოდა სოციალისტურ
დოქტრინას. ამ აზრის ვიყავით ჩვენ თავიდანვე, პარტიული შენობის
დაწყებიდანვე, როგორც ეს ზემოთ განვმარტეთ. წინანდელ ჩვენს
საბუთებს, წმინდა ეკონომიური ხასიათისას, ახლა მიემატა ნაციონა-
ლური ხასიათის საბუთებიც. ჩვენი ხელმძღვანელი აზრი იყო, სა-
ქართველოს მცხოვრებთა დიდ უმრავლესობას — გლეხობას დაენახა,
რომ საქართველოს დამოუკიდებლობამ მას მოუტანა მიწა, მ-სცა
ცხოვრების ახალი საშუალებანი. ასე რომ, აგრარული რეფორმა გახ-
და უაღრესათ ნაციონალური რეფორმა ჩვენში.

სამაგიეროთ, მუშათა კლასის შრომის ფარგლებში ახალი ვერაფერი ვთქვით, თუმცა აქ იყო ჩვენი სოციალისტურ სენდისის მთავარი სარბიელი. ამის მიზეზია მრეწველობის სისუსტე, სახელმწიფო და კერძო წარმოებათა ბატონობა, სადაც გასაქვანი არ იყო. მაინც დავაარსეთ შრომის კამერა, კოლექტიური ხელშეკრულება, სინდიკატების ლეგალური ფუნქციებით და სხ. მუშებმა გამოიჩინეს დიდი ნაციონალური და სახელმწიფოებრივი უნარი. ისინი იყვნენ ჩვენი მთავარი ბანა ბრძოლის ველზე გვარდიის სახით, ეკონომიურ სფეროში სინდიკატების სახით. მთავრობას და სინდიკატებს შორის ერთხელაც არ მომხდარა კონფლიქტი, თუმცა ზოგი მათი მეთაური მუშათა მასებს გვისისინებდა, განსაკუთრებით კვების მოტივებით. მათ არ აყვია არც პარტია, არც ხალხი. ეს კონფლიქტი ხდებოდა და ირჩეოდა ც. კომიტეტში, გარეთ არ გამოდიოდა. დემაგოგებს, არამკითხვით გაქონდათ გარეთ, მაგრამ მთავრობის საწინააღმდეგო აგიტაცია რჩებოდა ხმად მდლადებლისა უდაბნოსა შინა. საზოგადოთ, საქართველოს რესპუბლიკის მთავარი ფუძე თავიდან ბოლომდე იყო თფილისის მუშათა კლასი. ყველა დანარჩენი მოსახლეობა მას მისდევდა. სოციალ-დემოკრატიის 24 წლის მუშაობას მუქათათ არ ჩაუვლია. კვების საქმე მართლაც ცუდათ იყო მოწყობილი. რუსეთი, დენიკინი და ბოლშევიკების, პურს ჩვენსკენ არ უშვებდა, ყუბანის დემოკრატიული მთვრობის მიერ გამოგზავნილი მთელი გემი ხორბლეულობისა დააკავეს დენიკინელებმა და უკან დააბრუნეს ტუაპსეში. უცხოეთიდგან ვერ ვღებულობდით ბლოკადის გამო. მაშასადამე, პური იყო ცუდი, არეული სხვადასხვა ფქვილებით, არ ცხვებოდა რიგიანათ, მუშები იყვნენ იძულებულნი დაკმაყოფილებულიყვნენ ასეთი სუროგატებით. მომარაგების მინისტრათ გეყავდა ერთი მათგანი, გ. ერაძე, რომელზედაც არ შეეძლოთ რაიმე ექვი შეეტანათ. გიორგის ხშირათ უხდებოდა პურის ალაგას ორატორობით გამსაპინძლება უკმაყოფილო ელემენტებისა. ხანდახან უცაბედათ ვახერხებდით სტამბოლის გზით პურის გამოპარებას უცხოეთიდან, განსაკუთრებით ოცში, ხოლო მანამდე კი თფილისი იესებდა თავის ნაკლს ისევე სოფლებიდან. მეც სანოვავეს ჩემი სახლიდან ვიღებდი ხშირათ. ერთხელ ჩამოვიდა დედა-ჩემი მრავალ-ნაირი სანოვავით, გაგვიხარდა რასაკვირველია. დედა შეუბნება: მითხრეს შენ მინისტრი ხარო. რავა დავიჯერო, ჩემი სარჩენი მინისტრი ვის გაუგონიაო! მართლაც, გამოდიოდა, რომ მე მას კი არ ვარჩენდი, არამედ ის მე. ერთი სიტყვით, ყველა გაჭირვებული ვიყავით დაწყებული მაღალი სფეროებიდან. ეს გათანასწორება გაჭირვებაში მოქმედებდა მუშებზედაც და მას იტანდენ მოთმინებით.

ყველაზე უფრო კუროზული იყო მთავრობის მდგომარეობა. ყველა ქვეყანაში მთავრობის წევრობას სანთლით ეძებდნენ. ეს უშალლესი თანამდებობა ყველგან სანატრელი და საბრძოლველია. ჩვენში კი მთავრობაში შესვლა მიჩნეული იყო დიდ უბედურებათ. ყველა მას გაუბრუნდა, როგორც კირს. რამდენი ხეყწნა მჭირდებოდა, რამდენი კალთის გლეჯა, პირდაპირ წარმოუდგენელია. ძლივს ვახერხებდი შემადგენლობის მოკრებას ან მასში ახალი პირის შემოყვანას, მიზეზი იყო ერთადერთი — გაუბრუნდნ პასუხისმგებლობას. მხოლოდ ორ პირს არ სჭირდებოდა ხეყწნა — ნოე რამიშვილს და ევ. გეგეჭკორს, სხვები კი ყველა ძალით შემოთრეულია მთავრობაში. 1919 წელი იყო წელი რღვევის და შენების ჩვენი სოციალური სტრუქტურის: ვმეცადინებოდი ამ მიმდინარეობისათვის მიმეცა ცოტათ თუ ბევრათ ლეგალური, უმტყვენეულო ხასიათი. ვებრძოდი ექსპროპრიაციებს აღმინისტრაციული წესებით. ერთხელ თფილისის თავმა ბენია ჩხიკვიშვილმა მითხრა: გიყურებ როდის წახვალთ თფილისიდან, რომ ჩემი პროექტები განვახორციელოვო. მე ეს ხუმრობათ მივიღე. გამოჩნდა არა: ლანჩხუთში ვიყავი, დავბრუნდი ერთ კვირაში. მოსვლისას გავიგე, რომ ქალაქის ყველა სარეკვიზიციო პროექტები, რაიცა უარყყავით მთავრობაში ჩემი თავმჯდომარეობათ. ხელახლა დაეყენებიათ მთავრობაში გადასაშინჯავათ და მიეღოთ. ამის შემდეგ ძალიან უკელი ქალაქიდან გასვლას. ბოლშევიკური სული ტრიალებდა ჩვენს შორისაც, ალბათ ასეა ყველა რევოლიუციისაში, სადაც მთავრობა ვერ მთავრობობს. ყარაიანის მეურნეობა ბოლშევიზმათ გაიყლინთა არა ამ საქმის აწყობით და ამუშავებით, ეს დიდათ საჭირო იყო, არამედ იმით, რომ გოლოვინის ქუჩაზე იჭერდნენ „ბურჟუებს“ ე. ი. ისეთებს, რომელთაც არასოდეს მიწა არ უმუშავიათ და აგზავნიდნენ იქ სამუშაოთ. რა გვარი მუშაობა იქნებოდა იქ, ადგილი წარმოსადგენია. ძლივს ძლივობით მოვსპე ეს შეუსაბამობა, ჩემი მთავარი მიზანი იყო ახალი რეჟიმის დამკვიდრება მომხდარიყო მთელი ერის თანაგრძნობით, ყველა წრის შერიგებით. ბოლშევიკურ მეთოდს ვხმარობდი მხოლოდ ბოლშევიკების წინააღმდეგ, ისიც შერბილებით. ჩვენს ირგვლივ, ყველა საზღვრების გადალპა იყო ნამდვილი ანარქია, ერთი-მეორის სრესა, აწიოკება და ცეცხლი; საჭირო იყო ამ ბარბაროსობის შუაგულში პატარა საქართველო დაპირდაპირებოდა მას. გადაერჩინათავი, აეცილებია შინაგანი ბრძოლა, ხოლო ეს კი შეიძლებოდა შინაგანი ერთობით, ყველა ძალების დარაზმვით, სოციალური და ნაციონალური მშვიდობიანობით.

ჩვენი ნაციონალური პოლიტიკა ნაციონალურ უმცირესობის მიმართ გამომდინარეობდა ჩვენი პოლიტიკის დოქტრინიდან, მთელი ჩვენი წარსული მოღვაწეობიდან. სოც.-დემოკრატიას იმით ქონდა ჯავლენა საქართველში, რომ ყველა ერის ინტერესებს თანასწორათ ვიცავდით, ჩვენთვის არ იყო ელინი და ბარბაროსი, ყველას ელინებათ ვრაცხდით. მაგრამ ეს თეორია, ეს წარსული შეიძლება დარჩენილიყო მკვდარ სიტყვათ და საქმეთ, რომ ჩვენი ქვეყნის ობიექტურ მდგომარეობას მისი გატარება არ მოეთხოვია. აუცილებელი შეიქნა შინაგანი ზავი, ერთა უმცირესობის დედა-ერთან, ქართველობასთან სოლიდარობა, ქირში და ლხინში ერთად ყოფნა, რაიცა შესრულებულ იქნა არა ცარიელი პროპაგანდით, არამედ შესაფერი უფლებების მინიჭებით. პოლიტიკურათ, კულტურულათ, ეკონომიურათ სავსებით გათანასწორებით. არც ერთ ერს არ წამოუყენებია ისეთი მოთხოვნილება, რომელიც არ ყოფილიყო დაკმაყოფილებული. ამით აიხსნება ის იშვიათი მოვლენა, რომ წმინდა სომხებით დასახლებულ ახალქალაქის მაზრაში არჩევნების დროს სომხურმა ნაციონალურმა პარტიამ დაშნაკმა მიიღო გაცილებით ნაკლები ხმა, ვინემ საქართველოს სოციალ-დემოკრატიამ. თვით თფლისში, სადაც ქართველთა მოსახლეობა შეადგენდა უმცირესობას, მივიღეთ ხმის დიდი უმრავლესობა.

ხელმძღვანელ ორგანოებში, პარტიის ც. კომიტეტში, სოც.-დემ. ფრაქციაში, მთავრობაში ამ საკითხებზე დავაც არ ყოფილა, ისე თავისთავად საგულისხმოდ მიაჩნდათ. და რაც უფრო გასაკვირალია, ამ პოლიტიკისათვის ქართველ ნაციონალისტურ პარტიებს ბრძოლა არ გამოუცხადებიათ, საერთო ერთსულოვნება არ დაურღვევიათ. ცხადია, მათ ჩქარა დაინახეს, რომ მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა საქართველოს ნაციონალური თავისუფლების დამავრება და ნაციონალური ერთობა. ჩვენი მეზობლები კი გვითვალთვალებდენ, როდის, საიდან ჩამოვგლეჯთ ნაქერ მიწასო. აფხაზეთის ერთი გაჯავრებული მემამულე თავადი შერვაშიძე გაიქცა ჩრდილო-კავკასიაში და იქ ერთ მიტინგზე აფხაზეთი უფეშქაშა მათ. იმის მაგიერ რომ ეკითხათ მისთვის, რა უფლებით, ვისი მონდობილობით გვაძლევ ამ ქვეყანასო, მათ სიხარულით ჩაიწერეს ეს საბოძვარი და შემდეგ პრეტენზიები წამოგვიყენეს — აფხაზეთი ჩვენია, გადით იქიდანო! ასეთი მეზობლები გვყავდა! ერთი სიტყვით საქართველოს ირგვლივ იყო გაბატონებული ნამდვილი ავანტურა აწყვეტილი პირების, რომელთაც არას დროს პოლიტიკური მუშაობა არ უწარმოებიათ, იყვნენ მოხელეებათ, ოფიცრებათ, ემსახურებოდნენ მეფის რეჟიმს და ახლა უცებ მთელი მათი კარიერა ჩაინგრა და აქეთ-იქით ეხეთქებოდნენ.

განსაკუთრებით 1919 წელი იყო მეტათ მწვავე წელი. ამ დროს აიშვა ყველა მტერი, შიგნით თურქოფილები და ბოლშევიკები, გარეთ კი მოხალისეთა ჯარები. მოსკოვი, ოსმალეთი და თეთრი რუსები შეერთდნენ ჩვენი ქვეყნის სიძულვილში და დაქცევაში. ყველა ისინი სხვადასხვა გზით და საშუალებით თავს გვესხმოდნენ და ძირს გვითხრიდნენ. სწორედ გასაკვირალია, რატომ ასე შეიძულეს პატარა ერი, პატარა ქვეყანა, რომელიც არავის არას უშავებდა და მხოლოდ თავის მყუდროებას ეძებდა. ეს ორი მეზობელი, ოსმალეთი და რუსეთი, იყო და დარჩა ჩვენი მტერი. ქვეყნის თავდაცვა გახდა მთავარი საზრუნავი საგანი. დამფუძნებელმა კრებამ ვერ შეანელა გარეშე საფრთხენი. სამწუხაროთ, ამ საკრებულოში არ აღმოჩნდა ერთსულოვნება; გაჩდა სისტემატიური ოპოზიცია ნაციონალ-დემოკრატებისა. რომელთაც ღვთის წყალობაც კი ღვთის რისხვით ეჩვენებოდათ. ეს იყო ოპოზიცია ოპოზიციისათვის და არა საქმისათვის. მათთან მკვახეთ შეკამათება მიხდებოდა ტრიბუნიდან, რაიცა იყო გამოწვეულ მათი ხშირი რეპლიკებით. ჩვენ ვაკეთებდით იმას, რის გაკეთება შეიძლებოდა ასეთ პირობებში, ოპოზიციონერები კი აყენებდნენ რა სჯობიას თეორიას; ჩვენც კი ვიცოდით, რომ ომს მშვიდობიანობა სჯობს. შავ პურს თეთრი პური და სხვა ასეთი სენტენციები ცნობილი ზურგიელიძისა. გასაკვირალი იყო არა ის, რაც გვაკლდა, არამედ ის რაც გვქონდა, როგორ ვიტანდით ამდენ გაჭირვებას, როგორ ვებრძოდით მოზღვავებულ დაბრკოლებათ.

მუდამ ამ დავიდარაბაში მყოფს, მიხდებოდა იმავე დროს მეკთხა სხვადასხვა მოხსენებანი მიმდინარე პოლიტიკურ საკითხებზე. ვამყარებდით დემოკრატიულ წყობილებას, მარა ვის როგორ ესმოდა ეს წყობილება, ვინ რას ნატარულობდა, ვის რა ეგონა — ამ სფეროში იყო ნამდვილი ქაოსი. აუცილებელი გახდა ყველა აზრების და სურვილების კოორდინაცია, ერთი გარკვეული სისტემის წარმოდგენა და შემდეგში მისი ცხოვრებაში გატარება. ვიწყებდით ყოველთვის იქიდან, საიდანაც მოდიოდა მთელი ახალი ცხოვრება — მუშათა საბჭოდან; რასაც ის დაადგენდა — უექველათ გატარდებოდა შემდეგ ფრაქციაში, ბოლოს დამფუძნებელ კრებაში. მთავარი საკონსტიტუციო საკითხების მოხსენებანი ამ დაწესებულებებში გამქონდა. უექველია, ყველა ეს აბრკოლებდა მეორე ჩემს მუშაობას — სამინისტროთა მუშაობის კოორდინაციას, მათ საერთო ხელმძღვანელობას. მაგრამ სხვა გზა არ იყო, არავინ არ კისრულობდა ჩემს მაგიერობას. სოც.-დემ. ფრაქციაში პირველი დიდი დავა აგვიტყდა რეაპუბლიკის ემბლემის შესახებ. ირ. წერეთელმა წამოაყენა მიჯაჭვული პროპეტის ნაციონალურ ემბლემათ გამოცხადება; მე ეს არ მომეწონა, შეველავე-

მთავარი ჩემი არგუმენტი იყო ის, რომ ტყვე, შებოჭილ პრომეთეი სრულიად არ შეესაბამება აშობილ, განთავისუფლებულ ქართველ ერს. მე წამოვყენე ამ აზრის გამომსატველი თეთრი გიორგი, ცხენზე კოხტად შემჯდარი და ცის სივრცეში თავისუფლათ მარდათ მფრინავი. ბევრი კამათის შემდეგ გავიდა ეს წინადადება. მისი მოწინააღმდეგენი ასაბუთებდნ თავის აზრს იმით, რომ თეთრი გიორგი იგივე წმინდა გიორგია, ეს კრელიკალიზმია, უკან დაბრუნებაა, საეკლესიო ემბლემის რესპუბლიკის ემბლემათ გამოცხადებაა და სხ. ამათი აზრიც მივიღეთ სახეში და თეთრ გიორგის წმინდა გიორგის ყველა ნიშანი ჩამოვაშორეთ. იყო მაგალითი როცა ფრაქციის დავაში ჩამოერეოდა ც. კომიტეტი და მისი დადგენილება სავალდებულო ღებოდა. პარტიული წესდება ასეთ ავტორიტეტს ანიჭებდა თავის ხელმძღვანელ ორგანოს და ეს კიდევაც ხორციელდებოდა საქიროების დროს, რასაკვირველია, ასეთი შემთხვევები იყო იშვიათი, ხშირათ ზოგი დეპუტატი კიდევაც აცხადებდა უკმაყოფილებას — რა ერევა ცეკაო, მაგრამ არ ყოფილა შემთხვევა ფრაქციის აჯანყებისა ც. კომიტეტის წინააღმდეგ. ეს ალბათ აიხსნება იმითაც, რომ ფრაქციის ყველა ლიდერები, ისე როგორც მთავრობის მეთაური და ზოგი წევრები, შედიოდნ ც. კომიტეტში და შინაურ დავას იქ ათავენდნ. ეს წყობა, ეს ორგანიზაციული სიმტკიცე მართველი პარტიისა წარმოადგენდა გარდაუვალ კედელს, რომელზედაც ასკდებოდა შინაური და გარეშე მტრები.

ამ დიდ მამოძრავებელ ძალის გარშემო თანდათან თავს იყრიდა ერი. 1917 წელს ის იყო თითქმის მარტო ბრძოლის და მოქმედების ველზე, დანარჩენი მოსახლეობა არც ემხრობოდა, არც ებრძოდა. 1918 წ. ეს რკალი განიერდება, ფართე მასები თანდათან რწმუნდებიან რევოლიუციის სიღრმეში, რომლის უკან დაბრუნება შეუძლებელია და თანდათან ეხმარებიან მთავარ აპარატს, ნაციონალური ელემენტები მაინც შორს დგანან, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის და სეიმის შექმნაში მონაწილეობას არ იღებენ: სამაგიეროთ აზერბეიჯანი და სომხები იძლევიან უმთავრესათ ნაციონალისტებს. ამ საერთო კოალიციაში ხელმძღვანელი როლი ისევ ჩვენ გვრჩება, როგორც არბიტრებს თათარ-სომეხთა დავაში. ამაში ხელს გვიწყობდა ისიც, რომ ჩვენს ფრაქციაში შედიოდნ საქართველოს სომხები, თათრები, რუსები და ამათ გვერდით შემოდიოდნ აზერბაიჯანის და სომხეთის სოციალ-დემოკრატები. ეს ინტერნაციონალური. ეს ამიერ-კავკასიის შემადგენლობა პარტიისა ხდიდა მას გადამწყვეტ ფაქტორათ ამიერ-კავკასიის ფარგლებში. 26 მაისის შემდეგ, ჩვენი

ბაზა ფართოვდება ნაციონალურათ, საქართველოს ყველა ძალების კონცენტრაცია იწყება ეროვნული რესპუბლიკის ირგვლივ, რაიცა სრულდება 1919 წელში. რევოლუციონური ბაზა იქცევა ნაციონალურ ბაზათ, რევოლუციური ორგანოები გზას უთმობენ სახელმწიფო ორგანოებს. 1917 წ. დაწყებული ორი მიმდინარეობა — დიდა, რევოლიუციური და მეორე — ნაციონალური, რომელთა შორის იყო კონტაქტი პიროვნული და არა ორგანიზაციული, წელიწად ნახევარში ყალიბდება ერთ მიმდინარეობათ, ერთ ტალღათ და რასაც ეწოდებოდა საქართველოს დამოუკიდებელი დემოკრატიული რესპუბლიკა.

ჩვენი დემოკრატიული სახელმწიფო ეპირისპირებოდა იდეოლოგიურათ და ნაციონალურათ მხოლოდ ერთ სახელმწიფოს — ბოლშევიკურ მოსკოვს, საბჭოთა რესპუბლიკას. მისგან თავის დაფარვა გადაიქცა ჩვენ მთავარ საზრუნავათ. რა გზით? მხოლოდ ორით — ჩვენი, ანტიბოლშევიკური იდეოლოგიის გავრცელებით ხალხში და სახელმწიფოს გამაგრებით საერთაშორისო საშუალებებით. მთავარი იყო ხალხში არ ქონოდა გასავალი მოსკოველთა პროპაგანდას, არ მომადარიყო აზრთა და გზათა არე-დარევა, ყოფილიყო ფართე მასებას მიერ გაგებული და შეგნებული ჩვენი და მათი წყობის და ცხოვრების წესების განსხვავება. ნუ დაევიწყებთ რომ ბოლშევიკური მაქსიმალიზმი ყველა დიდ რევოლუციას თან დასდევს, ნურც იმაჲ, რომ ქართველი ჯარისკაცები შინ დაბრუნდენ გაბოლშევიკებული, ნურც მოსკოვის ფართო აგიტაციას ჩვენში. უნდა ვალიაოთ, რომ მიუხედავთ ყოველ მხრივი ცდისა და მუშაობისა, ხალხის ფართე წრეები მაინც ვერ დავარწმუნეთ იმაში, რაშიაც ავანგარდი, თფილისის მუშათა კლასი, დარწმუნებული იყო ბოლშევიზმის შესახებ.

აი ერთი ტიპიური შემთხვევა. თფილისიდან ჩამოვედი რამდენიმე დღით შინ, ლანჩხუთში. მითხრეს რომ შკოლის ეზოში მოსკოვიდან ჩამოსული გაბო ხუნდაძე მოხსენებას აკეთებს რუსეთის შესახებო, წავედი. ხალხი ბევრი დამხვდა, თითქმის ყველა მწიგნობარი და მოწინავე გლეხობა აქ იყო. გაბომ მართლა მშვენიერი მოხსენება გააკეთა, უამბო მხოლოდ თავის თვალით ნახული ბოლშევიკური საქმიანობა მოსკოვში. ილაპარაკა მხოლოდ სინამდვილე, გადაუჭარბებლად; ჩემთვის, რასაკვირველია, ახალი არაფერი იყო, დავბრუნდი საჯლისაკენ, გამომყვა ორი მეზობელი გლეხი. ვეკითხები: როგორ მოგეწონათ მოხსენება? კარგათ ილაპარაკა — მითხრა ერთმა, მაგრამ რაც ილაპარაკა დასაჭერებელი არ არის, გამოგონილი ამბებია... როგორ? გამიკვირდა. როგორ და სულ უბრალოთ, ჩვენ გიცნობთ ბოლშევიკებს, ჩვენი მეზობელია ისინი, ერთად ვცხოვ-

რობთ და მათი ასეთ ფირალებათ დასახვა ცოდვაა — მომიგო მეორე გლენმა. ამ საუბარმა დამაინტერესა, გავიციოთ-გამოვიციოთ, გავიგე, რომ მთელ ამ ყრილობაში ათ კაცსაც არ დაუჯერია გაბოს ნაამბობი. მაშინ პირველათ გავიფიქრე — ჩვენი საქმე დაკარგულია, ხალხი იდეოლოგიურ რყევაშია...

აი ეს პსიხიკა არ გაქრა; რაც უფრო ჩამორჩენილი კუთხე იყო, მით უფრო ძლიერი იყო ასეთი სულსკვეთება. თუ კი გურულ გლენს არ სჯეროდა მოსკოველთა ვერაგობა, ამას როგორ დაიჯერებდა ლეჩხუმელი და დუშეთელი. ეს სულიერი განწყობილება უკვე გამოჩნდა ჩვენი დაპყრობის კვირებში, როცა ხალხში გაისმა — ამდენ ხანს ჭენჭევიკები მართავდენ, ახლა ბოლშევიკები შესცვლიან მათ, რა დიდი განხსვავებააო. ამ აზრმა გაიტაცა ჩვენი ნაციონალისტები, რომლებმაც გადასწყვიტეს ბოლშევიკებთან მოლაპარაკება და მათთან შეთანხმებით ქვეყნის საქმეების მოწეს-რიგება.

ერთი ხალხი მეორისაგან არაფერს არ სწავლობს, არც მის მაგალითს იყენებს, არც მისი წარსული და აწმყო გაეგება; ის თვითონ აკეთებს თავისი ჭკუით და ტრადიციით თავის ისტორიას, თავის აწმყოს და მერმის. მიუხედავად მთელი ჩვენი პროპაგანდისა მასამ მაინც ვერ დაინახა მოსკოვის მოლოხის ნამდვილი ფიზიონომია. ვერ დარწმუნდა მის არა ადამიანურ სულსკვეთებაში და საქმიანობაში. თვით ქართველ ბოლშევიკებს არ სჯეროდათ ლენინის ახალი სახარების გამოცხადება. 1917 წ. ჩვენს ორგანოში დავწერეთ რომ ლენინმა უარყო დემოკრატიზმი და ააფრიალა დროშა „პირდაპირ კომუნისზმისა“, ბოლშევიკებმა თავის რუსულ გაზეთში მოგვნათლეს ცილისმწამებლათ, ეს სიბრძნევე ლენინს გამოუგონესო. ხოლო რამდენიმე თვის შემდეგ თვითონვე შეითვისეს ეს „გამოგონებული“ და ის თავის დროშათ აღიარეს.

მეორე საშუალება რითაც თავს ვიცავდით იყო შინაგანი მთლიანობის გამაგრება, ერთი ნაციონალური ფრონტის შექმნა, ყველა კლასის და წრის დარაზმვა ერის სუვერენობის ნიადაგზე. ამ მიმდინარეობის გზა და ხიდი გახდა შინაგანი აღმშენებლობა და საგარეო ურთიერთობის მოგვარება. მთელი 1919 წ. ჩვენი საქმიანობა ამ ორი ხაზით მიმდინარეობდა. პოლიტიკურათ ჩვენ ვიდებოთ თავისუფალი რეჟიმის ნიადაგზე, დემოკრატიული რესპუბლიკა ამას გულისხმობს. მაგრამ არ ვიცავდით ყველა ფორმის თავისუფლებას, არც პრესის, არც აგიტაციის. ის გაზეთები, რუსული და სომხური, რომელნიც ჩვენს დამოუკიდებლობას არ იცავდენ, დავხურეთ და სამაგიეროს გამოცემის ნება არ მივეცით. პრესა იყო თავისუფალი მხო-

ლოდ დამოუკიდებლობის და დემოკრატიის ბატონობის ფარგლებში. ვინც ამ ორ ძირითად დებულებას ებრძოდა, ის ილევნებოდა. მამულები ჩამოვართვით, მაგრამ მათ პატრონებს ყოველნაირ შეღავათებს ვაძლევდით და სახელმწიფო სამსახურში ფართე კარებს ვუღებდით. მონასტრებს, სამღვდელოებს ფულით ვეხმარებოდით. მახსოვს ერთხელ კათალიკოზმა გვთხოვა თანხა მისი აფხაზეთში გასამგზავრებად და იქაური ეკლესიის საქმეების მოსაწესრიგებლად, მივეცი. სვანეთის სამღვდელოების თხოვნა ნიეთიერი დახმარებისა — დავაკმაყოფილეთ, მონასტრებს უკან დაუბრუნეთ ჩამორთმეული მიწები დასამუშავებლად და სხ. მთავრობის სხდომები ასეთი თხოვნების გარჩევას ეწირებოდა. დამფუძნებელი კრების მოწვევის შემდეგ კოალიციური მთავრობა გზას უთმობს სოც.-დემოკრატიულ მთავრობას, მაგრამ მათ შორის არავითარი განსხვავება არ ყოფილა პოლიტიკურ ხაზში და ეკონომიურ საქმიანობაში. მთავრობის სხდომები ემსახურებოდენ უმთავრესათ მიმდინარე საშინაო საღმრთებლო საქმეებს. მას ხშირათ არ ვესწრებოდი, თუმცა ის წინადადება, რომლის გადაჭრილი წინააღმდეგი ვიყავი, არ გადიოდა. ასეთი „ვეტო“ ხშირათ არ მიხმარია რასაკვირველია, ვინაიდან წინდაწინ ვიცოდი რომელი უწყება რა პროექტით მოდიოდა მთავრობაში. რთული საგარეო საკითხები ასეთ ოფიციალურ სხდომებზე არ იხილებოდა; ეს იყო სფერო თავმჯდომარისა და საგარეო მინისტრის ან და მხოლოდ მინისტრების თათბირის, სწორედ ისე, როგორც ეს წარმოებს საფრანგეთში. დიდი ბჭობა გვექონდა მაგალითად იმაზე, შევიყვანოთ თუ არა ჩვენი ჯარი აჭარში, სადაც ინგლისელ-თეთრი რუსები ხაზეინობდენ. ვერ გადავსწყვიტეთ, მომანდევს მე. დიდი ფიქრის და აწონ-დაწონის შემდეგ შუალამზე მივეცი ბრძანება საზღვარზე დაბანაკებულ ჯარს — შედით. ყველა მეზობლებს და უცხო მისიებს ვეწყობოდით, ვერაფერი მოუხერხეთ ინგლისელებს და თეთრ რუსებს. ესენი ერთად ხნავდენ. იმ ზომაზეც კი მივიდენ ინგლისელები რომ გერმანელებისაგან ნაყიდი ავტომობილებიც კი ჩამოგვართვეს უსასყიდლოდ იმ საბუთებით, რომ რაც გერმანელთ ეკუთვნოდა — ჩვენიაო! ეკუთვნოდა, მაგრამ ახლა აღარ ეკუთვნის, ჩვენი ნაყილია, — არაფერმა არ გასჭრა, ომს ხომ არ აუტეხდით. მათ მოგვთხოვეს ყარსიდან მიღებული სამხედრო მასალის გადაგზავნა დენიკინისათვის იმ საბუთით, რომ ეს რუსის ჯარის დატოვებულაია! ჩვენ ვუპასუხებდით, ამ ჭკუით ყველაფერი, მთელი სამხედრო მასალა რაც გვაქვს იქვე უნდა გაიგზავნოს, ვინაიდან ყველა ეს რუსმა დასტოვა, ჩვენც დაგვტოვა... არაფერმა არ გასჭრა.

მთავრობამ დაადგინა — უარყოფილ იქნას ინგლისელთა მოთხოვნები, რაიცა მათ ოფიციალურათ გამოეცხადა, რის შემდეგ დადუმდენ. ჩვენში მცხოვრებ რუსებს ვეპყრობოდით ჩინებულათ, კმაყოფილნიც იყვენ. საკმარისია ერთი მაგალითი: რუსული სამხედრო სობორო გამოვაცხადეთ სახელმწიფო კუთვნილებათ. მაგრამ დავტოვეთ რუსის სამღვდლოების ხელში წირვა-ლოცვისათვის სახმარათ. ერთხელ ერთი რუსის ღვაკელი შემოვიდა ჩემთან, გამოქცეული იყო განჯიდან, საშინელი შესახედავი, დასეული ანაფორით, გაფითრებული, ნაღვლიანი, შემომჩივლა თავის უმწურო მდგომარეობაზე. დავსწერე ბრძანება, მიეცეს მას ფულათ დახმარება რაზდენიშე ათასი მანეთი. როცა ეს მას გადაეცეცა და შინაარსი წაუკითხე, მოულოდნელობით აღზაბა, დაბარბაცდა, კინალამ წაიქცა, თვალებიდან ცრემლები გადმოყარა და ისევ დაჯდა რაზდენიშე წუთით მოსასვენებლათ. ამ სცენამ ჩვენზედაც მოახდინა შთაბეჭდილება. ვინ გაიგებს სხვისი გულის დარდებს! ჩვენ ძალიან გვეწინოდა რუსეზი არ გადასკვნილიყვენ მოსკოვთან და იმპერიალისტური მოსაზრებით მათთან არ გაებათ საიდუმლო კავშირი საქართველოს წინააღმდეგ. საბედნიეროთ ეს არ მოხდა. თფილისის რუსებმა შორს დაიჭირეს მოსკოველები, დარჩენ ლოიალური ბოლომდე, თვით უკანსკნელ ომის დროსაც შეღავათების და დახმარების მისაღებათ მუდამ ღია იყო მათთვის ჩვენი კარები. ეს იყო მთავრობაში. ასე არ იყო საზოგადოების ზოგ ფენებში.

ბევრი მსჯელობა გვქონდა მინისტრების და პოლიტიკურ ორგანოების თათბირზე სახელმწიფო ეკონომიური პოლიტიკის შესახებ. ერთი მხრით საჭირო იყო ჩვენი ნორჩი სახელმწიფოს გამაგრება ნიუთერი საშუალებით, ხოლო მეორე მხრით აუცილებელი იყო კერძო და საზოგადო ინიციატივის გაძლიერება. ბევრი დავის შემდეგ ეს ორ პრინციპი შევეერთეთ და 1919 წ. ოქტომბერში, მთავრობამ ის თვისათ მიიღო და მუხლობრივ ჩამოაყალიბა. ამ გზიდან არ გადაგვიხვევია ყველა სხვადასხვა მონოპოლიების შემოღებაში და გატარებაში.

ჩვენ მეზობელ რესპუბლიკებთან ურთიერთობის და დაახლოვების ინიციატივა თავიდანვე ჩვენ ავიღეთ. სხვანაირათ არც შეიძლებოდა. სომეხთა თაოსნობა მიუღებელი იყო აზერბაიჯანელთათვის და პირიქით. ორივეს ცალ-ცალკე და ერთად ჩვენ ვუძახოდით, ველაპარაკებოდით. ხელშეკრულებებს ვსდებდით და სხ. განსაკუთრებით ყურადღებას ვაქცევდით მთიელთა რესპუბლიკას, არ იყო არცერთი შემთხვევა, მათ თხოვნაზე დახმარების შესახებ უარი გვეთქვას. თებერ-

ვალში გეზოვებს სამხედრო იარაღი, მთავრობამ დაადგინა მიეცეს მათ ყოველივე, რაც სჭირათ სამხედრო საწყობიდან. არავისათვის ასეთი დახმარება არ გაგვიწევია. ჩვენ თვითონ გვიჭირდა, სოფელ-სოფელ პატრონებს ვაგროვებდით, თითოში ორ მანეთს ვაძლევდით, ისე გვაკლდა სამხედრო მასალა, ამავე დროს მთიელთ ასე გულუბრყვათ ვეხმარებოდით. რატომ? ცხადია რატომ, ამას ითხოვდა ჩვენი ჩრდილო საზღვრების უზრუნველყოფა; ძლიერი, დამოუკიდებელი მთა იყო ჩვენი სიმაგრე, მოსკოვის წინააღმდეგ ამართული. მის არსებობაში ვიყავით ყელამდე დაინტერესებული და ეს გვიკარნახებდა ჩვენს დამოკიდებულებას მისთან. ჩინებული მეგობრული ურთიერთობა დავამყარეთ ყუბანის კაზაკების მთავრობასთან, სანამ ეს დენიკინმა არ ჩაყლაპა. მათ ქონდათ ჩვენს მიმართ დიდი სიმპატია, ჩვენ მათ მიმართ. ყველა სავაჭრო და გაცვლა-გამოცვლის საკითხები ადვილათ მოვაგვარეთ ყუბანთან, პურიც გამოგვიგზავნეს გემით, რაც გზაში დენიკინელებმა დაიჭირეს და უკან გააბრუნეს. მაშინდელა მაგალითი კაზაკების მთავრობისა ნათლათ ლაპარაკობს მათ ზრახვებს და სულისკვეთებას — იყვენ თავისუფალნი, სხვა თავისუფალ ერების გვერდით. ერთხელ დენიკინი შემოიჭრა თერგის ოლქში და ულტიმატუმით მიმართა იქ მცხოვრებ 15 ათას ქართველებს დასტოვეთ დაუყოვნებლივ ოლქი, თუ არა ამოგწყვეტთო. ეს ბრძანება ჩვენც გვაცნობა, ჩვენ შეუთვალეთ — ხელი გიხლია იქ მცხოვრებ ქართველებისათვის, უარეს დავმართებთ საქართველოში მცხოვრებ რუსებს. დენიკინი მოლბა. მართლა თქმულა: შიში შეიქმს სიყვარულსა. ჩვენი პოლიტიკა იყო მოქნილი და ლმობიერი, მაგრამ საჭიროების დროს მკვახე და მედგარი. ძალას ძალა გასცემს ღირსეულ პასუხს და არა ცარიელი ლაპარაკი. ასე უმაპინძლდებოდით შინაურ მტერთ — მოსკოვის აგენტ ბოლშევიკებს. როცა მათ ტერორი დაგვინიშნეს. განსაკუთრებით მე მახსენეს და ეს კიდევაც გამოაცხადეს, ჩვენ ვუპასუხეთ გადაწყვეტილებით — თვითეული მოკლული პირისათვის სიცოცხლით პასუხს აგებენ დატყვევებულნი ბოლშევიკები. ამის შემდეგ თავისი განძრახვა სისრულეში ვეღარ მოიყვანეს. არა, ჩვენ არ გვქონდა თავისუფლება ყველასათვის, გვქონდა მხოლოდ ლოიალური მოქალაქეთათვის. ერთან და რევიმთან ბრძოლა მიგვანჩნდა დანაშაულათ და შესაფერათ ვსჯიდით. ლიბერალები არ ვიყავით. შიგნიდან აფეთქებას არ ვითმენდით. რასაკვირველია, ეს უარყოფითი პოლიტიკა იყო შესაძლებელი დადებითი პოლიტიკის ხაშუალებით, ფართე მშრომელი მასების დაცვით, ერის და დემოკრატიის არსებობაში ღრმათ დაინტერესებით. ჩვენი სოციალური და

აგრარული რეფორმები ამ მიზანს ემსახურებოდენ — ერის გამთლიანებას ხალხური დემოკრატიის ბაზაზე.

ასეთი შინაგანი ბრძოლით და დავიდარაბით გადავედით მეოცე წელში. საქართველო იყო დამოუკიდებელი, მის შინაგან მტერს არ გვეშინოდა, ხალხი ჩვენთან იყო და ნაძირალებს აღვიღათ უმკლავდებოდით, მაგრამ ასეთი მდგომარეობა სანამდევ უნდა გაგრძელებულიყო. სახელმწიფო არსებობს არა მარტო თავისთვის, შინაურული წესით, არამედ გარეშეებისათვისაც, ნაციონალურათ და ინტერნაციონალურათ. ამ მხრით ევროპიდან არაფერი სანუგეშო შოგვდიოდა. ვერსალის კონფერენცია გათავდა, ჩვენ კი დავრჩით უცნობი, ცხადი იყო, რუსეთს, წაქცეულ რუსეთსაც, დიდ ანგარიშს უწყევდენ და არ სურდათ მისი დანაწილების დადასტურება. საჭირო იყო ამ საკითხისადმი მიდგომა სხვანაირათ, შემოვლით. რაკი პირდაპირი მიდგომით, ევროპის წინაშე შუამდგომლობით და იქ პროპაგანდით არა გამოდიოდა რა, ცხადი გახდა, საქმის ისევ რუსეთიდან დაწყების აუცილებლობა. ვიფიქრე, თუ მოსკოვმა გვიცნო, ჩვენი დამოუკიდებლობა დაადასტურა, ამ თამასუქით წარვდგებით ევროპის აეროპაგის წინაშე და ეს უეჭველათ გასჭრის. გადავწყვიტე, ჯერ ჩემს გულში, მოსკოვში კაცის ვაგზავნა. დესპანი უნდა ყოფილიყო ლენინის და მისი შტაბის ნაცნობი, სოციალ-დემოკრატი, პარტიის ყრილობაზე ნამყოფი. ვიფიქრე და ვაჩერდი გრ. ურატაძეზე. ის იყო სტოგოლმის და ლონდონის კონგრესებზე და იცნობდა ყველას. დაუძახე გრიშას და მოველაპარაკე. მან მაშინვე თანხმობა განაცხადა, თუმცა „გზა იყო ეკლიანი“, უნდა გაეგლო მრავალნაირი საომარ ფრონტები. მისი თანხმობის შემდეგ, წავედი საგარეო სამინისტროში, ვნახე საგარეო საქმეთა მინისტრი ევგენი და გაუზიარე ჩემი აზრი. მან მინთხრა — აგერ ერთი თვეა ერთი ქართველი კომუნისტი ნესვეწება ჯამატანეთ ვინმე თქვენი კაცი მოსკოვში და იქ მოვახერხებ დავითანხმო ლენინი საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობაზეო. დამისახელა გვარიც (ალარ მახსოვს), იყო იმავე დროს კომპარტიის ც. კომიტეტის წევრი რუსეთში. გრიშაზე დათანხმდა და ორ კვირაში გავისტუმრეთ რუსეთისაკენ შავი ზღვით. ამ მისიის ერთი მთავარი პირობა იყო მისი საიდუმლოება ე. ი. საქართველოს კომუნისტებს არ გაეგოთ არავითარ შემთხვევაში, თვარა უეჭველად ჩაშლიდენ.

მთელი ეს ამბავი, გრიშას გამგზავრება და იქ მუშაობა, საქართველოში არავის გაუგია. მე ახლაც მიკვირს, რატომ მოსკოვმა არ შე-

ეკითხა თავის ხალხს თფილისში. ჩვენთვის მთავარი იყო ეცნო მოსკოვს ორი დებულება: დამოუკიდებლობა და საზღვრები. ყველა დანარჩენი პირობები იქნებოდა მეორე ხარისხოვანი, რაიცა იქნებოდა საგანი მოლაპარაკების. ასეთი ინსტრუქცია მივეცი გრ. ურატაძეს. ის წავიდა მარტო.

დიდი იმედი არ მქონდა; შეუდექით ისევ შინაგანი მდგომარეობის გამაგრებას. გვაწუხებდა ორი გარემოება: ინგლისელების მეტად თავხედური მოპყრობა და ფინანსები. ინგლისელები განაგრძობდნენ წინა წლის პოლიტიკას — ჩვენს აბუჩათ აღებას და თეთრი რუჭების ქომავლობას. ბათუმში და მის ოლქში ესენი გააბატონეს, ჩვენებს კი გააქანს არ აძლევდნენ, თუმცა მათი დიპლომატიური წარმომადგენელი ჩვენში იყო ჩვენი მეგობარი ვუორდროპი, მაგრამ მისი მოხსენებანი შთაბეჭდილებას ვერ ახდენდა ლონდონზე. ამის მიზეზი გამოირკვა შემდეგ. აქ იბრძოდა ორი მინისტრი: საგარეო, ლორდ კერზონი და პრემიერი — ლორდ ჯორჯი. პირველი ჩვენსკენ უფრო იყო, რუსეთის დაყოფას თანაუგრძნობდა, ხოლო მეორე პირიქით, მთლიანი რუჭეთის მომხრე იყო და სეპარატიზმს არ სცნობდა. მთავარი ძალა კი მას ქონდა, როგორც თავმჯდომარეს. საზოგადოთ ინგლისის ორი მართველი პარტია — კონსერვატორების და ლიბერალების — სხვადასხვა სარუსეთო პოლიტიკას ატარებდნენ. პირველნი ებრძოდნენ რუსეთს და იცავდნენ ოსმალეთის მთლიანობას. მეორენი კი პირიქით, იცავდნენ რუსეთის მთლიანობას და მისი საშუალებით ლმობდნენ ოსმალეთის დამხობას.

ამავე დროს მეზობლებიც ცუდად გვეპყრობოდნენ. განსაკუთრებით აღსაფრთხელებელი იყო აზერბეიჯანის მოპყრობა; მთიელთა რესპუბლიკას შეესია ბოლშევიკები, გეთხოვეს დახმარება, ჩვენც გაუზახვენთ ჯარის ნაწილი ბაქოს გზით, ხოლო ბაქოს მთავრობამ ის განაიარაღა. საქმეზე არ გაუშვა, ხოლო იარაღი თვისათ გამოაცხადა! შეიქნა მიწერ-მოწერა, მუქარა, ძლივს-ძლივობით ჩვენი ხალხი უკან მივიღეთ, ბევრი უიარაღოთ. შემდეგ აზერბეიჯანელები თავს იმართლებდნენ: თქვენი ოფიცრები და ჯარის-კაცები იარაღს ყიდდნენ გზადაგზა და ამიტომ ამ სისაძაგლეს ბოლო მოუღეთ განიარაღებითო. გამოკვლევამ დაამტკიცა ნაწილობრივ ბრალდება, ასეთი ხულიგანებიერიენ ჯარში. მაგრამ ეს იყო უმცირესობა, რუსის ჯარში ნამსახური ოფიცრების მეთაურობით. საზოგადოთ ჩვენ დაგვლუბა ამნაირმა ოფიცრობამ, მას არ ქონდა არავითარი პატრიოტიზმი, ყველაფერს უყურებდა გამორჩენის თვალსაზრისით, ცარცვადდენ სისტემატიუ-

რათ პოლკებს — ერთი სიტყვით ეს რუსეთში ხალხი იყო ნამდვილი რისხვა ჩვენი საქმისათვის.

ყოველ შემთხვევაში აზერბეიჯანის მთავრობას ეს არ ამართლებდა. ის რომ მეგობარი ყოფილიყო ჩვენი, მდგომარეობას ჩვენ გვაცნობებდა და ზომასაც ჩვენ მივიღებდით. განიარაღებოზ ნამდვილი მიზეზი მდგომარეობდა პოლიტიკაში. ამ დროს აქ უკვე დაიწყეს მუშაობა ოსმალეთის აგენტებმა მოსკოვთან დასაახლოვებლათ და რუსოს ჯარების ევროპის ანტანტის წინააღმდეგ გამოსაყენებლათ. ამ საქმეს ხელს უშლიდა მათი აზრით, ჩაგონებული ბოლშევიკების მიერ, საერთო საზღვრების უქონლობა. თუ მთა და აზერბეიჯანი გახდებოდა საბჭოთა რესპუბლიკები, რუსის ჯარი გადმოვიდოდა კავკასიის ქედს და ანგორას მიეშველებოდა. აი ამ აგენტების ინტერესი იყო მთის გასაბჭოება და მაშასადამე იარაღის აყრა იმ ჯარისათვის, რომელიც მიდიოდა მისაშველებლათ ბოლშევიკების წინააღმდეგ. ეს იყო გლახა ნიშანი, რაიცა ჩვენთვის ცხადი გახდა იანვარში.

მეორე მხრით, სომხები იწეოდნენ რუსეთისაკენ, მოვა ის და გვიხსნის თურქებისაგანო. დენიკინელთა შორის იყო მრავალი სომხური ნაწილები.

ასეთ ატმოსფერაში რა გასაკვირველია რომ ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა კონფერენციები არაფრით გათავებულყო. ერთი ალთას, მეორე — ბალთას, ბაქო ოსმალეთისაკენ, ერევანი რუსეთისაკენ, დავრჩით შუაში მხოლოდ ჩვენ, რომელსაც გვინდოდა დამოუკიდებლობა ნამდვილი და მკვიდრი.

შინაით გვქონდა შედარებით მყუდროება, წინა წლის არეულ-დარეული წესი ჩადგა კალაპოტში, მტრები მიყუჩდნენ, მყუდროება დამყარდა, პოლიციის აპარატები ჩამოყალიბდნენ, ცხოვრება აეწყო მშვიდობიანობის და კანონიერების ნიადაგზე. მხოლოდ სავალალოდ გაგვიხდა ფინანსიური აწეწილ-დაწეწილობა. ყველა პირი თუ დაწესებულება მთავრობას სთხოვდნენ დახმარებას. ერობები და ქალაქები პირდაპირ ხაზინას მისჩერებოდნენ. საიდან, სად აქვს მთავრობას ფული არავინ კითხულობდა. ხაზინის შემოსავალი ერთად-ერთა — გადასახადები იყო, ხოლო მის აკრეფისათვის არავინ არ ზრუნავდა. ეს საქმე ქონდა დავალებული თემებს, ერობებს და ქალაქებს. ესენი კი არავითარ ზომებს არ იღებდნენ. დაგვრჩა ფულის საბეჭდავი მანქანა ერთად-ერთ წყაროდ შემოსავლისა. ვაძლევდით სესხათ ყველას, ვინც კი მოგვთხოვდა, ხოლო სესხის დაბრუნებაზე არავის უფიქრია. ვიყავით მეტად ხელგაშლილი. ძველი თავადი-ვით. მახსოვს ვიღაც ჩინელსაც კი მივეცი 150 ათასი მანეთი, ხო-

ლო ოფიციალურ პირებს, როგორც მაგ. უკრაინის წარმომადგენელთ, ყუბანის მთავრობის მისიას, პოლონეთის თუ სხვა შორეული ერების წარმომადგენელთ ჩვენ ვინახავდით. საზოგადოთ, ფულს ვუყურებდით როგორც ჩამოვარდნილ ფურცელს, რასაც ეჭირვება მხოლოდ ახვეტა და გადაყრა. ამ ქაოსიდან გამოსასვლელათ მივმართეთ ისევ ევროპას, გავაგზავნეთ ფინანსთა მინისტრი კ. კანდელაკი, რომელმაც მართლაც კარგი ხელშეკრულებები დასდო და რომ დაგვეცლოდა, მათი ამუშავებით კრიზისიდან გამოვიდოდით. არც სხვის ქონებას ვუფრთხილდებოდით. სენივით გავრცელდა რეკვიზიცია. მთავრობა სავსე იყო საჩივრებით. მე ვებრძოდი ამ სენს სასტიკათ და ხშირათ მიზანსაც ვაღწევდი. ეს ძნელი იყო, იმიტომ რომ მთავრობის უმრავლესობა თუ არა, ნახევარი მაინც მხარს უჭერდა ამ სენს. ამ ხრით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა თფილისის საბჭოს გამგეობა, რეკვიზიციების წამოწყებაში პირველი ადგილი ეჭირა.

აპრილში უკვე მივიღეთ ცნობა გრ. ურატაძისაგან მოსკოვიდან. გეამცნო მოლაპარაკების შინაარსი და აგრეთვე პროექტის ტექსტი. ჩვენი მთავარი მოთხოვნებიანი გამოჩნდა მიღებულნი, სადაო იყო წერიმალეები, განსაკუთრებით ერთი მუხლი — საქართველოს ტერიტორიაში არ იდგეს სამტრო უცხო ჯარით. ჩვენ ვაცნობეთ ამ მუხლის სავსებით ამოგდება, ჩვენი ტერიტორიის ზუვერენი ჩვენ ვართთქვა. გრიშამ გადმოგვცა პირდაპირი მავთულით, რომ მუხლს არ ხსნიან. თქვენ ეგებ თქვენი ქვეყანა გახადოთ ბაზათ უცხო შემოტევისა ჩვენს წინააღმდეგ და სხ. მე ვიფიქრე ბოლშევიკები მართალი არიან, თუ კი ასეთი ექვი აქვთ, მუხლი მისაღებია; ეგგენი იყო წინააღმდეგი, არ გვინდა მათი ცნობა თუ ჩვენი ტერიტორიის მოხმარაში გვერევიანო და სხ. ჩემთვის მთავარი იყო ჩვენი იურიდიული ცნობა რუსეთისაგან, რასაც შემდეგ სხვა სახელმწიფოებიც მიმართავდენ. გადავეცი გრიშას მოაწეროს ხელი. ასე იშვა ცნობილი ხელშეკრულება, რაც დაამტკიცა დამფუძნებელმა კრებამ.

როგორც კი ეს ცნობა გამოქვეყნდა, მეხივით გავარდა საქართველოს ბოლშევიკებში, აღარ იცოდენ რა ექნათ, როგორ მოხდა, რატომ წინასწარ ვერ გავიგეთ, არ დავანებებდით — შეიქნა მათ შორის ალიაქოთი, გაჩუმდენ მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მიიღეს მოსკოვიდან ბრძანება — დამორჩილებოდნენ.

მოსკოვის ცნობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ინგლისელებზე, არ მოელოდენ, ინგლისში ამ დროს იყო გაჩაღებული დიდი მოძრაობა ინგლისის ჯარების გამოსაყვანათ ყველა უცხო ტერიტორიებიდან, ამათ შორის, რუსეთიდან და მისგან გამოცალკეებულ ტერი-

ტორიებისაგან. ამ აგიტაციაში მთავარ როლს თამაშობდა მოსკოვის აგენტები, რომელნიც ბლომათ იყვენ როგორც მუშათა პარტიაში, ისე ლიბერალებთა შორის. ამ მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას უკვე შეუდგა მთავრობა. 1920 წ. ზაფხულში, მხოლოდ ჩვენში დარჩა კიდევ მისი ჯარი, ე. ი. ბათუმის ოლქში, რასაც ჩვენათ არ თვლიდა. მაგრამ რაკი რუსეთმა ეს ოლქი თვითონ აღიარა საქართველოს ნაწილათ, გადასწყვიტეს ოლქის დატოვება და ჩვენთვის გადმოცემა. ამას ხელი შეუწყო კიდევ იმ გარემობამ, რომ თეთრი მოძრაობა რუსეთში დამარცხდა და ბათუმი ველარ გამოდგებოდა ამ მოძრაობის დასაყრდნობ ფუძეთ, როგორც ეს ინგლისს სურდა. ერთი სიტყვით ინგლისი გავიდა ბათუმიდან ივლისში და მიიწვია ჩვენი საგარეო მინისტრი ლონდონში მოსალაპარაკებლად.

აპრილში მოხდა აზერბეიჯანის მართლა გასაბჭოება. ე. ი. უიარაღოთ და უბრძოლველათ. შესრულდა ოსმალეთის ნება-სურვილი, გამოჩნდა რომ აზერბეიჯანი არის აგენტურა ოსმალეთის და მოქმედებს მისი კარნახით. მოსკოვს ეგონა ასე ადვილათ მოხდებოდა საქართველოს მოსპობა და უბრძანა თავის ჯარებს „გაავრძელონ მსვლელობა ბაქოდან ბათუმამდე“. მოგვადგენ საზღვარზე მაისის დასაწყისს. მივიღეთ სასწრაფო ზომები, გამოვაცხადეთ სამხედრო წესები, გვარდიის მობილიზაცია და სხ. მთავარ სარდლათ დაინიშნა ღენ. კვინიტაძე, ყველა ჩვენ ღენერლებსა და პოლკოვნიკებს შორის ეს პირი მიგვჩინდა აქტიური, სწრაფი, მოქმედი, მხოლოდ ჯიუტი და მიუკარებელი. მაგრამ უკეთესი არავინ იყო და უნდა შევრჩებოდით ამას. ამ დროს თფილისში დიდი პანიკა იყო, ამბობდენ რუსი მოდის და ვინ ვაუძლებსო! რადგანაც მთავარი მეომარი ელემენტი იყო გვარდია, როგორც გადაქრით ანტიბოლშევიკური, გადავსწყვიტეთ მორალი მისი გაგვემაგრებია ხმის გავრცელებით, მოდის არა რუსის, არამედ აზერბეიჯანელთა ჯარი, აზერბეიჯანელთა მთავრობის ბრძანებით. ხერხმა გასჭრა, გვარდიელები ყალყზე დადგენ, როგორ გვიბედავენ ეს „ჩაჩნები“ ომსო. პირველი შეტაკება მოხდა წითელ ხიდზე, მტერი დაამარცხა გვარდიამ, მხოლოდ გაკვირვებით ამბობდენ — თათრები ყველა გაიქცენ და მათ შორის არეულ რუსებმა თავი შემოგვაკლესო, მოკლულები აღმოჩნდნენ ყველა რუსი, არც ერთი აზერბეიჯანელი! ეს გარემოება ძალიან აფიქრებდა ბევრს, ვინ გვებრძვის — მართლა რუსი თუ თათარიო. საზოგადოთ რუსის შიში დიდი იყო. თუ რუსეთი დაიძრა, ვერას გავაწყობთო. საჭირო იყო დიდი მუშაობა, რომ ასეთი პანიკური განწყობილება შეგვესუსტებია. სწორედ ამ დროს მოხდა მოსკოვთან ხელ-

შეკრულების დადება და მით ომიც შეჩერდა. აშკარა იყო მოსკოვის ორი ტენდენცია: ერთი — პოლიტიკური და მეზობლური, მეორე იმპერიალისტური. ამ უკანასკნელს მეთაურობდა ტროცკი, სამხედრო მინისტრი და სტალინი, ერთგვებათა მინისტრი (კომისარი), პირველს კი ლენინი, პირველმა ორმა უბრძანეს თავის ჭარს აზერბეიჯანში ჩვენი დაპყრობა. ეგონათ ადვილი იქნებოდა, ხოლო როცა ლენინმა დაინახა რომ უომოთ ეს არ შეიძლებოდა, ევროპის სკანდალს მოერიდა და გადასწყვიტა ხელშეკრულების დადება.

აშკარა გახდა ყველა დუხჭირი შედეგები ამიერ-კავკასიის მთლიანობის დაშლისა. მიშვებული მის ნებასურვილზე, აზერბეიჯანი გახდა ოსმალეთის ორიენტაციის, ხოლო სამხეობები რუს ნატრულობდა — ის გვიხსნის ოსმალთაგანო. დარჩა ერთად-ერთი საქართველო მართლა დამოუკიდებლობის მომხრე, მაგრამ განმარტოვებული, თავის მცირე ძალ-ღონის ამარა. ჩვენი მთავარი სატკივარი იყო სამხედრო ძალის მეთაურობის მოწყობა. ქართველი ოფიცრობა იყო გაზრდილი რუსის ჭარში და შკოლაში, იყო ამავე დროს რუსის ორიენტაციის, მხოლოდ არა ბოლშევიკურის, არამედ თეთრის, ჩვენთან მოდიოდა უმთავრესად ბოლშევიზმის სიძულვილით და არა თავისუფლების სიყვარულით. პირველ-ყოვლისა ვეძებდით მეთაურს, მთავარ პიროვნებას. მისაღებს სამხედრო თვალსაზრისით. ასეთ პირათ მივიღეთ ოდიშელიძე. მაგრამ ჩემთვის ჯერ კიდევ თვრამეტში გამოირკვა მისი სრული მიუღებლობა. ეს იყო პიროვნება უხასიათო, მოკლებული ნების-ყოფას. სამაგიეროთ, ამყოლი სხვების, მუდამ იმის ცდაში, რომ რევოლუციურ წრეების გული მოიგოს. 1920 წ. ზაფხულში ვიყავი აბასთუმანში, ეგვენიმ გამომიარა და იქიდან წავიდა ბათუმში, ინგლისში გასამგზავრებლად. მის ადგილას, ე. ი. ჩემს მოადგილეთ დარჩა სამხედრო მინისტრი გრ. ლორთქიფანიძე, რომლის თანაშემწეთ ითვლებოდა ოდიშელიძე, მე მას მივწერე ამ პიროვნების შეცვლა სხვა ვინმე ცნობილი პირისაგან. გრიშამ არ გაიზიარა ეს, მისი აზრის აღმოჩნდა მთელი პოლიტიკური და სამხედრო ხელმძღვანელობა. დარჩა ოდიშელიძე, ე. ი. დარჩა უხელმძღვანელობა, უბლანობა, მოუმზადებლობა, ალალ-ბედობა. შემოდიოდა საჩივრები ჭარის ნაწილებიდან, რომ ფული იფლანგება, ხოლო სასმელ-საქმელი კი უვარგისიაო და სხ. ვნიშნავდი რევიზიებს, მაგრამ არა გამოდიოდა რა. ერთი გამფლანგველის ალაგს იქერდა ასეთივე ოფიცერი. ჩვენი ოფიცრების უმრავლესობა მთელ ჩვენს საქმეს უყურებდა როგორც დროებით წარმავალ მოვლენას, რომელიც შეწყდება, როგორც კი რუსეთი აღდგებაო, ამიტომ „ხელს ითბობდენ“. საზოგად-

დოთ ყველა წრეს და კლასებს შორის ერთადერთი ამ ოფიცრების უმრავლესობა არ აღმოჩნდა თავის სიმალღეზე, მოკლებული ყოველივე პატრიოტულ რწმენას.

ენკენისთვეში დავბრუნდი თფილისში. ბაქოდან მომვიდა ცუდი ინფორმაცია. ბოლშევიკური წყაროებიდან გვატყობინებდნენ რომ მოსკოვი ისევ ემზადება საქართველოს დასაპყრობათო. ერთად-ერთი ხსნა უნდა გვეძია ევროპაში და კიდევაც დაწმუნებული ვიყავით ამაში ორი გარემოების გამო: ევგენის გაწვევა ინგლისის მთავრობის მიერ და სოციალისტური დელეგაციის ჩამოსვლა. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ქონდა პირველს, რასაკვირველია, მაგრამ არც მოსკოვს ეძინა. ისიც ცდილობდა ლონდონში მოეპოვებია გავლენა და ლოიდ ჯორჯის მთავრობა გადაეყვანა თავის მხარეზე. მას შეეძლო ეს მიზანი მიეღწია ერთი საბუთით — თავის დამოკიდებულებით ოსმალეთთან. ამ დროს ინგლისის მთავრობა წარმოდგენდა კოალიციას ლიბერალებისა და კონსერვატორებისა, ლიბერალი ლოიდ ჯორჯის მეთაურობით, საგარეო მინისტრი კი იყო მეორესი — ლორდ კერზონი. აი ამ ორ სტრუქტურაზე თამაშობდა მოსკოვი, პრემიერს არწმუნებდა, რომ ის მზათაა ოსმალეთი ალაგმოს, ხოლო მეორეს კი პირიქით, — ოსმალეების არსებობის აუცილებლობას უქადაგებდა. მაგრამ ვინაიდან გადამჭრელი იყო პრემიერი, მისი პოლიტიკა გახდა მთავრობის პოლიტიკათ, ხოლო კერზონს დარჩა მხოლოდ სახელი საგარეო მინისტრის. როცა ევგენი სტამბოლამდე ჩაიყვანეს ინგლისელებმა თავის გემზე, იქ ის მიატოვეს, როგორც კერძო პირი და აღარც კი განუმეორეს ლონდონისაკენ მიპატიჟება. ცხადი იყო, მოხდა რაღაც ცვლილება. კრასინი თანდათან პოულობდა გავლენას და მის ინტერესში არ შედიოდა ჩვენი მინისტრის ინგლისში მისვლა. ჩვენ მაინც დაიმედებული ვიყავით და ვუცდიდით დადებით შედეგებს. სრულიად ვერ წარმოგვედგინა თუ ლოიდ ჯორჯი წამოეგებოდა მოსკოვის ანკესზე, როცა მთელი საოსმალო პოლიტიკა ბოლშევიკებისა აშკარათ ლაპარაკობდა მათ შორის კავშირზე და არა ბრძოლაზე. ეს იყო ცნობილი, უდაოთ აღიარებული ამბავი და ვინ მოიფიქრებდა თუ ინგლისის მთავრობა მას ვერ დაინახავდა. მაშინ ეს შეუძლებელი წარმოსადგენელიც იყო. ველოდით მხოლოდ საკომპენსაციო წინადადებებს ლონდონისაგან.

სოციალისტური დელეგაცია ჩვენ მიგვაჩნდა საუკეთესო იარაღათ ევროპაში და მოვიწვიეთ დიდის პატივით და ნდობით. მან პირნათლათ შეასრულა თავისი როლი, გაამართლა ჩვენი იმედები.

ბაქოდან ცნობების მოსვლა გრძელდებოდა, იქ ჩვენი წარმომად-

გენელი იყო გაბო ხუნდაძე, ყავდა მეგობრები ძველ ბოლშევიკებთან შორის; ამათში, ალბათ, ბევრი არ თანაუგრძნობდა საქართველოს დაქვევას და აწვდიდნენ ცნობებს გაბოს. ერთ დღეს ის თვითონ ჩამოვიდა მოულოდნელათ და დაწვრილებით გვიამბო. აშკარა იყო მოსკოვის განძრახვა. დაფთაცურდით, თავდაცვის საბჭო დაეარსეთ და შეუდევით მზადებას ჩუმათ, არაეის გაეგო რაშია საქმე. ეს საიდუმლოება საჭირო იყო, რომ ხალხში პანიკა არ გამოეწვია და მორალური კრიზისი არ შეგვექნა. საბჭოს დაარსება მოხდა 11 ნოემბერს. ამ დროს, მაშასადამე, უკვე ვიცოდით მოსკოვის განძრახვა. საბჭოს მე თავმჯდომარეობდი. არ ყოფილა შემთხვევა სამხედრო უწყებას რაიმე წინადადება შემოეტანოს და ჩვენ არ მიგვეღოს. არასოდეს არაერთარი კონფლიქტი არ გვექონია — ყველა თანხმობით, ერთნაირი ენერგიით ვმუშაობდით. მთავარ საკითხათ იყო: იარაღი — თოფი და პატრონები, რაც დიდათ გვაკლდა და სურსათის დაგროვება. საფრანგეთის სამხედრო წარმომადგენლის კორბელის საშუალებით მოვაწყვეთ საფრანგეთში ყიდვა 60 ყუშბარის 30.000 ფ. მარგანეცზე გადაცვლით. მაგრამ მთავარი იყო შეძენა ოოფის და პატრონების. ვაფრინე ყველგან დეპეშები, არსაიდან დაპირება, ხოლო ლონდონიდან ცივი უარი. რაკი ლონდონი იყო მთელი საკავშირო სამხედრო მასალების გამკარგულებელი, ცხადია, ვერსად ვერაფერს მივიღებდით. საფრანგეთმა დაგვიპირდა რუსის თოფების მოცემა სტამბოლიდგან, მაგრამ ესეც ვერ მოაწია ომის ბოლომდის და ისიც ყველა გაფუჭებული და შეკეთებული აღმოჩნდა.

ამავე დროს ჩამოვიდა რუსეთიდგან დელეგაცია სატრანზიტო ხელშეკრულებაზე მოსალაპარაკებლად და შესაკრავათ. ეს ფაქტი ამჯღავნებდა მოსკოვის ორმაგ პოლიტიკას, ერთი — თვალის ასახვევათ, ხოლო საიდუმლო მზადებას ჩვენს წინააღმდეგ. ან შეიძლება პოლიტიკა იყო ორნაირი და ორმაგი — ერთნი ცდილობდნენ მართლა მეზობლური დამოკიდებულების დამყარებას, ხოლო მეორენი კი დაპყრობას, ანექსიას. ჩვენის ცნობით შემოტევა უნდა დაეწყოთ დეკემბერში; ვემზადებოდით, როგორც ვთქვი, საიდუმლოთ არა თუ მოსკოველთათვის, არამედ ჩვენი ხალხისათვისაც, რომ მას არ გაეგო ჩვენთან მოსალოდნელი კონფლიქტი და მით გული არ გაგვეტეხა წინდაწინ. საერთო რწმენა იყო, რომ რუსეთს ვერ გაუძლებდით. მოულოდნელათ დეკემბერში ჩემთან საუბარი მოისურვა მოსკოვის სამხედრო წარმომადგენელმა (გვარათ მგონი ტოლსტოვი) და ეს მამცნო დენ. ლებედინსკის პირით. შეხვედრა უნდა ყოფილიყო საიდუმლო, ლებედინსკის ბინაზედვე. მივედი დანიშნულ დროს, სა-

ლამოს. გავიციანი წარმომადგენელიც, ვითათბირეთ სამივემ. ლაპარაკში შევტყვევებ წარმომდგენელს სრულიად არ სურდა მოსკოვის თავდასხმა, ლებედინსკის ალბათ მასზე ქონდა გავლენა. მან პირდაპირ მითხრა, რომ განძრახეა თქვენს წინააღმდეგ გამოილაშქრონ და თუ შეგიძლიათ წახვიდეთ რომელიმე დათმობაზე, რომ ეს არ მოხდეს. მაგალითად ბოლშევიკები-ტყვეების განთავისუფლებათ. მე ვუპასუხე, ჩვენ უკვე წავედით ყოველნაირ დათმობაზე, ამას მოწმობს შეკრული სატრანზიტო ხელშეკრულება, ხოლო რაც შეეხება დაპერილ ბოლშევიკებს, ჩვეულებრივად მათ ვაძეგვებთ რუსეთისაკენ. დარჩენილთაც იქით გაუყენებთ, თუ ამას მოსკოვი ოფიციალურად მოგვთხოვს: საზოგადოთ გვითხრან რა სურთ ჩვენგან, რა მიზეზით ემზადებიან ჩვენს წინააღმდეგ, ეგების მოვეწყობით, შევთანხმდებით უეჭველად ყველა საკითხებზე, გარდა ერთისა — ერის დამოუკიდებლობის და სუვერენობის შეკვეცისა. მან ვერაფერი კონკრეტული ვერ წამოაყენა. ვამჯობინე დაშინება და ვუთხარი — კავკასიის ხალხები, იცით ალბათ, უცმაყოფილო არის მოსკოვის რეჟიმით. თუ აშდენ ხანს არ ამდგარან, ამის მიზეზი ვართ ჩვენ — მათ არ უჭყრთ მხარს და არ ვეხმარებით. მაგრამ ეს განწყობილება შეიცვლება მაშინვე, როგორც კი ჩვენ თავს დაგვესხმებით. აჯანყებებს გავაჩაღებთ ყველგან. თქვენ ზურგს უკან. ამ საბუთმა მასზე იმოქმედა. მხოლოდ მაშინ გავიგე, რომ ყოფილა დავალებული მოსკოვიდან მე ვენახე, ვინაიდან თქვა — ეს მართლა სერიოზულია, მოსკოვს ვაცნობებო... გათავდა შეხვედრა უშედეგოთ, ერთი მცირე შედეგით — დეკემბერში არ დაიწყო შემოტევა, გადაიდვა, უეჭველია მოსკოვში კიდევ დავა იყო ამ საკითხზე პაციფისტებსა და ომის მოტრფიალეთა შორის. გადადება ჩვეთვის ხელსაყრელი იყო. გვეძლეოდა დრო მომზადებისათვის.

გქონდა ცნობა რომ პირველი შემოტევა დაიწყება ბორჩალოს საზღვრებთან და მას გამოაცხადებენ აჯანყებათ; ამნაირათ, მთელ ომს მოსკოვი ევროპაში გამოიტანს შინაურ ამბოხებათ და მით ხელს დაიბანს. ოდიშელიძეს და ზაქარიაძეს მივეციით სრული „კარტ ბლანში“ ბორჩალოს გასამაგრებლად; ამავე დროს იქ გავგზავნეთ ზომეხი სოც. დემოკრატები საპრაპაგანდოთ. მათ მიერ მოტანილი ცნობები არ იყო სანუგეშო, მიტინგებზე სომხის ოპოზიციონერები წინანდებურათ არ გამოდიოდნენ, არავითარ მოთხოვნილებას არ აყენებდნენ, თითქოს დიდათ კმაყოფილნი იყვენ. ამ გარეგნულ სიწყნარემ ექვში შეგვიყვანა, უეჭველია იყო რაღაც საიდუმლო მზადება და დაპირება. რასაკვირველია, ამ სომხებით დასახლებული მიდა-

მოების შემოერთება იყო დიდი შეცდომა, მაგრამ ჩვენმა სტრატეგებმა ასე გადასწყვიტეს, თავდაცვის სიმაგრეთ დაინახეს ძველებურათ მთა-გორა და არა თვით მცხოვრებთა სულის კვეთება. მოხდა როგორც ველოდით: 11 თებერვალს „აჯანყდა“ ბორჩალოს „სომხები“. გარეკეს ჩენი ჯარი, დაატყვევეს ბევრი. ერთი სიტყვით, ცნობილი მოულოდნელი სამარცხვინო დამარცხება. მაშინვე დავიბარე ოდიშელიძე და მოვსთხოვე ამ სირცხვილის ანგარიში. მან მომცა ასეთი განმარტება: ჯარი დამარცხდა იმიტომ რომ იყო დანაწილებული, შეერთება ვერ მოასწრეს; გამიკვირდა, შევუტეე — როგორ დანაწილებული, ომისთვის ვემზადებოდით და თქვენ ჯარები დაფანტეთ! მე რა შუაში ვარ, მომიგო, ეს მოახდინა დამფუძნებელი კრების სამხედრო კომისიის თავმჯდომარე აკ. ჩხენკელმა, დეკემბერში!.. გული მომივიდა, ვინ არის ჯარების უფროსი — თქვენ თუ ჩხენკელი თქვა და გამოუცხადე დაუყონებლივ გადადგეს. ამ დროს ჯარებინაწილები გამორბოდნენ ბორჩალოდან და თფილისს უახლოვდებოდნენ. გავპართეთ თათბირები, მთავრობის სხდომა, გადაწყდა კვინიტაძის დანიშვნა მთავარ-სარდლათ. არავითარი სხვა არჩევანი არ შეიძლებოდა. ყველა აშობდა, რომ ჯარი მას ენდობა, მას გაყვება, ის გაამხნევეს და სხ. გამოჩნდა სრული უმწეობა ამ მხრით, კაცი არ იყო კანდიდატათ დასასახელებლათ. ყოველ შემთხვევისათვის, გადავსწყვიტე მასთან წინასწარი მოლაპარაკება. შეხვედრისთანავე დაიწყო თავდასხმა უმთავრესათ ოდიშელიძეზე, უწოდა მეტად უზრდელი საბელი, გადავიდა სხვებზე, გაჰოლიოდა რომ არავინ არაფრათ არ ვარგა. ომი წინდაწინ წაგებულია, თფილისი უნდა დაესცალოთ, მცხეთაზე გავმაგრდეთ, ერთი სიტყვით — დაუწყობელი, აფორიაქებული საუბარი და პლანები. მე ექვი გამოვთქვი ვიწრო წრეში მის ვარჯისობის შესახებ. გვიან იყო, განსაკუთრებით ნაც.-დემოკრატები კატეგორიულათ ითხოვდნენ. დათა ვაჩნაძე დამდევდა და მარწმუნებდა მათი სახელით, კვინიტაძის მეთაურობით გამარჯვების შესაძლებლობაში.

ომი გაჩაღდა: მოსკოვმა ამცნო ქვეყანას რადიოთი საქართველოში აჯანყება დაიწყო, ხოლო კავკასიაში კი აცხადებდა — საბჭოთა სომხეთი თავს დაესხა მენშევიკებს და ითხოვს ბორჩალოს სომხეთი. შემოერთებასო. ჩვენ ხალხის გასამხნეველათ ამ ვერსიას ჩავაფრინდით, შემდეგ აზერბეიჯანელებიც მივაცოლეთ. ხოლო როცა ტყვეებში რუსებიც მოხვდნენ — ვამბობდით, რუსები ეხმარებიანო და სხ. ეს აგიტაცია სჭრიდა, ხალხი აღშფოთებული იყო, როგორ ვვიბედავენ ეს გლაზაკები თავს დასხმასაო. ნამდვილი ამბავი — რომ იბრ.

ძვის რუსის ჯარი და არა სომეხი დ აზერბეიჯანელი ჯერ კიდევ უცნობი იყო ფართე მასისათვის. მით უფრო ეს სჯეროდათ რომ ომი იყო მხოლოდ სომხეთის საზღვართან. ერთ დღეს მოდის ჩემთან საჩქართო გოგიტა ფალავა და მეუბნება: ეს არის რუსეთის საელჩომ მიიღო საიდუმლო დეპეშა — ხვალ დილიდან გადავივართ შეტევაზე ფოილოს ხიდიდანო. როგორ იცი? შიფრის გამშიფრავისაგანო. ჩვენი კაცაა, წინააღმდეგია მოსკოვოს აქ შემოსვლის. ვაცნობე ეს მაშინვე შტაბს, თავდაცვის საბჭოს, ფოილოს დამცველ ნაწილებს, მოვემზადეთ დასახვედრათ. სწორეთ მეორე დღეს, ალიონზე დაიწყო შემოტევა ფოილოზე. ახლა აშკარა გახდა რუსეთის გამოლაშქრება. არ შევეუდგები ომის მსვლელობის აღწერას. ეს აწერილია, ცნობილია. შოვისხენიებთ მხოლოდ იმ ატმოსფერას, რომელიც შეიქნა შტაბში. რამდენჯერ მივიდიოდი (მივიდიოდი დღეში ორჯერ) შტაბში, იმდენჯერ კვინიტაძე დაიწყებდა — ერთად-ერთი გამოსავალია უკან დახევა, გრძელი ფრონტის შემოკლება, მცხეთის მიმართულებით გამაგრება, ზარბაზნების დაწყობა მაღლობზე და იქედან თფილისის დაცვა, მტერი ვერ შემოვა ქალაქში, ახლა კი გზას მოგვიჭრიან, შემოგვევლებიან და სხ. ეს ყოველდღე. ეს საკითხი დავსვი სამხედრო კომისიაში. დაესწრენ დეპუტატებიც. ამათ სახე ჩამოსტიროდათ, საქმე წაგებულათ მიაჩნდათ. არც ერთი გასამხნევებელი სიტყვა მათგან არ გამიგონია. გარდა ერთად-ერთი სპ. კედისი. მხოლოდ ის იყო წინააღმდეგი ქალაქის დატოვების, წინააღმდეგი იყო მთავრობა და თავდაცვის საბჭო. ამიტომ კვინიტაძეს ვედავებოდი, ვაჩერებდი, არ გადადგა ასეთი ნაბიჯი. მივედი 24 თებერვალს საღამოს; სარდალი უსქეროდა რუქას, იქვე იჯდა ოდიშელიძე, როგორც ჩემი მრჩეველი, შემობრუნდა და საღამის მაგიერ მითხრა: უკან ვიხევთ, იქვე უკარნახა თავის მდივანს შესაფერი ბრძანება ფრონტზე გადასაცემათ. მე მაინც მოვსთხოვე მიზეზი, გამარჯვებული ჩვენ ვართ, უკან იხევეს ჩვეულებრივით დამარცხებული თქვა. მან მიპასუხა: ეს თეორიაა, საქმეს სწყვეტს კონკრეტული მდგომარეობა, ჩვენ შემოქალაქული ვართ. გზა მოჭრილია, რჩება ერთი ბილიკი — მცხეთისაკენ მიმავალი გზა და თუ აძელამ ვერ გავასწრებთ ამ მიმართულებით, ხვალ იძულებული ვიქნებით ტყვეთ ჩავბარდეთო. ამასთანავე დაასახელა ორი პუნქტი — საბურთალოს გზა ღია არის, მტერი იქიდან მოდის, ხოლო გარეთ კახეთიდან მტერი მოდის მცხეთისაკენ. ეს ცნობები ძალიან საეჭვოთ მივიჩნიე. მქონდა ამის საბუთი. შტაბის ინფორმაცია მეტად მდარე ხასიათის იყო; ჩემი ინფორმაცია ყოველთვის მტკიცდებოდა. მე მაძლევდა ინფორმაციას ლებედინსკი; ერთხელ

მან მითხრა — მოდის სამი ათასი კაცისაგან შემდგარი კავალერია
ქლობას მეთაურობით. ეს ვაცნობე კვინიტაძეს, სასაცილოთ აიღო,
აღბათ ვინმე ქლობას ბიძაშვილია, ვილაც გატყუებდნენ. ასევე რუ-
სის ფრონტების მდგომარეობაზე ჩემი ცნობები იყო მისთვის ყალბი
და სხ. ამიტომ ამ მაგალითებით გაფრთხილებული, მოვსახრევე სა-
ბუთები მისი გადაწყვეტილებისა. დამისახელა ორი: საბურთალოსი
ჩამოვიდნენ მოსკოვის მზვერავეები კოჯორით, მაშასადამე გზა არის
ღია; სამხედრო მეცნიერება ამბობს, რომ სადაც ორი მზვერავე გა-
ივლის, იქ გაივლის მთელი როტაც, ხოლო სადაც როტა გაივლის —
იქ მთელი პოლკი. მეორე მხრით ჩვენს მარჯვნივ უკვე დაბანაკებუ-
ლია რუსის ჯარი მცხეთიდან 10-11 ვერსზე (დაასახელა სოფელი), რაკი
ასეთი ფაქტები წამოაყენა — მე ვერაფერი ვთქვი, მხოლოდ ვკითხე
— მოახდინეთ თუ არა ფრონტების სარდალთა შეკითხვა ამ საგანზე.
არაო, ეს ჩემი საქმეა, მათი მოვალეობაა ასრულონ ჩემი ბრძანე-
ბაო. გამოვედი, გამომყვა ოდიშელიძე, ვკითხე — უფლება აქვს სარ-
დალს ასე პიროვნულათ ასეთი დიდი გადაწყვეტილება მიიღოს? კა-
ნონით უფლება აქვს, მომიგო მან.

ომის დაწყებიდანვე ვაწარმოებდით პოლიტიკურ მუშაობასაც.
ყველა წარმომადგენელი უცხო სახელმწიფოსი ჩვენ თანაგვივარძლობ-
და. ექვს მიბადებდა მხოლოდ ერთი — ოსმალეთის ელჩი კიაზიმ ბეი.
ის გამოცხადდა ჩემთან მეორე დღესვე და გამიცხადა სრულიად კა-
ტიგორიულად: ჩვენი ინტერესია საქართველოს დამოუკიდებლობა
და ამ მიზნის მისაღწევათ არ დავერიდებით ომსაც ბოლშევიკების წი-
ნააღმდეგო. ასეთია ჩვენი მთავრობის აზრიო. ეს იყო პირდაპირ
ჩვენი გაკეთება, ვინიდან ვიცოდით რა დიდ მნიშვნელობას აძლევს
მოსკოვი ოსმალს ნეიტრალიტას. კიაზიმმა მაშინვე დაგვაკავშირა
პირდაპირი მავთულით ჩვენს წარმომადგენელთან ანგორაში, სვ. მდი-
ვანთან. ის გვატყობინებდა თავის მუშაობის ხასიათს. მთავრობის
წევრების ყოყმანს და გამოსთქვამდა იმედს ჩვენი ხაზის გამარჯვე-
ბისა. ამავე დროს კიაზიმმა გვთხოვა მისთვისაც მივეცეა საშუალება
პირდაპირი კავშირისა ანგორასთან და მოსკოვთან. ეს უკანასკნელი
წინადადება არ მომეწონა, მაგრამ რაკი დაპირებები იყო დიდი, და-
ნაშაულობა იქნებოდა ის ჩამენგარია ტეხნიკური საკითხებისათვის. კი-
აზიმმა ხშირათ ელაპარაკებოდა შტაბიდან ანგორას და მოსკოვს, ერთ-
ხელაც ვერ გავიგეთ როგორ და რაზე. უეჭველია ამ დროს იყიდეს
ოსმალს ნეიტრალიტა მოსკოველებმა არტანის და ართვინის დათ-
მობით, რაკი დაამტკიცდა ჩვენზე ზურგიდან თავს დასხმით. ამის
შემდეგ მითვლიდა კიაზიმმა, რომ ამით ამოიწურება ყველა დავა

ჩვენს შორის, თქვენთან ვიქნებითო, მაგრამ მისი აღარაფერი გვჯეროდა. ევროპიდან არაფერი კონკრეტული არ მოგვდიოდა, არავითარი დახმარება. ხოლო ოსმალოდან კი მივიღეთ მტრული დამოკიდებულება. დიპლომატიური მუშაობა აღმოჩნდა უნაყოფო. ამიტომ გავაგრძელეთ პოლიტიკური აგიტაცია მოსკოვზე შთაბეჭდილების მოსახდენათ. ჩვენი დეპეშები, ინფორმაციები ცხადდებოდა ევროპაში, ქონდა ადგილი გამოსვლებსაც მოსკოვის წინააღმდეგ: ამ კამპანიაში მოსკოვმა დაიჭირა ყალბი პოზიცია — უარყო ომი და დააწვა აჯანყების აფეთქებას. ეს აღარავის სჯეროდა, გარდა მოყიდული კომუნისტებისა და მათი ორგანო „ჰუმანიტესი“. ამავე დროს მე პირადად ორჯერ მივმართე ლენინს და ტროცკის რადიოთი, მოვითხოვე ჯარების უკან დაქანება და მოლაპარაკების გამართვა; რა გსურთ, რა საკითხებია გადასაჭრელი გვაცნობეთ მაინც, ვეუბნებოდი მათ.

ექვს გარეშეა, მთელ ამ კამპანიამ მოახდინა შთაბეჭდილება ლენინზე და მის მომხრეებზე, რომელნიც დიდად არ თანაუგრძნობდნენ ჩვენს საკითხში ტროცკი-სტალინს. ეს გამოჩნდა იქიდან, რომ ჯერ კიდევ ჩვენი თფილისში ყოფნის დროს გამოგზავნენ მოსალაპარაკებლათ ა. ენუქიძე და მისცეს ინსტრუქცია საქართველო-სომხეთის საზღვრების საკითხის მოწესრიგება. მაგრამ როცა ის ჩამოვიდა თფილისში — ჩვენ უკვე ქუთაისში ვიყავით და მას დახვდა ფაქტიური მდგომარეობა სრულიად შეცვლილი.

24-ს ნაშუალამევეს დაიწყო უკან დახევა. მე ვიჯექი ჩემს კაბინეტში და ყოველ წუთში შემომეკითხებოდნენ ტელეფონით რა არის გასატანი. რა ქუთაისში წასაღები. ჩვენ ვფიქრობდით სატახტო ქალაქათ გვექნება ქუთაისი და იქიდან მივაწვდით ყოველივე სამხედრო მასალას ჯარს და სურსათს მცხეთის მებრძოლ ჯარს. საათის სამამდე ვაძლევდი სხვადასხვა განკარგულებას, როცა გათავდა ყველაფერი, გავედი თფილისიდან უკანასკნელი მატარებლით. ამით დაიხურა სადგურებიც. ვაგონში დამეძინა, გამომეღვიძა გზაში და დავინახე სადკური აქსტაფა; გამიკვირდა, რანდევეუ იყო მცხეთა; გავაჩერებე მატარებელი, ჩამოვხტი, ვეკითხები მზლებელთ — რაშია საქმე; მათ მითხრეს — მცხეთაში არავინ შეგვხვედრია, არავითარი ნიშანი გაჩერებისა არ მოუციათ, თუმცა სადგურზე ვიკითხეთ სამხედრო უწყების სადგომო, მომიგეს რომ არავითარი უწყება იქ არ იმყოფება... ყველა მიდის გორისკენ და ჩვენც აქეთ წამოვედითო. ამ დროს გამოჩნდა დახეული ჯარის ნაწილები, სწრაფათ ფეხით მომავალნი. შევაჩერე, გამოვიკითხე. აღშფოთებულნი იყვნენ, ოფიცერი არც ერთი არ

ახლდათ, მცხეთაში არავინ შეხვედრიათ, მივდივართ იქამდის, სანამ ვინმე უფროსი შეგვხვდებაო. ახლა მივხვდი ყველაფერი, მცხეთის ფრონტი იყო მომიხეზება ომის გასათავებლათ. გავსწიე გორისაკენ, აქ დაძვდა შტაბის და კვინიტაძის ვაგონები, ყველა უთავბოლოთ გაბნეულნი მის-მის კუნჭულში. არავითარი მზადება ომის გასაგრძელებლათ. — მითხრეს ხაშურის უღელ-ტეხილზე გავმაგრდებითო, მთის გზები დაკავებული გვაქვსო და სხ. ავთ ვიყავი, მაინც შევჭექი ცხენზე და წავედი ამ სიმაგრეების დასათვალღიერებლათ. მივედი უღელტეხილამდე, არსად არავითარი სიმაგრე, არც თხრილი, არც კაცი, არავითარი წინსწარი ზომა. ხოლო ღებერტირობა ურიცხვი; არავინ იყო მათი შემკავებელი. საჩქაროთ მოვაწყვე სამხედრო-საველესასამართლო არა სამხედრო პირთა თავმჯდომარეობით, რამაც შეიტანა ცოტაოდენი შიში და წეს-რიგი გაქცეულ ჯარის ნაწილებში. გახდა შესაძლებლობა ერთი რაზმის გაგზავნის მომავალი ბოლშევიკების რაზმის წინააღმდეგ. ეს იყო წვეთი ზღვაში. აღმოჩნდა, რომ თფლისიდან ევაკუაციის დროს ოფიცრებს მიუტოვებიათ თავისი რაზმები, გამოუვლიათ თავ-თავიანთ ბინაზე და ცოლ-შვილი წამოუსხამთ. ყოფილა არა. ჯარის, არამედ ბანდების დახვევა, გამოქცევა. ყოველივე წეს-რიგს გარეშე. რასაკვირველია ქუთაისში გაჩერებაზე და ჩვენი პლანის სისრულეში მოყვანაზე ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა, თუმცა მაინც შევიარე და ორი დღე გაეჩერდი. ნათელი იყო მთელი ჩვენი ტრადიკული ბოლო, გაუგონარი მოშლა, დაშლა. უკვე გორში დაიწყო ლაპარაკი ოფიცერთა შორის საზღვარ-გარეთ წასვლაზე და ადგენდენ წამსვლელთა სიას. ეს გავიგე ბათუმში. მე კი ისე დარწმუნებული ვიყავი რომ დახვევას აქვს სტრატეგიული ხასიათი და თფილისში ისევე ჩქარა დაებრუნდებოდი, რომ წამოსვლის წინ, სალამოს, შევიარე „ერთობის“ რედაქციაში, დავსწერე და ავაწყობინე იქავე მოწოდება მცხოვრებლებისადმი, სადაც ვხსნიდი დახვევის დროებით ხასიათს და ვპირდებოდი ჩქარა დაბრუნებას. ეს ფურცელი წაიღო და გაავრცელა შ. მალაკელიძემ.

საჭირო იყო რაიმე საომარი ბაზის გაჩენა საქართველოში და იქ გამაგრება. ვფიქრობდით აჭარა-სვანეთზე, მაგრამ გავიგეთ რომ იმ მხრიდან ბოლშევიკური ბანდები შემოსულიყვნენ ჩრდილო-კავკასიიდან და მოიწეოდნენ ქუთაისისაკენ. ამავე დროს მოსკოვის ჯარი უტევდა სოხუმის მიმართულებით. მათ რამდენიმე ყუმბარა ესროლა საფრანგეთის ესკადრის უფროსმა დიუმენილმა. ბოლოს გადავსწყვიტეთ გამაგრება რიონის მარცხენა ნაპირას — იმერეთ-გურიის ხაზზე და აქ მიცემა ბრძოლის. აქ ხალხი იყო საიმედო, შეგნებული, სურ-

სათიცი იშოვებოდა და სტრატეგიულათაც მისაღები იყო. დავბინავდით ბათუმში. მაგრამ ეს პლანი სავსებით ჩაგვინგრია ოსმალეთმა; უცებ მოულოდნელათ დაგვარტყა ბათუმის მხრით და მოინდომა ქალაქის დაჭერა. აღმოვჩნდით ორ ცუცხლს შუა. გამოსავალი არ იყო, ან შერიგება მდგომარეობასთან და ცნობა მოსკოვის ოკუპაციის, ან საზღვარგარეთ გასვლა ნაციონალური დროშით და იქ ბრძოლის გაგრძელება. დროს მოსაგებათ ჩვენ დავთანხმდით ბოლშევიკებთან მოლაპარაკებაზე და ზავის პირობების გამომუშავებაზე, რის რატიფიკაცია უნდა მომხდარიყო ბათუმში მთავრობის მიერ. დელეგატთა გავგზავნეთ გრ. ლორთქიფანიძე, მანდატით — საუბარი გააგრძელოს. ამ ხნის განმავლობაში შედგა დამფუძნებელი კრების სხდომა. დაამტკიცა ჩემ მიერ წარდგენილი სია მთავრობისა (მე არ დავსწრებივარ), და აღგვჭურვა შესაფერი მანდატით უცხოეთში სამუშაოთ. მთავრობა გავაფართოვეთ სხვა პარტიათა მეთაურობის შემოყვანით — ნაციონალ-დემოკრატების და სოციალისტ-ფედერალისტებისა. სულ ვიქნებოდით ექვსი წევრი. მაგრამ ამ პარტიებმა უარი თქვეს და დავრჩით ოთხი წევრი, ოთხივე სოც.-დემოკრატი. ამ დროს გაჩაღდა აგიტაცია ჩვენს ოპოზიციაში. გამოვიდნენ მომხრეთ მთავრობის დაშლის, შინ დარჩენის, ბოლშევიკებთან მორიგების და სხ. იმართებოდა მათი შეერთებული სხდომები, სადაც ესწრებოდნენ აგრეთვე „სხიველები“. რადგანაც ჩვენ კატეგორიულათ წინააღმდეგი ვიყავით ამ აზრების, საიდუმლოთ გადასწყვიტეს ჩვენი დატყვევება. შესდგა საამისო რაზმი, რასაც მეთაურობდა ერთი პირი. ერთ დღეს ვხედავჯგონიდან ვილაც საეჭვო ცხენოსანთა ბანდა მოგვიახლოვდა და აგვათვალიერ-ჩაგვათვალიერა. მხოლოდ ამით დაინტერესებულმა გავიგე სინამდვილე. მაშინვე დაუძახე საჭხედრო მატარებელს ვალ. გოგუაძის მეთაურობით, გავაფრთხილე და გავაჩერე ჩვენს ვაგონებთან. ამნაირათ დაგვჭირდა ყარაული შინაურების მოსაგერებლათ. ამათ შორის დიდ მუშაობას ეწეოდნენ ბოლშევიკები, პირდებოდნენ ყველაფერს, ოღონდ ევროპაში არ გაგვეტანა ეს „სკანდალი“. რა დიდ მნიშვნელობას აძლევდნენ ამ საკითხს მოსკოვში, სჩანს იქიდან, რომ როცა ლენინმა გაიგო ჩვენი გასვლა, განაცხადა — წაგებული ვართო. ლენინის ინსტრუქცია გამოცხადდა ვაზეთებშიაც, რომლითაც ურჩევდა ბოლშევიკებს შეთანხმებას ჩემთან.

ბათუმში დაპატიმრებული ბოლშევიკები გავანთავისუფლეთ; მოვიდნენ ჩემ ვაგონში მოსალაპარაკებლათ. საუბარი იყო მოკლე; ჩვენი საერთო ინტერესია მხოლოდ ერთი — ბათუმის და მისი ოლქის საქართველოს საზღვრებში დარჩენა, რა გინდ წყობილება იყოს აქ;

თუ შეგიძლიათ ამ ხაზზე იმოქმედეთ, დაეხმარეთ ჩვენს ჯარებს ოს-
მალის ბათუმთან გასარეკათ, — განუცხადე მე. ამით დაეშორდით.
ამავე დროს ხდება სოც.-დემ. პარტიის და მისი დეპუტატების კრებუ-
ბი. მხოლოდ ეს პარტია არ გატეხილა და განაგრძობდა დგომას
ბრძოლის პოზიციასზე. ამ ბრძოლის გაგრძელება თვით იყისრეს ახა-
ლი პირობებისდაგვართ საქართველოში. ჩვენ, მთავრობას გზა დაგ-
ვილოცეს უცხოეთისაკენ. მთავრობა მაინც ფეხს ითრევდა, სამშობ-
ლოს დატოვება ადვილი არ ყოფილა. დაგვაჩქარა ერთმა გარემოე-
ბამ: აჭარიდან ტელეფონით გვითხრა ერთმა აჭარელ დეპუტატმა
(გვარი დამავიწყდა), რომ სწრაფი ნაბიჯით მოდის ქობას კავალე-
რია, გადმოულახავს აბასთუმანის გზით აჭარის უღელ-ტეხილი და
ამბობდენ მისია გვაქვს ნოე ყორდანის მთავრობის დაჭერა ბათუმ-
შიო. მაშინვე შევეკრიბეთ ცნობები და ეს ცნობა აღმოჩნდა მართა-
ლი. საჭირო იყო სიჩქარე. ბათუმის ქუჩებზე უკვე გაჩაღდა ბრძო-
ლა ჩვენს ჯარს და ოსმალის შორის, გემზე გადავედით 16 მარტს, იქ
დაგვხვდა კვინიტაძე! გაგვიკვირდა, მეგონა ბრძოლას მეთაურობდა.
მოვსთხოვე დაუყოვნებლივ გადასულიყო ნაპირას და თავის თვალთ
ენახა მდგომარეობა და უფროსებთან ერთად ემოქმედნა; მართლაც
გადავიდა, რამდენიმე საათის შემდეგ დაბრუნდა, არავინ არ უნახავს,
ნაპირიდან არც დაძრულა. მისი უცხოეთში წამოსვლა მისი საყუთარი
ინიციატივით მოხდა. არავის არ დაუდგენია. საზოგადოთ, დამფუძ-
ნებელმა კრებამ მხოლოდ მთავრობა გამოგზავნა მისიით და ჩვენ წა-
მოვიყვანეთ ისინი, ვინც საქმისათვის გამოგვადგებოდა და ტეხნი-
კური სამსახურის გამგენი, ყველა დანარჩენი მისით გარბოდენ.
ჩვენი ლოზუნგი იყო პირიქით — შინ დარჩენა და იქ ბრძოლის გაგ-
რძელება, პირველ-ყოვლისა, პოლიტიკურათ და ხალხის გვერდში
ამოდგომა. აგრეთვე დამფუძნებელი კრების პრეზიდენტის გამომ-
გზავრება მოხდა სპეციალური დადგენილებით, როგორც ამ კრების
ეურიდოული გამოხატულება მთავრობასთან ერთად სამუშაოთ. სოც.-
დემოკრატების არც ერთი ცნობილი ორგანიზატორი და მებრძოლი
თავისი ნებით არ წამოსულა. პირიქით, პარტიამ დაადგინა ბათუმში
დარჩეს თავის ალაგას ხალხთან ერთად. სწორეთ 17-ს დილით მი-
ვიდეთ ცნობა, რომ ქობას კავალერია დაბანაკდა ბათუმის ახლოს
და მაშასადამე ყოველ საათში იყო მოსალოდნელი ჩვენი დატყვევე-
ბა, ამავე დროს საჯავახოს გზით მოახლოვდა პირველი ეშელონი წი-
თელი ჯარისა. იმავე დღეს დაიძრა ჩვენი იტალიანური გემი და გა-
მოვსწიეთ სტამბოლისაკენ.

სტამბოლში მინახულა საფრანგეთის ელჩმა შევალიემ, შემდეგ

იტალიის — ჩერუტიმ და ორივემ თავიანთი მთავრობის სახელით გად-
მომცენ მიპატიყება მათ სამშობლოში. მე ეს მივიღე კარგ ნიშნათ,
ვიფქრე საფრანგეთის და იტალიის მთავრობები გადადგამენ ოფიცი-
ალურ ნაბიჯს მოსკოვის წინაშე ჩვენი საკითხის გამო. ვინაიდან გან-
საკუთრებულ მნიშვნელობას ვაწერდი საფრანგეთის თაოსნობას, ამი-
ტომ შევალეის მიპატიყება მივიღეთ, ჩურუტის მადლობა გა-
მოუცხადეთ. აპრილის პირველ რიცხვებში ჩავედით პარიჟში, ჩაგ-
ვეყვა შევალეი, სადგურზე მისვლისთანავე გული გამიტყდა, არავინ
ოფიციალური წარმომადგენელი მთავრობისა არ შეგვხვდა; შევა-
ლიეც გაოცებული იყო, თუმცა არა უთქვამს რა. ეს მივიღე გლახა
ნიშნათ, არა ოფიციალურ მიღებათ, მაშასადამე, კერძო პირებათ.
ჩვენ მაინც შეუდექით შემდეგ დასვენებისა ჩვენ საქმეს, როგორც
ჩვენი ელჩის, ისე ჩვენი ამოძრავებით. მე პირადათ მივიღე შემდეგი
ზომები: გაუკეთე მოხსენება სოციალისტურ პარტიის ც. კომიტეტს,
რომელმაც მიიღო ცნობილი რეზოლიუცია. ასეთივე მოხსენება გაუკე-
თე მეორე სოციალისტურ პარტიას, იმავე ნაყოფით. შემდეგ დავეს-
წარი მე. აკაკი და შევალეი სენატორთა კრებას. დაესწრო ასზე მეტი
სენატორი, გავაკეთეთ სამივემ მოხსენება, კრება გათავდა ისე რომ
ერთი შეკითხვაც არ ყოფილა, არც სხვა ვინმეს სიტყვა უთქვამს, არც
რეზოლიუცია მიუღიათ. ეს უკვე აშკარა საბუთი იყო იმისა, რომ საფ-
რანგეთის ოფიციალური წრეები ინტერეს არ იჩენდენ. მიუხედავათ
ამისა, ვინახულე პრეზიდენტი მილიერანი, პრემიერი არ. ბრიანი,
იმავე შედეგებით. სრული გულ-გრილობა. ამის შემდეგ წავედი
ბელგიაში, იქიდან ინგლისში ნიადაგის მოსაშინჯავათ. ბელგიაში გავა-
კეთე ორი მოხსენება სოც. პარტიის ც. კომიტეტის კრებაზე და ან-
ტვერპენის ერთ დიდ მიტინგზე; ორივემ პროტესტის რეზოლუცია გა-
მოიტანეს. ვინახულე საგარეო საქ. მინისტრი ჟასპარი, გარდა ზრდი-
ლობიანი მოპყრობისა — არაფერი. იქიდან ლონდონის ვიზა ვითხო-
ვე საელჩოში. ლონდონმა უარი მითხრა, არც კი მიშვებდა ინგლის-
ში. საკითხი იყო ნათელი, ლოიდ ჯორჯს ჩვენი ქვეყანა აღარ აინტე-
რესებდა. მე მაინც არ შეურიგდი ამ უტიფარ მოპყრობას და მუშა-
თა პარტიის გზით ვიზა მივიღე. ჩავედი, ვინახულე, პირველ ყოვლი-
სა, ერთა ლიგის დიდი მოღვაწე და ჩვენი დიდი ქომაგი ლორდ სესი-
ლი. როცა გავათავე ჩემი მოკლე მოხსენება, შემოშეკითხა: ახლა
რაღა გნებავთ ბატონო, საქმე გათავებულათ უნდა ჩაითვალოსო. არა-
ვითარი ინტერესი, ინტერესი გამოიჩინეს მხოლოდ მუშათა პარტი-
ის მეთაურობამ და მთხოვეს ბრაიტანის კონგრესზე დავსწრებოდი და
იქ აღვეძრა ეს საკითხი. სესილის მიერ ასე გულ-გრილათ მიღების

შემდეგ აზრი არ ქონდა ოფიციალური პირების ნახვას, არც მიმდებდნენ, კერძო გავლენიანი პირები კი ვინასულე, იმავე ნაყოფით ვაგწვიე ბრაიტანში. თარჯიმანთ მახლდა ბელგიიდან ჰოსმანსი. გაუკეთე მოხსენება ც. კომიტეტს, მიიღეს რეზოლიუცია და წარუდგინეს ყრილობას, რომელსაც ვრცელი მოხსენება გაუკეთა ამ საგანზე სნოუდენის ბეუდლემ. იყო რამდენიმე ბოლშევიკთაგანი ლამბერის მეთაურობით, გამიხმეს-გამოიხმეს, მთხოვეს რეზოლიუციის მოხსნა; შე უარი უთხარი რასაკვირველია. ც. კომიტეტმა რეზოლიუცია წარმოადგინა და მე მოვხსნა თქვა? ვერაფერი გააწყვეს კულისებში, ვერც კრებაზე ილაპარაკეს, რეზოლიუცია მიღებულ იქნა ერთხმათ. დაებრუნდი პარიჟში გულდაწყვეტილი. არავინ არავითარ ინტერესს არ იჩენდა, გარდა სოციალისტებისა. არც ერთს სხვა პარტიას თანაგრძნობის რეზოლიუციაც კი არ გამოუტანია. არც ერთ მთავრობაზე ახალგაზრდა სახელმწიფოს დაპყრობას და მოსპობას წთაბეჭდილება არ მოუხდენია. აშკარა იყო ჩვენთვის, რომ ევროპის საზოგადოება დაღალულია, სხვისი სატყვივარი მათ არ სტკივა, არც კი აჩნევს მას და ცდილობს მხოლოდ ერთს — იყოს თავისთვის წყნარათ, უღარდელათ. ამ დღიდან ჩემი მუშაობის ხაზი გამოვსცვალე; დეე, სხვებმა განაგრძონ ამ წრეებში, ევროპის საზოგადოებაში, საპრაპაგანდო მუშაობა. ჩემთვის კი მთავარი იყო ქართველი ხალხის მებრძოლი სულსკვეთების შენახვა, მისთვის ხელისშეწყობა, იქაური არა-ლეგალურ ორგანიზაციებთან დაკავშირება და მათი საშუალებით მულმივი კონტაქტი ერთან. ეს იყო მთავარი, თუ ერი არ გატყდება, საერთაშორისო მდგომარეობა ოდესმე მის სასარგებლოთ შეიძლება შემობრუნდეს და აზით ისარგებლოს. მეორე მხრით, დიდ მნიშვნელობას ვაძლევდი პოლიტიკურ ემიგრაციის მთლიანობის შენახვას. მებრძოლი აპარატებს შექმნას და მათ წინამძღვრობას. აი ეს ორი ამოცანა დავისახე მიზნათ ჩემი მუშაობისა, ხოლო ეს დაღალული და კმაყოფილი ევროპელები გადაულოცე სხვებს. მიუხედავად ამ გადაწყვეტილებებისა, მაინც მაიძულეს წავსულიყავი ჰამბურგის და მარსელის ინტერნაციონალურ კონგრესებზე, შემდეგ კი აღარც იქ დავდიოდი.

აქ არ შეუდგები წერას იმ ამბების შესახებ, რაც იქ მოხდა. ამაზე ბევრი დაბეჭდილიცაა, მე დღიურებიც მიწერია, მასალა ბევრია და ვისაც ინტერესი ექნება ამ ამბების გულდასმით გაგების — წყაროებს ბევრს მიაგნებს...

1939 წელი.
ვანვი (საფრანგეთი).

ისტორიკოსის გოლოთძის

ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა მოგონებები ძირითადად საზღვარგარეთ არის გამოცემული და მას ჩვენი მკითხველი თითქმის არ იცნობს. ნოე ეორდანიას მოგონებათა წიგნი — „ჩემი წარსული“ (პარიზი. 1953) ამ ხარვეზს რამდენადმე შეაესებს.

XX საუკუნის 900-იანი წლების შემდგომი საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება მეტად თავისებური და წინააღმდეგობით სავსე იყო. ამ ხანის მოღვაწეთა დიდი ნაწილი უცხოეთში გაიხიზნა. მათ იქ პოლიტიკური ემიგრანტის უსიხარულო ცხოვრება გაატარეს. პოლიტიკური რეჟიმების, ხელისუფლებათა ხშირმა ცვლამ (რუსეთის მეფის ხელისუფლება — ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკა — საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა — საბჭოთა ხელისუფლების დამყარება) ცხადია ისტორიული მოვლენებით, ისტორიული ფაქტებით უხვად დატვირთული ისტორია შეგვიქმნა. სამწუხაროდ, ეს ისტორია ჩვენს სპეციალურ ლიტერატურაში ობიექტურად, მეცნიერულად არ არის გაშუქებული. საბჭოთა ხელისუფლების წლებში გაბატონებული ბიუროკრატიულ-ადმინისტრაციული სისტემა ყოველმხრივ ზღუდავდა ისტორიული აზრის თავისუფალ განვითარებას. მეოცე საუკუნის საქართველოს ისტორია ერთხაზოვან განვითარებაში არის წარმოდგენილი. ქართველი პოლიტიკური ემიგრანტები გარდასულ დღეებზე უფრო თავისუფლად მსჯელობდნენ. საზღვარგარეთ გამოცემულ ლიტერატურაში მრავალი დღემდე ჩვენთვის უცნობი ისტორიული ფაქტა მოცემული. მოვლენების მათეული შეფასება, მათი ისტორიული კონცეფციები ხშირ შემთხვევაში ჩვენთვის მისაღები და საინტერესოა. ასეთ ლიტერატურას მიეკუთვნება ქართველი ემიგრანტების დაწერილი მოგონებები. პოლიტიკურ ემიგრანტთა მიერ გამოცემული ლიტერატურის გაცნობით მდიდრდება ჩვენი ცოდნა XIX საუკუნის ნიჭურულისა და XX საუკუნის პირველი ნახევრის ისტორიაზე. ისტორია პრაქტიკული, გამოყენებითი მეცნიერებაა და ემიგრანტულ ლიტერატურაში დასმული ბევრი საკითხი თანამედროვე საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებას ეხასუხება. თანამედროვე მწვავე პოლიტიკურ საკითხებზე ფიქრი და მსჯელობა ისტორიული გამოცდილების გათვალისწინების გარეშე ყოველად შეუძლებელია. საქართველოს ახალი ისტორიის საკვანძო საკითხებზე ქართველ პოლიტიკურ ემიგრანტთა კონცეფციები, ისტორიული პროცესების მათეული ანალიზი საქართველოს წინაშე დღეს მდგომი პრობლემების გადაჭრისას აუცილებლად გასათვალისწინებელია.

ნოე ეორდანიას მოგონებათა წიგნი „ჩემი წარსული“ ყველა ამ თვალსაზრისით ჩვენი მკითხველისათვის საინტერესო, ისტორიკოსებისა და პოლიტიკოსებისთვის კი საჭირო თხზულებაა.

აწ წიგნის ავტორი ჩვენი საუკუნის ცნობილი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე და საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ყველაზე ძლიერი პოლიტიკური მიმდინარეობის — სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერი იყო

პოპულარულ პოლიტიკურ მოღვაწეს მრავალი მიმდევარი და პატივისმცემელი, ასევე წარვადი მტერი და მოძულე ჰყავდა. მისი პოლიტიკური პლატფორმა, საქართველოს წარსულისა და აწმყოსადმი მისი დამოკიდებულება პარტიოტულ ძალებში, ეროვნულ პარტიებში მკვეთრად უარყოფით რეაქციებს იწვევდა. ნოე ყორდანიას პოლიტიკურ ბიოგრაფიაში მაშინდელი საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრებაა ასახული: ბედკეუღმართი, წინააღმდეგობუზაი საესე, ნატანჭი. თვითონაც არ იყო მთლიანი, ერთიანი. მთელი მისი ცხოვრება საქართველოსთვის მისი პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი იღებების მორგების წარუმტებელი მცდელობა იყო. ნოე ყორდანიას პოლიტიკურ ცხოვრებაში პოპულარობის ბევრი მწვერვალი ჰქონდა. იყო დრო როდესაც ის ქართველი ხალხის ბელადდ აღიარეს. 1917 წლის 19 ნოემბერს სახაზინო თეატრში საქართველოს ეროვნული ყრილობა გაიხსნა — დიდი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა, რომელიც ჩვენს ისტორიაში ღირსეულ ადგილს დაიჭერს. ყრილობის მონაწილენი ნოე ყორდანიას, როგორც ქართველი ხალხის ბელადს, დიდი თვაციებითა და მქეხარე ტაშით შეხვდნენ. ოპოზიციური პარტიებიც კი მას ბელადად და წინააღმლოლად სახავდნენ. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ნოე ყორდანია ქართველი ხალხის მტრად გამოაცხადეს. 1935 წლის იელისში თბილისის ბოლშევიკური ორგანიზაციის პარტაქტივზე ქართველი ბოლშევიკების მაშინდელმა მეთაურმა ლავრენტი ბერიაამ მოხსენებაში „ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორიის საკითხისათვის“ ნოე ყორდანიას — ამიერკავკასიის სოციალდემოკრატიის თავაკის — პოლიტიკური მოღვაწეობა ძალზე უარყოფითად შეაფასა. ნ. ყორდანია „აშუარად ჰქადაგებდა სოციალ-იმპერიალისტურ თებისს“, „მესამე დასის“ უმრავლესობა და ნოე ყორდანია პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლის ოპორტუნისტულ გაგებას არ ეცილებიან და თავს მთელი ქართველი ხალხის წარმომადგენლებად სთვლიდნენ — ნათქვამი იყო მოხსენებაში, რომელიც ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებას საფუძვლად დაედო. სულ ახლახან ე. წ. უძრახობის ხანაში ნ. ყორდანიას ზედმეტად ხსენებაც კი დანაშაულად ოთვლებოდა. ნოე ყორდანიას პოლიტიკურ საქმიანობას მკაცრად ეკიდებოდნენ მისი თანამედროვე ოპოზიციური ეროვნული პარტიები (სოციალისტ-ფედერალისტები, ეროვნულ-დემოკრატიები), ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა დიდი უმრავლესობა. მისდამი ასეთი კრიტიკული დამოკიდებულება კარგად არის ასახული ქართულ პერიოდულ განოცემებში და ემიგრანტულ ლიტერატურაში. პარტიოტულად განწყობილი ქართველი მოღვაწეები ნოე ყორდანიას პოლიტიკურ საქმიანობას ეროვნული პოზიციიდან აფასებდნენ და მას წარმოაჩენდნენ, როგორც ერის მოღალატეს, გამყიდველს. მისი ერთგული თავდაპირველად მხოლოდ მისი პარტიული ამხანაგები იყვნენ. შენდებ, როცა ქართველმა ხალხმა შექმნა საქართველოს დემოკრატიული დამოუკიდებელი რესპუბლიკა და ამ საქმემ დადებითად წარმოაჩინა ნოე ყორდანია, მისდამი დამოკიდებულება რამდენადმე შეიცვალა. ენიგრაციაში მისი აღრინდელი ოპონენტების ერთი ნაწილი მოლბა, მისდამი კეთილად განწყუო (მაგ., ნიხ. წერეთელი და სხვ.), სხვანი შეურთებლები აღმოჩნდნენ (რ. გაბაშვილი, გ. კვიციანიძე, ალ. ასათიანი და სხვ.).

„ჩემი წარსულის“ ავტორი მოგვითხრობს იმაზე, თუ როგორ გაეცნო მარქსის მოძღვრებას და როგორ ცდილობდა მარქსიზმი ეროვნული საკითხისათვის დაეალოვებინა. ყველგან ეძებდა ის ამ საკითხზე პასუხს, მაგრან წარმატებას ვერ მიადწია. XIX საუკუნის მიწურულში ნ. ყორდანიამ გამოაცხადა „მესამე დასის“ პარტიულ დოკუმენტში „ერისა და თითოეული პირის თავისუფლება“ (ნ. ყორ-

დანა. ტ. I. ტფილისი, 1920. გვ. 71). ქართველ სოციალ-დემოკრატთა 1893 წლის თბილისის კონფერენციაზე მოხდა „შეხეთქა“, რომელმაც „მიიღო ნაციონალური ფორმა“ („ჩემი წარსული“, გვ. 25). შემდეგ კი ქართულმა სოციალ-დემოკრატებმა კარგა ხნით დათმო ეროვნული პოზიციები და კრიჭაში ჩაუდგა ქართველ ეროვნულ პარტიებს, ქართველ საზოგადო მოღვაწეებს, რომლებიც ერის გამომხსნისათვის იბრძოდნენ.

1904 წელს, აპრილში, საზღვარგარეთ, ქართველ რევოლუციონერთა პირველ კონფერენციაზე, რომელიც გახეთქა „საქართველომ“ ზიიწვია, ნ. ჟორდანიამ სხვა ქართველ სოციალ-დემოკრატებთან ერთად განაცხადა, რომ ასეთი კონფერენცია მისთვის, როგორც სოციალისტისათვის მიუღებელია. სოციალ-დემოკრატებმა კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობაზე უარი თქვეს. სოციალ-დემოკრატთა ასეთ საქციელს ნ. ჟორდანიამ იწით ხსენს. რომ ჩათთვის ყველა კლასს და წოდებას შორის „საერთო ნიადაგის“ თეორია მიუღებელი იყო. როგორც კონფერენციის ოქმებიდან ჩანს, სოციალ-დემოკრატებმა „საბ.ბ. მოიღეს“, თუ ისინი წინათ იყვნენ ქართველი სოციალ-დემოკრატები, ეხლა გახდნენ რუსეთის სოციალ-დემოკრატული პარტიის წევრები და მათ ყველაფერი ეროვნული დაკარგეს“. (ოქმები ქართველ რევოლუციონერთა პირველი კონფერენციისა“. პარიზი, 1904. გვ. 3).

ნ. ჟორდანიამ და მისი პარტია, ყოველ შემთხვევაში მისი უდიდესი ნაწილი წლების მანძილზე დაუნდობლად იბრძოდა ე. წ. „ნაციონალისტებს“, ქართული ეროვნული საქმის ძველებს. ამ ბრძოლაში საოცრება ის იყო, რომ იგი 1918 წლის 26 მაისით დამთავრდა. ამ დღეს საქართველოს ეროვნული საბჭოს სხდომაზე მთელი ერის წინაშე ნოე ჟორდანიამ „საქართველოს უპირობო დამოუკიდებლობის აქტი“ გამოაცხადა. მან პოლიტიკურ, ეკონომიკურ, სოციალურ, კულტურულ, განათლებულ, მთელი ცხოვრება ეს ქართველ მოღვაწეთა მთელ თაობას უბრძანებდა და ბოლოს მათი მიზნების განსარიცხვებისათვის ყველაზე აქტიურად იბრძოდა.

მოგონებათა წიგნში ნ. ჟორდანიამ ბევრს წერს ეროვნულ საკითხზე. შეიძლება გვეჩვენება, მაგრამ გვეგონია, რომ ეს შემდგომი ინტერვიუები მოვლენების გაკვლინით არის დაწერილი. მოგონებათა ავტორებს ეს ემართებათ, როდესაც მათ შემდგომი ცხოვრების განვლილ გზაზე დაგროვილი გამოცდილება წარსულზე გადმოაქვთ.

ცალკე უნდა შევხებით ნოე ჟორდანიასა და ილია ჭავჭავაძის ურთიერთობას. ნ. ჟორდანიასთვის ილია ჭავჭავაძე ძველი, დრომოქმული ფეოდალური ურთიერთობის განსახიერება იყო; მისი ბრძოლ ქართველი ხალხისათვის მთავარი სოციალური საკითხები იყო, ხოლო ეროვნული საკითხი ილია ჭავჭავაძისა და სხვა „ნაციონალისტების“ მოგონილი იყო. მისი ბრძოლა ილია ჭავჭავაძის წინააღმდეგ ისე შორს წავიდა, რომ უნდა ვიფიქროთ მან და სხვა ქართველმა სოციალ-დემოკრატებმა დიდი ქართველის მკვლელობა იღუერად შეამზადეს. გაივლის წლები და ნ. ჟორდანიამ ილიაზე იტყვის: მისი „ნაციონალური იდეა გაქვლინდა იყო სოციალური იდეით. მისთვის ერის აღორძინება ნიშნავდა ხალხის აღორძინებას“ („გუშაგი“. № 14. გვ. 54). მაგრამ იქვე კვლავ იპირობება იმას, რომ ილია ჭავჭავაძის საზოგადოებრივი საქმიანობა (სათავადუნაურო ბანკის შექმნა და სხვა) ვიწრო კლასობრივი მოღვაწეობა უფრო იყო, ვიდრე დიდი ეროვნული საქმე.

ნოე ჟორდანიას მოგონებათა წიგნში ბევრი საუბარია ქართულ მენშევიზმზე. ეს საკითხი — ქართული მენშევიზმის ისტორია — შეუსწავლელია. ქართული საბჭოთა ისტორიული მეცნიერება სხვა პარტიების, ე. წ. ირპაროვტარული პარტიების, ისტორიას მეცნიერული კვლევის ობიექტად არ სცნობდა. ამას ემატებო-

და ქართველი სოციალ-დემოკრატების უარყოფითი დანოკიდებულება ქართულ ეროვნულ საკითხისადმი, რაც საკითხის შესწავლის ხალხის უკარგავდა ქართველ ისტორიკოსებს. დიდი იყო სოციალ-დემოკრატის გავლენა საქართველოში. იყო წლები, როცა ამ პარტიაში 60—80 ათასი წევრი შედიოდა. სოციალ-დემოკრატის ვერ უმკლავდებოდნენ პატრიოტულად განწყობილი ძალები, ცნობილი ქართველი საზოგადო და პოლიტიკური მოღვაწენი. რევოლუციისადმი დამოკიდებულებაში ბოლშევიკებისაგან განსხვავებით მენშევიკური პარტია ტოტალიტარული არ იყო (ნ. ბერდიაევი).

როდესაც საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენის, დამოუკიდებლობის მოპოვების საკითხი დღის წესრიგში დადგა, ჩაშინ ეროვნულმა პარტიებმა ნოე ყორღანიას და ქართველ მენშევიკებს მიმართეს. ამ ძლიერი პოლიტიკური მიმართულების გარეშე ეს ვერ გადაწყდებოდა. ნ. ყორღანი აწერს, რომ პირველი მსოფლიო ონის დროს ის პირადად იზიარებდა საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეას, („ჩემი წარსული“ გვ. 58-69). ეს სხვა წყაროებითაც დასტურდება. მენშევიკებმა არ დააყოვნეს და საქაროველოსათვის დამოუკიდებლობის მოპოვება პარტიის დღის წესრიგში დასვეს. 1917 წლის თებერვალში სოფელ ჭინჭეთში (ერიაში) მენშევიკების პარტიულმა კონფერენციამ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას მხარი დაუჭირა. ნ. ყორღანი ფრთხილი, წინდახედული, ამოცდილი ბოლტიკური მოღვაწე იყო. სწორედ ასეთი, მოქნილი პოლიტიკის შედეგი იყო ის, რომ 1918 წლის 26 აისის აქტი უსისხლოდ გატარდა. ნოე ყორღანი ქართული სახელმწიფოს მშენებლობის საქმეს სათავეში ჩაუდგა. თუ ის აღრე სასტიკად აღაშტატდა ქართული ეროვნული სკოლის წინააღმდეგ და წერდა, რომ „ჩემი ნაციონალისტება მეტადინებენ, რომ ეროვნული სკოლები ვადააქიონ ნაციონალიზმის ბუდე“ („მეველი რა ახალი“, გვ. „ჩვენი ცხოვრება“, 1911. პ. 13). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის წლებში ის ქართული ენის სახელმწიფო ენად გამოცხადებისა და სკოლისა და სახელმწიფოს წართვა-გამგეობის გაეროვნულების პოლიტიკის გაპტარებელია. ნ. ყორღანი აწერს, რომ „საერთო ნიადაგის“ თეორიის გამო გავუქრა საქართველოს გამობსნისათვის მებრძოლ ძალებსო, 1918-1921 წწ. კი უკვე მთა პოლიტიკაში ყველა ნაბიჯი იზომებოდა და იქონებოდა ნაციონალური მომენტით, მას დამოტრჩილა ყველა კლასი და წოდება“. ქართველმა ნემამულეებმა აგრარული რეფორმის წინააღმდეგ, როცა მათი პრივილეგიები შეიკვეცა, ბრძოლის დროში არ აღმართეს („ჩემი წარსული“ გვ. 101). ქართველი თავად-აზნაურობა რეფორმის წინააღმდეგ რომ არ გამოვიდა, ამში მენშევიკების დამსახურება ყველაზე ნაკლებია. აქვე უნდა ვთქვათ, რომ ეროვნულ პარტიათა თითქმის ყველა წარმომადგენელი ამ რეფორმის, ჩემის აზრით, დროულისა და პროგრესულის, წინააღმდეგი იყო.

წიგნში საინტერესოდ არის გადმოცემული საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ისტორია. საჭარტილიანად არის ლაპარაკი იმის თაობაზე, რომ მაშინდელ ჩვენს საზოგადოებას სახელმწიფო მართვა-განგეობის დაბალი კულტურა ჰქონდა; სახელმწიფოს მართვის დაკარგული ტრადიციების აღდგენას დრო სჭირდებოდა. ქართული სახელმწიფოს მშენებლობას ბევრით უშლიდა ხელს მენშევიკების იდეოლოგია. ცხადია, სახელმწიფოს აღმშენებლობას ნაკლი ბევრი ჰქონდა, მაგრამ დადებითი უფრო მეტი იყო.

ნოე ყორღანი თავის თავგადასავალს ბევრად უფრო ლამაზად მოგვითხრობს, ვიდრე სინამდვილეში იქნებოდა. ჩვენ ან პერიოდის საქართველოს ისტორია ძალზე ცუდად გვაქვს შესწავლილი. „მოგონებათა წლებს“ გადასახედიან ყველა

ადამიანს თავისი წარსული გაცილებით ლამაზად. კარგად, დალაგებულად ეჩვენება, ვიდრე სინამდვილეში იყო. ადამიანი მოგონებებს სუბიექტურად წერს. ნუ დავძრახავთ. მემუარები ისეთი თხზულებაა, სადაც წარსულზე თხრობა ადამიანის ინდივიდუალურ აღქმაზეა დამოკიდებული. ამ აღქმას კი განსაზღვრავს ავტორის პოლიტიკური და პირადი მისწრაფებანი. ავტორის სუბიექტივიზმი მოგონებების უპირველესი ნიშან-თვისებაა.

ჩვენი მკითხველი ალბათ მალე მიიღებს სხვა ქართველი პოლიტიკური ემიგრანტების მოგონებათა წიგნებს. მაშინ ვნახავთ, თუ ერთდამივე ისტორიულ ნოვლებზე, ისტორიულ ფაქტებზე, როგორ დიამეტრალურად საწინააღმდეგო შეხედულებები არსებობს. წარსულის ობიექტური სურათი მხოლოდ მეცნიერული კვლევის შედეგად შეიძლება შეიქმნას და ასეთი მეცნიერული შესწავლა საქართველოს ისტორიის ამ მეტად საინტერესო ხანისა კი მხოლოდ ახლა იწყება. მხოლოდ ჩაღრმავებული ისტორიული კვლევის შედეგად შეგვიძლია შევქმნათ გამართული, მეცნიერულად დასაბუთებული კონცეფციები.

ნოე ჟორდანიას მოგონებათა წიგნის გამოსვლამ ქართველ ემიგრანტთა შორის ერთგვაროვანი რეაქცია არ გამოიწვია მთელი რიგი ავტორები (რ. გაბაშვილი, ბ. კვინიტაძე და სხვები) მეტად მწვავედ აკრიტიკებდნენ ამ წიგნს. წიგნის მრავალი ნაკლი აღვილად დასანახია. ზოგჯერ გაოცებასაც კი იწვევს ასეთი შეცდომები. 1921 წლის თებერვალში საქართველოს რესპუბლიკის ქარმა შენობას ვერ გაუძლო და უკან დაიხია. დასავლეთ საქართველოსაკენ გაემურა. მთავრობაც გაემგზავრა. ნ. ჟორდანია წერს, რომ თბილისიდან წასვლის შემდეგ „ვაგონში დამეძინა. გამომეღვიძა გზაში და დაეინახე სადგური აქსტაფა“ (?) გვ. 124). მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგენი ამ და მსგავს სხვა შეცდომებს სხვადასხვა მიზეზებით ხსნიდნენ. თითქმის სამოცდაათი წელია ნოე ჟორდანიას თხზულებანი საქართველოში არ გამოსულა. ამ წიგნით მკითხველი გაეცნობა გამორჩეული პოლიტიკური მოღვაწის ბიოგრაფიას და იმ ეპოქას, მღელვარე პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიას, რომელსაც ჩვენი ისტორიული მეცნიერება წარსულში გვერდს უვლიდა.

უშანგი სიღამონიძე

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შიხეილ წერეთელი. ნოე ყორღანია	5
ჩეპი წარსული	9
უშანგი სილაშონიძე. ისტორიკოსის ბოლოთქმა	111

НОЭ НИКОЛАЕВИЧ ЖОРДАНИЯ

Мое прошлое

(Воспоминания)

(На грузинском языке)

Издательство Общества Руставели «Саранги»
Тбилиси, Руставели, 37
1990

რედაქტორი ა. გომართელი
გამომცემლობის რედაქტორი მ. რამიშვილი
მხატვარი დ. გრიგოლია
მხატვრული რედაქტორი ლ. ლვინჯილია
ტექნიკური რედაქტორი მ. ანუაშვილი
კორექტორი რ. სირაძე

გადაეცა წარმოებას 10.02.90. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.03.90. საბეჭდო ქაღალდი № 1 60X841/16. გარნიტური ვენა. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 7,9 კმ. სად.-გატ. 8,14 სააღრ.-საგამომც. თაბახი 7,8. ტირაჟი 80 000, შეეც. № 1340.

ფასი 4 მან.

რუსთაველის საზოგადოების გამომცემლობა
„სარანგი“
თბილისი, რუსთაველის, 37.
1990

ბატარველოს სსრ ბეჭდვითი სიტყვის სახელმწიფო კომიტეტის
ქუთაისის პოლიგრაფიული საწარმოო გაერთიანება
ქ. ქუთაისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 33.

Кутаисское полиграфическое производственное объединение
Государственного комитета по печати Грузинской ССР
г. Кутаиси, пр. И. Чавчавадзе, 33.

